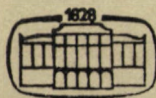

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXXV. KÖTET

1-2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1991

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG ELNÖKE:

HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ

TÖTTÖSSY CSABA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BORZSÁK ISTVÁN, KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON,
SARKADY JÁNOS, SZEPESSY TIBOR

SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST V., PIARISTA KÖZ 1.
III. EM. 24—25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ ÉS NYOMDA
FŐIGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 190,— Forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál
1117 Budapest XI., Prielle Kornélia u. 19—35

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Havas László</i> : Florus-problémák	1
<i>Kárpáti András</i> : Fordítás vagy kompiláció	15
<i>†Pólay Elemér</i> : Gaius Institutioi és a jogösszehasonlítás	38
<i>Molnár Imre</i> : A dolus-kérdéskör a klasszikus római jogban	52
<i>Koczisky Éva</i> : Hölderlin Empedoklese mint fordítás	61

MŰFORDÍTÁSOK

Székács József újjörög népdalfordításai. (Bev. <i>†Szabó Kálmán</i>)	80
---	----

LATINOKTATÁS

<i>Horváth Iván—Horváth Tibor</i> : A latin megengedő mondatok elemzése és a magyar- ral való egybevető vizsgálata	91
---	----

ANTIKA TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXXV. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1991

ANTIK TANULMÁNYOK

XXXV (1991)

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG ELNÖKE

HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:

TÖTTÖSSY CSABA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BORZSÁK ISTVÁN, KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON,
SARKADY JÁNOS, SZEPESSY TIBOR

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Havas László</i> : Florus-problémák	1
<i>Kárpáti András</i> : Fordítás vagy kompiláció	15
<i>Koczisky Éva</i> : Hölderlin Empedoklese mint fordítás	61
<i>Molnár Imre</i> : A dolus-kérdéskör a klasszikus római jogban	52
<i>†Pólay Elemér</i> : Gaius Institutioi és a jogösszehasonlítás	38

MŰFORDÍTÁSOK

Székács József újkörög népdalfordításai. (Bev. <i>†Szabó Kálmán</i>)	80
---	----

LATINOKTATÁS

<i>Horváth Iván—Horváth Tibor</i> : A latin megengedő mondatok elemzése és a magyar- ral való egybevető vizsgálata.....	91
--	----

KÖNYVSZEMLE

Properzio: Il libro terzo delle Elegie. Intr., testo e comm. di P. Fedeli. (Ism. <i>Adamik Tamás</i>)	131
Chr. Maier: Caesar. München 1986. (Ism. <i>Hoffmann Zsuzsanna</i>)	125
H. Benner: Die Politik des Clodius Pulcher. Stuttgart 1987. Ism. <i>Hoffmann Zsuzsanna</i>)	126
S. Soproni: Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes. (Ism. <i>Lőrincz Barnabás</i>)	134
Pólay Elemér: Rabszolgák „házassága” az ókori Rómában. (Ism. <i>Maróti Egon</i>)..	129
Hamza Gábor: Jogösszehasonlítás és antikvitás. (Ism. <i>†Pólay Elemér</i>)	135

FLORUS-PROBLÉMÁK*

Florus legutóbbi részben friss és önálló kollacionáláson alapuló szövegkiadásban, melyet P. Jal tett közzé 1967-ben,¹ a következőképp hangzik a *praefatio*-nak az a része, amely a mű biológikus-organikus alapfelfogásának megfelelően az emberi életkorokat szem előtt tartva, vázolja fel Róma történetének egyes szakaszait: *Prima aetas sub regibus fuit prope per annos CCL, quibus circum urbem ipsum cum finitimis luctatus est. Haec erit eius infantia. Sequens a Bruto Collatinoque consulibus in Appium Claudium Marcum Fulvium consules CCL annos patet, quibus Italiam subegit. Hoc fuit tempus viris, armis incitatissimum, ideoque quis adulescentiam dixerit. Deinceps ad Caesarem Augustum CC anni, quibus totum orbem pacavit. Hic iam ipsa iuventus imperii et quaedam quasi robusta maturitas. A Caesare Augusto in saeculum nostrum haud multo minus anni ducenti, quibus inertia Caesarum quasi consequit atque decoxit, nisi quod sub Traiano principe movit lacertos et praeter spem omnium senectus imperii quasi reddita iuventute revirescit* (5–8).

Eszerint Róma *infantia*-ja, gyermekkora, vagyis a királyság 250 évig tartott. Ezt követte az ugyancsak 250 évet kitevő *adulescentia*, vagyis az ifjúság, mely a köztársaság megszületésétől az I. pun háború kitöréséig terjedő időszakot fogta át. A birodalom érett férfikora (*iuventus* . . . *maturitas*) a Karthagóval folytatott harc kezdetétől egészen Caesar Augustusig ívelt, azaz az i. e. 63 és i. sz. 14 közti periódusig. Majd pedig elérkezett az *imperium Romanum* bágyadt *senectus*-a, öregsége, melyből immár közel 200 év telt el. Mindezek, a Jal kiadásában található dátumok tökéletesen összhangban állnak a közfelfogás révén leginkább szentesített hagyománnyal, mely a királyság időszakát i. e. 753 és 510 közé szokta tenni, valóban mintegy 250 évre becsülve. A köztársaság első éve és i. e. 264 közt megint csak durván 250 év múlt el, ahogy az I. pun háború kirobbanása és Augustus születése közt is (i. e. 63) csaknem pontosan 200 év pergett le.² I. e. 63-tól számítva pedig a *haud multo minus anni ducenti* nagyjából az i. sz. 2. sz. kezdetének idejére, Traianus és Hadrianus

* *Enrica Malcovati* professzornő, az Accademia dei Lincei tagja nemcsak elsőrangú kritikai kiadásaival (L. Annaei Flori quae exstant, Romae, 1938, ill. átdolgozott formában uo., 1972²) és rendkívül gondos cikkeivel (ezek jegyzékét l. az 1972-es kiadásban (p. XXXI)) segített azon munkámban, hogy a lipcei Bibliotheca Teubneriana számára elkészíthessek egy új kritikai kiadást, hanem 1985-ben személyes beszélgetéseink során is sok hasznos tanácsot adott nekem, amikor Paviában tartózkodtam az ott található *codex Ticensis Ald.* 228 (=T) kollacionálása céljából, mely kéziratot először épp *E. Malcovati* dolgozott fel alaposan.

¹ Florus, Oeuvres, P., 1967.

² *J. M. Alonso-Núñez*: The Ages of Rome. Amsterdam 1982. 16: i. e. 59-cel is számol, mint lehetséges dátummal, ami szerintem nem különösebben indokolt.

uralkodására látszanak utalni, amikor a mai kutatók túlnyomó többsége Florus történeti munkájának keletkezését datálja.³

Látszólag tehát a szöveggel minden a legnagyobb rendben van, pontossága megfellebbezhetetlennek tűnik fel. Mégis a szövegahagyomány tüzetesebb ellenőrzése erős kétségeket támaszt Jal szövegmegállapításának megbízhatóságát és hitelességét illetőleg. A Jaltól megadott számadatok közül ugyanis csak egyetlen egy mutatkozik a kódexekben egyöntetűen dokumentáltnak, mégpedig az öregségből eltelt közel kétszáz esztendő. A szám itt minden kéziratban azonos, egyedül a V-vel jelzett *codex Vallicellianus* (R 33)⁴ ad a többiben található pluralis nominativus helyett pluralis ablativus comparationist, maga a szám: a kettőszáz azonban itt is azonos az egyéb manuscriptumok hagyományával.

Mi a helyzet viszont a többi évszámot illetőleg? A királyság 250 éves időtartamára vonatkozó *per annos CCL* nem más, mint konjektura, amelyet Jal kritikai apparátusának *ego*-jával a magáénak tüntet fel. Ugyanakkor a Florus-kéziratok stemmájában legelőkelőbb helyet elfoglaló kódexekben Róma *infantina*-ja, a királyság időszaka egyöntetűleg 400 évet tesz ki: *per annos quadringentos* olvassuk betűkkel kiírva a 9. sz. eleji *codex Bambergensis*-ben (B),⁵ mely a kéziratok ún. A vagy első osztályához tartozik. Hasonlóképp *CCCC per annos* áll a másik legrégebbi kéziratban, a 9. sz. második feléből való *codex Nazarianus*-ban (N), csak éppen itt számjegyek jelzik az eltelt évek mennyiségét. Szinte az egész C-hagyomány megegyezik vele, vagyis a Florus-kéziratok második osztálya, amelyhez maga az említett Nazarianus is tartozik (más néven: *Palatinus Latinus Heidelbergensis* 894). E tradíciótól mindössze néhány meglehetősen késői kódex tér el. Az ún. e-alcsoporthoz tartozó s-kéziratokban: Sπ (ez utóbbival az általunk kollacionált Pal. Lat. 893-at jelöljük), ill. *CC per annos γ*, az ún. k-stirps néhány kéziratában *CCXLIIII per annos βδ*, míg a már említett, az e-manuscriptumokkal ugyancsak összefüggő V-ben *CCXL per annos* szerepel. Mindehhez vegyük hozzá, hogy a gyakran Florust követő Iordanes két alkalommal is 243 évről beszél, előbb a 87. caputban: *Ab origine urbis Romae et usque Tarquinium regem cognomento Superbum, qui et expulsus est, numerantur anni CCXLIII*, majd pedig a Florus-féle ún. első *anacephalaeosis*-nak megfelelő 108. caputban, ahol ez található: *Haec est prima aetas populi Romani et quasi infantia, quam habuit sub regibus septem, per annos, ut diximus, CCXLIII*. E szavak bármennyire emlékeztessenek is a florusi *anacephalaeosis*-ra, mégis biztos, hogy ami az évek számát illeti, itt Iordanes nem a korábbi római törté-

³ Minderről l. részletesen Jal «Introduction»-jának külön fejezetét: „La théorie des «quatre âges» de Rome” (pp. LXIX—CXI), amely a florusi mű publikálását Hadrianus uralkodásának végére helyezi (p. CXI). A Jal-féle kronológiát fogadja el J. M. Alonso-Núñez: i. m., 13—19.

⁴ A kéziratoknak betűkkel való ellátása során E. Malcovati és P. Jal jelöléseit vettük alapul, esetenként bizonyos egyeztetéseket hajtva végre, ill. bizonyos kiegészítésekkel élve. Lásd e kérdéshez még: *Texts and Transmission. A Survey of the Latin Classics*, ed. by L. D. Reynolds, Oxford 1983, 164—166 (P. K. Marshall). A magam részéről egyetértek P. K. Marshallal, hogy «The detailed history of the text of Florus has yet to be written» (164), bár szerintem P. Jal már sokkal több lényegi összefüggést tisztázott, mint ahogy azt általában elismerik (vö. pl. E. Malcovati recenziójával: Gn, 42 (1970) 273—279).

⁵ Így L. D. Reynolds pp. XXVIII, XXXI, aki azonban P. Lehmannal ellentétben (*Erforschung des Mittelalters*. Stuttgart 1960. III. 166) nem német, hanem itáliai munkának tartja a B-t, miként D. Bischoff is, bár ez utóbbi a szóban forgó kéziratot a 10. sz.-ra datálja, vö. P. Jal, i. m. I p. CXV 2. jegyzet; P. K. Marshall: i. m. 165.

netíró követi, nem reá céloz, hanem saját korábbi megjegyzésére utal vissza, ahogy ezt már Mommsen megállapította.⁶ A tőle eltérő következtetésre jutó Jal nyilván megfélekezett a 87. caputban olvasottakról, erre a helyre ugyanis semmiféle hivatkozást sem találhatunk apparátusában.⁷

Összefoglalva az eddig elmondottakat: látnunk kell, hogy a kéziratos hagyomány alapvetően egységes az *infantia*, vagyis a királykor négyszázéves időtartamában, az ettől eltérő adatot tartalmazó kéziratok évszámai meglehetősen divergálnak, egyik helyen 200, a másik kódexben 240, a harmadikban 243, a negyedikben 244 van, míg a nyomtatásban megjelenő korai Florus-kéziratokban, így az 1521-es *ex aedibus Aldi et Andreae soceri* származó ún. *editio vulgata*-ban már szintén a Jal által magának vindikált 250-es számot találjuk, ahogy emellett foglalt állást Florus első igazi *editio critica*-jának készítője: O. Jahn is.⁸ Vagyis a *quadringentos* olvasattól eltérő szövegezés semmiképp sem nyugszik megbízható régebbi szöveghagyományon, hanem félreérthetetlen módon javítás eredménye. Ezért van az, hogy az egyes kéziratok, ill. kódex-típusok igen eltérő változatokat adnak. Nyilván arról van szó, hogy egyes másolók, *correctorok* vagy olvasók rájöttek: a leírt szöveg adata nem áll összhangban a római történelemtől való ismereteikkel, ezért megpróbálták vagy saját elképzelésükhöz alakítani a *textus*-t, vagy pedig valamilyen módon megmagyarázni. A *correctiók* vagy mindjárt bekerültek a kéziratok szövegébe, vagy pedig marginális, ill. sor fölé beszúrt jegyzetből tevődtek át a Florusnak tulajdonított megfogalmazásba. A magyarázók erőfeszítését jól példázhatja az egyik vatikáni kódex, a tőlem ϕ -vel jelölt Vat. Lat. 1494, amely a négyszázas számot a következő naiv indoklással igyekszik érthetővé tenni: *A troyano b(ello) ad urbem conditam annos 400 (sc. defluxisse traditum est) ut per Iustinum*. E megjegyzés nyilván nem ad helyes magyarázatot, de annak jelzésére jó, hogy a *quadringentos per annos* szövegezés másolónak és olvasónak egyaránt

⁶ Iordanis Romana et Getica, rec. Th. Mommsen, MGH Auct. Antiqu. V. 1. 13, 2. jegyzet.

⁷ P. Jal: im. I. 16 (Flor. 1, 2 (8), 1-hez a kritikai kiadásban).

⁸ Iuli Flori Epitomae . . . , rec. et emend. O. Jahn, Lipsiae 1852, 5, ill. praef. p. X. Az általam elérhető régebbi kiadások mind szövegjavítást adnak, méghozzá úgy, hogy a királyság időtartamát egyöntetűen 250 évnél veszik. Eltérek viszont egymástól az ezt követő periódusokra adott évszámokra vonatkozólag. Nagyjából az alábbi három szisztéma különböztethető meg egymástól az *infantia*, az *adulescentia* és az *iuventus* időtartamát tekintve: a) 250—250—200, vö. I. Freinshemius, 1636, 2; I. G. Graevius, 1680 ill. Lipsiae 1760, 5; Ioh. Minellius, Roterodami 1680. 3—4; uo., 1698; H. Brückner (német fordítás), Gotha 1679. 3; N. Blancardus, Franequae 1690. 2—4; L. Begerus, Coloniae Marchicae, 1704. 6—8; A. T. Fabri, Londini 1714 ill. Venetiae. 1715, 2—3; M. Maittaire, Londini, 1715, p. 12; G. Sincerus, Gießen 1732. 4—5; C. A. Dukerus, Lugduni Batavorum 1744. 7—10; I. P. Müllerus, Berolini 1750. 1; W. M. Pahl (német fordítás), Stuttgart 1834. 37; s e csoportba sorolandók azok a modern kiadások is, amelyek az adott helyen szövegjavítást alkalmaznak: Jahn, Jal (ezt a megoldást fogadja el cikkében J. M. Alonso-Núñez is); b) 250—200—250, vö. Ph. Beroaldus, Lipsiae 1498; impr. per H. Vietorem et Jo. Singrenium, Viennae Austriae 1511; Aldus, 1521, 4; Frobenius (Camers jegyzeteivel), Basileae 1532; F. N. Coeffereau (francia fordítás), Paris 1632; I. I. Pontanus, Hagae Comitiss 1686. 8 ill. Patavii 1754. 4; J. van Ghelen, Viennae Austriae 1710. 4; I. Camers, Cassoviae 1767. 7—8; abbé Paul, Paris 1774. 30—32; c) 250—250—250, vö. Coloniae (I. Camers jegyzeteivel), 1571. 2; Historiae Romanae scriptores minores . . . , ed. F. Sylburgius, Francofurdi, 1588; I. Stadius, Antwerpiae 1567. 12—13; Ursellius, 1619, p. 14; Coloniae Agrippinae 1635². 12—13; ez a megoldás feltételezi a 4. periódus, a *senectus* időtartamának 150 évre való csökkentését, így már Vossius (apud Dukerum p. 10); l. még L. Reinhardus, Erfurti et Lipsiae 1730. 3. A megadott kiadások többnyire nem az első megjelenésre utalnak, hanem arra a változatra, amelyet módomban állt használni.

gyakran gondot okozott, s vagy megkísérelte jól vagy rosszul, okkal vagy ok nélkül módosítani, vagy pedig valamilyen értelmezést keresett megindoklásához. Hogy a valódi ok és magyarázat mi lehet, erre majd később fogok kitérni, egyelőre csak annak a leszögezésére szorítkozom: a Florus-kéziratok I. és II. osztályának egybevetése nyomán nyilvánvaló, hogy az *archetypum*-ban 400 évnek kellett állnia akár *per quadringentos annos* (B), akár *quadringentos* (vel *CCCC*) *per annos* formában.

Nagyjából hasonlókat mondhatunk el Róma *adulescentia*-jának időtartamával összefüggésben is. Először is meg kell jegyeznünk: a *praefatio* az *adulescentia* lezárulását valójában nem 264-re teszi, mint azt Jal O. Hirschfeld szövegjavítását követve gondolja,⁹ hanem i. e. 212-re, a II. pun háború azon döntő fontosságú évére, amelyet Appius Claudius és Q. Fulvius consulsága fémjelzett.¹⁰ Az egyöntetű szöveg hagyomány a bizonyíték rá, hogy előszavában Florusnak ekképp kellett fogalmaznia, még akkor is, ha a tőle elég megszokott, önellentmondásos módon a későbbiekben, a történelmi események elbeszélése során már valóban az első pun háború kitörését vette korszakhatárnak. Mindenesetre i. e. 212-ig a köztársaság létrejöttétől már csaknem három évszázad telt el, ennek ellenére a kérdéses időtartamra a kéziratoknak mind az A-, mind pedig a C-osztályában *CL annos*-t találunk. Csak néhány késői kódex kivétel, ám ezek adatai ebben az esetben is ellentmondanak egymásnak: az egyikben *CCLX* áll (V), a másikban *CCLVI* (β), a harmadikban a Jal részéről is irányadóknak tartott, de már Jahntól elfogadott *CCL* (γ), s olyan kézirat is akad, amelyben *CC* olvasható (δ). A számoknak ez a tarkasága ismét azt igazolja, hogy ötlet-szerű szövegjavítással állunk szemben, amelyet semmiféle biztos szöveg hagyomány nem támaszt alá. Ezt bizonyítja az is, hogy az eltérő számokat ebben az esetben is nagyjából ugyanazokban a kódexekben találjuk, amelyek már az *infantia*-ra megadott 400 évet is kiigazították. Ami a szöveg hagyományban kétségtelennek látszik, az az, hogy az A- és a C-osztály egyezése alapján az *archetypum*-ban *CL annos*-nak kellett szerepelnie az *urbs adulescentia*-jának időtartamaként.

A *iuventus* éveinek száma mind az I., mind a II. osztályban 150, vagyis: *centum quinquaginta anni*. Ettől eltérő mennyiség csak az V-ben, ill. a βδ-ban fordul elő, igaz ezen a ponton mindhárom kódex egymással egyező számot: 200-at vagyis *ducenti*-t ad. A már előzőleg tapasztaltak alapján azonban aligha férhet kétség hozzá, hogy az *archetypum* textusában itt is 150-nek kellett szerepelnie.

Mindezek alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a Florus-szöveg hagyomány *archetypum*-jában az állt, miszerint Róma *infantia*-ja, vagyis a királyok időszaka 400 évig tartott; *adulescentia*-ja a köztársaság kezdetétől i. e. 212-vel bezárólag 150 esztendő telt ki; míg az i. e. 212-től Augustusig tartó szakasz, a *iuventus* szintén 150 év hosszú volt; s ezután az *imperium Romanum senectus*-ából a mű megírásáig közel 200 év pergett le. Nyilvánvaló,

⁹ Valójában egyes régebbi kiadások is nem csupán arra utaltak, hogy «M. Fulvium Fasti praeferunt» (pl. Minellius, Roterodami 1698. 4), hanem olyan is volt, mint L. Begerus, aki már 1704-es kiadásának főszövegébe *M. Fulvium*-ot írt, a következő megjegyzéssel: «vulgo Q. Fulvium, male; nam M. Fulvium Fasti praeferunt» (7).

¹⁰ L. erről Iuli Flori Epitomae..., Lipsiae, 1853 (magam az 1863-as kiadást használtam), p. IV: «Accedit quod una mutatio, quae facta est, etiam falsa est; nam qui pag. 3, 26 nominantur consules sunt Appius Claudius Pulcher et Q. Fulvius Flaccus III..., qui consulatum gesserunt a. 212 a. Chr. n. ...»

hogy ezek közül az adatok közül több kiáltó ellentétben van a valódi történeti évszámokkal, mégis az *archetypum* szövegében mindenképpen ezeknek az adatoknak kellett állniuk, úgyhogy egy olyan szövegkiadásban, amely a szöveg-hagyományra kíván építkezni, feltétlenül ezeknek a számoknak kell szerepelniük. A magam részéről tökéletesen egyetértek azzal, amit Halm több mint száz évvel ezelőtt már leírt: *numeros in codd. traditos, quamquam falsos esse rerum historia convincit, restituendos putavi, veritus ne correctionibus editorum admissis scriptorem ipsum corrigerem*.¹¹ Halm tehát — teljesen indokoltan — nem zárta ki annak a lehetőségét, hogy a «hibás» számadatok magától Florustól származnak.

De mi indokolhatja, hogy a római történelemben meglehetősen járatos *historicus* ennyire elrugaskodott a valódi évszámoktól, ennyire önkényes és helytelen adatokat tárt olvasói elé?

Ami a királyság 400 évét illeti, nem kétséges, hogy itt Florus bizonyos római hagyományra támaszkodott. Tudjuk, hogy a város alapításának évszámával kapcsolatban még a köztársaság-kor végén is meglehetősen eltérő adatok voltak forgalomban, s csak Varrótól kezdve vált többé-kevésbé általánosan elfogadottá az i. e. 753-as dátum. Igaz, a számunkra ma ismert legtöbb évszám közel áll ehhez az időponthoz, mert a 8. sz. végéhez kapcsolódik, de volt olyan auctor is, aki Róma alapítását Karthagóéval hozta szinkronba, amelyet a hagyomány többnyire i. e. 812-re tett. Végül tudjuk, hogy az az Ennius, aki a Florust szellemi partnerének tekintő Hadrianus kedvenc költője volt, nagyjából i. e. 900 körüli időre helyezte Róma születését, hiszen Romulust a Trójából menekülő Aeneas unokájának tüntette fel. Servius ugyanis a következőket mondja Romulusról az Aen., 6, 777-hez kapcsolódóan: *secundum Ennium referetur inter deos cum Aenea. Dicit namque Iliam (sc. matrem Romuli = Rheam Silviam?) fuisse filiam Aeneae*. Ugyanezen a véleményen volt Naevius is, mert — mint ugyancsak Serviustól tudjuk — *Naevius et Ennius Aeneae ex filia nepotem Romulum conditorem urbis tradunt* (ad Aen., 1, 273).¹² Ez pedig egyértelműleg a 10. sz. tájékára datálja Róma alapítását s vele a romulusi *regnum* kezdetét. Az antikvitás folyamán tehát ismert volt olyan nézet, amely szerint Rómában a királyság mintegy 400 évig állt fent, úgy, ahogy Florus fogalmaz *praefatio*-jában: *prope quadringentos per annos* (5). Így a római történetíró ebben a vonatkozásban az Ennius-, Naevius-féle hagyományt követte, nem törődve azzal az ellentmondással, amely ennél fogva abból támadt, hogy egyébként Rómának Caesar Augustusig terjedő történetét kifejezetten 700 évre becsülte (*septingentos per annos* — praef. 1), ami viszont félreérthetetlenül egy i. e. 8. sz.-i városalapítást tételez fel. Ezért végeredményben azt mondhatjuk bár a királyok korának Florustól meghatározott időtartama bizonyos mértékig benne gyökerezik a római költői-történeti hagyományban, mégsem nélkülöz egy igen erős önellentmondást a szerző részéről. A történetíró azonban ennek nyilvánvalóan a tudatában is volt, de épp ez teszi világossá: az ő számára valószínűleg nem az volt a lényeges, hogy mikor is alapították Rómát, hanem az, hogy

¹¹ I. m. 4. Halm álláspontját osztja O. Roßbach is in: L. Annaei Flori Epitomae libri duo, ed. O. Roßbach, Lipsiae 1896. 6, lásd a kritikai apparátust. Ugyanezt a megoldást választotta E. Malcovati is, aki i. m. 1972², 6 az *apparatus criticus*-ban S. Mazzarino álláspontjára hivatkozik (Il pensiero storico classico. Bari 1972². II. 2. 418 skk.).

¹² Mindehhez lásd L. Valmaggii jegyzetét in: Q. Ennio, I frammenti degli Annali. Torino 1900. 10 (a 22. töredékhez). A szerző azonban pontatlanul idézi Serviust, mert az elfogadott *urbis* olvasat helyett *nobis*-t ír.

Róma *infantia*-ja, vagyis a királykor egészében 400 évet ölelt át. Hogy ennek az időtartamnak számára miért volt jelentősége, erről majd később fogunk szólni.

Mint már láttuk: Florus az *infantia*-t követő *adulescentia*-nak a valóságban csaknem 300 évét 150-nek tünteti fel, akárcsak a *iuventus* időtartamát, mely utóbbi adat nagyjából meg is felel a valóságnak. Mi készíthette azonban a történetírót arra, hogy ennyire megmászította a római köztársaság kronológiáját? Ha figyelembe vesszük Florus műve I. könyvének 47. caputját, az ún. második *anacephalaeosis*-t is, akkor szembe tűnik, hogy a történetíró számára két korszak: az *adulescentia* és a *iuventus* szorosan egybekapcsolódik. Az előbbi, ill. az utóbbinak a kezdete ugyanis az *infantia*-hoz hasonlóan a pásztori élet hamisítatlan ártatlanságát és tisztaságát tükrözte, melyet még nem szennyezett be bűn, s e téren csak Karthago, Korinthos és Numantia pusztulása hozott döntő fordulatot. Ennek megfelelően Florus felfogása szerint Róma történetében szorosan összefonódik az *adulescentia* és a *iuventus*, vagyis a kettő együtt tesz ki 150—150 évet, azaz összesen kereken 300 esztendőt. Ezt követi azután Róma *senectus*-ának a mű megírásáig eltelt közel 200 éve. Egyszóval Florusnak az az elképzelése, hogy a királyság négyszáz éves *infantia*-ját a köztársaság 300 évet kitevő *adulescentia*-ja és *iuventus*-a váltja fel, majd pedig beköszönt a monarchia kétszáz éves *senectus*-a. Mindez pedig egy szabályosan csökkenő számsorral áll össze.

Erre figyelt fel Hahn István,¹³ aki a következőkre mutatott rá: Florus számára nem az a lényeges, hogy pontos évszámokat adjon, hanem inkább az, hogy a római nép történetét egy, a millenarius rendszerrel összeegyeztethető, szabályosan csökkenő számsorba illessze bele a következő módon: 400—300 (150 + 150) — 200 — [100] év, függetlenül az egyes időszakok tényleges tartamától. Az utolsó 100 év Hahn István szerint az *imperium Romanum* Florustól feltételezett *renovatio*-jának, megújulásának lenne a periódusa.

Jal, aki ismerte Hahn tanulmányát, a maga részéről érdekesnek találta ezt a megoldási kísérletet, mégis mint «tentative . . . désepérée»-t, «reménytelen kísérletet» elvetette,¹⁴ nyilván elsősorban azért, mert Florusnál sehol sincs szó a *millennium*-ról, ill. Róma történek további 100 esztendejére sehol sem történik utalás. E vonatkozásban Jal kételyével némiképp valóban egyet kell értenünk, ám ugyanakkor nem tagadható, hogyha a millenarius rendszer nem mutatható is ki, a csökkenő számsor félreérthetetlenül megvan és ennek végösszege egyértelműen 900, vagyis a hangsúly ezen a számon van.

Miért volt azonban Florus számára fontos Róma kilencszáz éves fennállásának és ehhez kapcsolódó újbóli megerősödésének a kiemelése, amire a szándékosan «pontatlan» korszakmeghatározásokkal csak még inkább ráirányította az olvasók, mindenekelőtt a kortársak figyelmét?¹⁵ Mint tudjuk, az örök város

¹³ I. Hahn: Florus prooemiumának kronológiai adatai. AntTan 11 (1964) 75—86, vö. *Uő.*: Die chronologischen Angaben des Prooemiums des Florus. BCO 10 (1965) col. 195; *Uő.*: Prooemium und Disposition der Epitome des Florus. Eirene 4 (1965) 21—38.

¹⁴ I. m., I p. LXXXI 4. jegyzet. J. M. Alonso-Núñez: i. m. 16 bár elveti a szöveg-hagyomány évszámain, s a korrigált számok tekintetében *Jal*-hoz igazodik, mégis a florusi *millennium* gondolatát a *redita iuventus* 100 évével elfogadja *Hahntól*.

¹⁵ Az itt kifejtett gondolatok részben megtalálhatók már egy korábbi cikkemben: Zur Geschichtskonzeption des Florus. Klio 66 (1984) 590—598. E tanulmányom alapvető szempontjai egy még 1975-ben írt, s 1979-ben magyarul megjelent összefoglalásomból valók, mely Florus magyar fordításának utószavaként látott napvilágot (Budapest, Európa Könyvkiadó, 1979, 177—184). E korábbi fogalmazványok bizonyos elemeit mostani gondolatmenetünk teljessége miatt meg kell ismételünk. Ez azért is szükséges mert a magyar nyelvű változat jegyzetapparátus nélkül jelent meg.

épp Antoninus Pius uralkodása alatt ünnepelte megalapításának kilencszázadik évfordulóját: *celebrato magnifice urbis nongentesimo* — ahogy Aurelius Victor fogalmaz (15, 4),¹⁶ s az esemény tudatosításáról a császár egyáltalán nem feledkezett meg. Igaz, Antoninus Pius viszonylagos mértéktartásától idegen volt, hogy az évfordulót olyan nagyszabású «százados játékokkal» kösse össze, mint annak idején Augustus, Domitianus vagy később az ezredik évfordulón Philippus Arabs, de azért i. sz. 146/147 tájékán sem maradtak el az ünnepségek.¹⁷ Az ekkor vert pénzeken jól látható, hogy az uralkodó propagandája a Róma alapításával kapcsolatos hagyományokat igyekezett az előtérbe állítani: Aeneas, Romulus, az ikreket szoptató farkas, Rhea Silvia és mások alakját, illetve azokat az istenségeket (Iuppiter, Mars stb.), akiknek a város naggyá válását és hatalmát tulajdonították. Mindezek a figurák Florusnál is alapvető jelentőségűek, akárcsak a Dioskurosok, akiknek ugyancsak lényeges, sőt rendkívüli szerep jutott az Antoninus Pius korabeli pénzverésben, ill. az ekkor meghirdetett jelszavak kapcsán.¹⁸

Mindebből — figyelembe véve a már korábban elmondottakat is — az a feltételezés adódhatik, hogy Florus munkája összefüggésben áll Róma fennállása 900. évfordulójának megünneplésével, vagyis az i. sz. 140-es évek közepén íródhatott. Ez a hipotézisem azonban ellentétben áll azzal a hagyományos nézettel, hogy Florus Traianus vagy még inkább Hadrianus uralkodása idején készítette el¹⁹ történeti alkotását. Megítélésem szerint azonban ezek a datálási kísérletek aligha helyesek. Florus műve ugyanis nem egyeztethető össze sem Traianus, sem Hadrianus politikájával.

¹⁶ Vö. Th. Mommsen: Die römische Chronologie bis auf Caesar, Berlin 1859². 193: «Antoninus Pius beging mit glänzenden Festen das Jahr 900 der Stadt, aber er vermied es, die Feier irgendwie als saeculare zu bezeichnen». Lásd még Nilsson: RE, s. v. *saeculares ludi*, ill. W. Hüttl: Antoninus Pius. Prag 1936. I. 344 k. Róma alapítása persze az antik hagyományban igen vitatott volt (vö. pl. F. K. Ginzel: Handbuch der mathematischen u. technischen Chronologie. II. Leipzig 1911. 193), mégis a principátus első századában végképp rögzítődött a Varro-féle i. e. 753-as évszám, úgyhogy Florus művének datálása szempontjából ez aligha jelenthet lényeges nehézséget. É mozzanatra még — az azóta megboldogult — I. Hahn hívta fel a figyelmemet. Vö. még Ginzel: i. m. 203.

¹⁷ L. Homo: Le siècle d'or de l'empire romain, Les Antonins (96—192 ap. J.—C.). Paris 1969². 452 i. sz. 148-ra teszi a 900. évforduló megünneplését.

¹⁸ Ezzel és a fentebb elmondottakkal kapcsolatban F. Gneccchi (I medaglioni romani. Milano 1912. I—III, 54. tábla 6. kép) és P. L. Strack (Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts, Stuttgart, 1937, III, p. 55, nr. 555) és W. Hüttl (i. m., 174 skk.) munkáin kívül lásd főképp J. Beaujeu, La religion romaine à l'apogée de l'empire, I (La politique religieuse des Antonins). Paris 1955. 291 skk., különösen 294. Igen tanulságos a Mattingly—Sydenham: RIC III. 26 skk. Antoninus Pius uralkodásának első évtizedeire vonatkozó numizmatikai anyagának áttekintése is. — A Dioskurosoknak Florus művében játszott szerepéről lásd már L. Spengel: Über die Geschichtsbücher des Florus. Abh. der philos.-philol. Classe der Königl. Bayer. Ak. der Wiss. 9 (1863) 337.

¹⁹ C. Salmasius klasszikussá vált megfogalmazása szerint: «Non alius potest esse Florus quam ille qui Traiani et Hadriani temporibus floruit, qui in Epistola ad Hadrianum, cuius Epistolae ter aut quater mentionem apud Charisium reperies, scribit se poematis delectari.» in: L. Annaei sive Flori sive Senecae Epitome Rerum delectari.» in: L. Annaei sive Flori sive Senecae Epitome Rerum Romanarum, ed. Salmasius, Amstelodami 1674. Praefatio. Egyébként Salmasius a florusi praefatio-ban a movit... lacertos (§ 8) olvasatot fogadta el, s ennek alapján így fogalmazott: «Ex qua colligimus Annaeum Florum hanc epitomen scripsisse atque edidisse sub Adriano, non sub Traiano» (a szóban forgó helyhez írt jegyzetben). Freinshemius összegezése szerint: «Salmasius autem putat Florum sub Hadriano vixisse, et per saeculum istud suum Hadriani tempore intelligere.» (apud Dukerum p. 10).

Ami Traianus törekvéseit illeti, a történetíró nem ért maradéktalanul egyet a császár hódító terveivel. Tisztában van ugyanis a terjeszkedés nemkívánatos következményeivel. Florus számára Quintilius Varus tragédiája — más hasonló eseményekkel együtt — nyilvánvalóvá tette, hogy *difficilius est provinciam obtinere quam facere* (2, 30, 29).²⁰ Ennek megfelelően a történetíró több alkalommal is kiemeli, hogy nem annyira az új területek megszerzése okoz gondot, mint inkább tartománnyá szervezésük, ill. biztonságuk szavatolása. Ebben az összefüggésben szinte természetes volt, hogy az eddigi kutatók többsége Florus elképzelését Hadrianus politikájával hozta összefüggésbe, aki hatalomra kerülve, szükségesnek tartotta, hogy feladja Traianus egyes hódításait, és nagy figyelmet fordított a birodalom határainak megerősítésére, szorgalmasan látogatva a provinciákat, hogy a császár személyes jelenlétével is fokozza a tartományok ragaszkodását Rómához. Az is kétségtelen, hogy Florus történelemfelfogásának szintén sarkalatos pontja Róma megerősítésének eszméje, összhangban Hadrianus ama törekvéssel, hogy igyekezett fennn hirdetni Róma újjászületését. Pénzein ezért bukkan fel a *phoenix* képe. Tudjuk azt is, hogy Hadrianus korában élt egy Florus nevű költő, aki bökverseket írt a császárra, és akivel a poétikus hajlamokkal megáldott császár nem átalott versben élcelődni. Szinte természetes volt tehát a történetíró Florusszal azonosítani és művét Hadrianus uralkodására datálni.

Mégis, szerintem kétségek merülhetnek fel abban a tekintetben, hogy a szóbanforgó történeti mű valóban Hadrianus elképzeléseit visszhangozza. A hódító politika kinövéseinek elmarasztalása ellenére ugyanis Florusnak épp az az alapeszméje, hogy a római birodalom újabb megizmosodása azért következett be Traianus alatt, mert a tehetetlen római császárok után a birodalom ekkor volt képes ismét mozgásba lendülni: hódítani és a biztonságot megőrizni. Florus nem véletlenül állítja műve középpontjába a római nagyságot és hatalmat kialakító és megszilárdító háborúkat, még ha a régi történetírói hagyományok alapján nem kerülnek is el figyelmét a hódításokat kísérő káros, a birodalom szervezését megnehezítő következmények.

Florus tehát a hadrianusinál valamivel tevékenyebb külpolitikai koncepció jegyében alakította ki a maga elképzelését. Így, ha valóban Hadrianus alatt írta volna művét, akkor esetleg a császár kétségkívül meglévő ellenzékével²¹ kellett volna rokonszenveznie, amire már említett gúnyverse talán adna is némi alapot.²²

²⁰ Másutt Florus ekképp fogalmaz: *plus est provinciam retinere quam facere*. Lásd ehhez A. Mócsy cikkén kívül (Ant.Tan. 9 [1962] 191—201) még W. den Boer tanulmányát in: *Some Minor Roman Historians*. Leiden 1972. 7.

²¹ Vö. pl. H. M. D. Parker — [B. H. Warmington]: *A History of the Roman World from A. D. 138 to 337*. London—N. Y. 1963. 5.

²² A szak kutatásban a Hadrianus idejére történő datálás a legelterjedtebb, vö. pl. A. Garzetti: *Floro e l'età adrianea*, Athen. 42 (1964) 136—156; B. Veneroni: *Quatenus, qua ratione res politicas et sociales Florus tractaverit?* Aev. 48 (1974) 345 skk. Lásd még P. Jal: i. m. p. CIV. Ez a véleménye A. Mócsynak is (ih.), aki helyesen emeli ki, hogy Florus a *liviusi praefatio* (4) azon gondolatát kívánta kidolgozni, miszerint a birodalom «annyira megnőtt, hogy nagysága okozta baját» (194). E datálásra vonatkozólag a régebbi irodalomból különösen említésre méltó: J. Eyssenhardt: *Hadrian u. Florus*. Berlin 1882. Ugyanezen a véleményen van I. Lewandowski is (Florus w Polsce. Wrocław—Warszawa—Kraków 1970). W. den Boer: i. m., 6 skk. hasonlóképpen a hadrianusi korszak mellett érvel, mint Mócsy, bár a történetíró nem tekinti feltétlenül azonosnak a Hadrianus alatti költővel. G. F. Unger viszont (*Die vier Zeitalter des Florus*. Phil. 43 [1884] 429—443) M. Aurelius idejére datálja a művet. Ez az ötlet is azonban már századokkal korábban

Nem zárhatjuk ki viszont annak a lehetőségét sem, hogy Florus esetleg már Hadrianus halála után, egy új császár égisze alatt készítette el történeti művét, amely ennek megfelelően már a másik uralkodó felfogását tükrözi. Ez a személy pedig csak Antoninus Pius lehet,²³ akinek alakja és koncepciója tökéletesen megegyezik az írásban megfogalmazott florusi eszmékkel. Hadrianustól eltérően ő elsősorban a régi Róma és Itália ősi hagyományait igyekezett fölleveníteni, amire szinte rárimel Florus ama törekvése, hogy Róma világ-történeti küldetését bemutatva és igazolva, hangoztatja azt a vezető szerepet, amely előtt a meghódított népeknek és tartományoknak térdet-fejet kell hajtaniuk. Antoninus Pius közismerten békés politikája azonban — főképp az első években — Hadrianus időszakához viszonyítva bizonyos külpolitikai-katonai megélénküléssel együtt járt.²⁴ Antoninus Pius a britanniai védelmi vonalat előbbre tolta a Hadrianus által kiépített erődrendszerrel, jelentősebb hadi eseményre került sor a germánokkal, az ún. szabad dákokkal és másokkal, de nem nyugodtak a fegyverek Afrikában sem.²⁵ Mindez a kortársak szemében Róma erejének gyarapodását bizonyította, nem pedig a római hatalom tisztelének csökkenését az idegen népek előtt, hiszen — akárcsak Augustus idejében — újból számos követség járt Rómában, s Florus tudatosan zárhatja művét épp az Augustust messze földről fölkereső scythae, ser és indiai küldöttség tisztelgésének leírásával, mintegy finoman utalva a kortárs eseményekre.

felmerült. *Fr. Sylburgius* 1588-as kiadásának (*Historiae Romanae Scriptores Latini minores* . . . , Francofurti, I) Florus-kommentárjában ugyanis a következő áll: «Ceterum qui exacte computaverunt, a Romulo condita (sc. urbe) ad Brutum et Collatinum primos consules, numerant annos ducentos et quadraginta tres: inde ad Appium Claudium Caudicem et M. Fulvium Flaccum annos ducentos et quadraginta quinque: inde ad bellorum civilium finem, cum Augustus solus imperare coepit, annos ducentos triginta tres, quibus si addantur anni ducenti, quos ab Augusto ad suum saeculum interlapsos auctor scribit, fient in universum anni nongenti et viginti duo: quo tempore imperavit Antoninus philosophus (id est Marcus Aurelius — a kiemelés tőlem), ut ex Cassiodori et aliorum annalibus cognoscitur» (col. 669). — Meglehetősen egyedülálló *F. N. Tütze* kísérlete, aki a florusi művet Augustus uralkodására keltezi, a végleges formát későbbi átalakításnak tartva (*De Epitomes Rerum Romanarum, quae sub nomine Lucii Annaei sive Flori, sive Senecae fertur, aetate probabilissima, vero auctore, operis antiqua forma, Quaestiones novae* III, Linz, 1804; *Lucii Iulii Flori Epitomae Rerum Romanarum*, recens. *F. N. Tütze*, Prag 1819). E nézet részletes cáfolatát adja Florus-fordításának bevezetőjében *W. M. Pahl* (i. m.).

²³ Ezt a lehetőséget egyébként *A. I. Nyemirovskij* sem zárja ki Florus orosz fordításának bevezetőjében (Voronyezs 1977. 5–6). Alapvetően más megfontolások alapján, nagyjából az enyémhez hasonló eredményre jutott, méghozzá velem egyidejűleg (lásd fentebb a 15. jegyzetet) *E. Bessone* is jól dokumentált, széleskörű tájékozottságról tanúskodó tanulmányában: *Ideologia e datazione dell'Epitome di Floro*. *GFF* 2 (1979) 33–57, különösen 38 skk. és mindenekelőtt 43 skk. (lásd a IV. fejezetet: *Rispondenza del pensiero di Floro con l'epoca di Antonio Pio*). Magam e tanulmánnyal csak 1985 novemberében ismerkedtem meg a paviai egyetemen végzett kutatómunkám során, élvezve többek közt *D. Magnino* professzor szíves segítségét is.

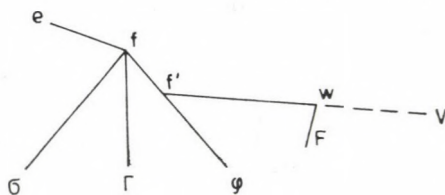
²⁴ Megítélésem szerint az adatok inkább ezt a felfogást támasztják alá, mintsem *L. Homo* (i. m. 174–175) nézetét, aki teljesen egyenlőségi jelet tesz Hadrianus és Antoninus Pius külpolitikája közé.

²⁵ Az Antoninus Pius uralkodása elején megélénkült külpolitikáról az itt jelzett tényeknek megfelelően jó áttekintést ad *W. Hüttl*: i. m. 58; 254; 258; 271; 284 és passim. Megegyezik ezzel *M. Hammond* értékelése is (*The Antonine Monarchy*. *Am. Ac. in Rome* 1959. 171). Lásd még e problémakörrel kapcsolatban *A. Mócsy*: *RE*, Supplementb. 9, 1962, 555; *L. Balla*: *Dacia* 2. sz.-i hadtörténetének kérdéseiről (102–167) [= *Zu den Fragen der Kriegsgeschichte Daziens im 2. Jahrhundert*], *ArchÉrt.*, 92 (1965) 144–146.

Mindezek után visszatérve vizsgálataink kiinduló pontjához, a florusi *praefatio* vitatott helyéhez, szeretném remélni, hogy az elmondottak meggyőztek arról: a szövegahagyomány tisztelete és a kódexek stemmájának szem előtt tartása egyfelől megóvhatnak bennünket attól, hogy félreismerjük egy antik szerző vezéreszméjét, központi gondolatát; másfelől pedig azt is lehetővé teszik, hogy kijelölhessük egy eszmetörténeti hatását és utóéletét tekintve jelentékeny antik történetírónak és művének helyét és idejét az egykorú történelmi-politikai eseményekben, illetve az ezekhez kapcsolódó szellemi áramlatokban.

Nem szeretnénk persze abba a hibába sem esni, hogy a *codices recentiores*-t a továbbiakban teljesen féresöpörjük, adataikat teljességgel értékteleneknek és érdekteleneknek minősítsük. Ismert Pasquali tétele: *recentiores non sunt deteriores*,²⁶ és ez bizonyos mértékig érvényes a Florus-kéziratok hagyományára is, minthogy itt egész nyilvánvalóan *recensio aperta*-val állunk szemben.²⁷ Ilyen kapcsán viszont könnyen és nem egyszer előállhat az a helyzet, hogy viszonylag késői, a stemmában nem túl előkelő pozíciót elfoglaló kódexek is tartalmazhatnak genuin olvasatokat. Ennek igazolására hadd hozzak fel egy magyar vonatkozású példát. Az Országos Széchényi Könyvtárnak két Florus-kézirat van a birtokában, mindkettő 15. sz.-i itáliai munka, és korábban Jankovich Miklós gyűjteményének volt a része.²⁸ Az egyik (Σ) az ún. *s*-típusú kéziratok közé tartozik, a másik (σ) viszont nem sorolható be az *e*-csoport Jál által megállapított egyik ágába sem. A magam kollacionálása azzal az eredménnyel járt, hogy ez a kódex a Biblioteca Vallicelliana egyik 14. sz.-i manuscriptumával rokon, melyet már Malcovati és Jál is felhasznált (F). Ugyanehhez a körhöz tartozik még egy *Ambrosianus* (Γ — E 73 inf.),²⁹ ill. a már említett Vat. Lat. 1494 (φ), továbbá egy *Rossianus* (ρ — 333). Ezek összefüggését a közös hibák alapján a következőképp sikerült tisztáznom egy dolgozatomban, melyet kedves tanáromnak, a most hatvanéves Maróti Egonnak ajánlottam:³⁰

²⁶ G. Pasquali, *Storia della tradizione e critica del testo*. Firenze 1934 (1952² kiegészített formában). A könyv 4. fejezetének már a címe ez: *Recentiores, non deteriores* (41 kk.). Vö. A. Salvatore: *Edizione critica e critica del testo*. Roma 1983. 13, aki azonban joggal int e tekintetben némi óvatosságra.

²⁷ Vö. A. Salvatore: i. m. 16 skk.

²⁸ Tömör leírásukat adja E. Bartoniek: *Codices Latini Medii Aevi*, Budapestini 1940. 139 nr. 167 és nr. 168. Vö. Ed. Hoffmann: *A Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának illuminált kéziratai*. Budapest 1928. 18.

²⁹ Ennek mikrofilm másolatához N. Criniti professzor segítségével jutottam hozzá, akinek ezért itt is hálás köszönetemet fejezem ki.

³⁰ L. Havas, *Az Országos Széchényi Könyvtár egyik kódexének* (Cod. Lat. 167 = σ) helye a Florus-kéziratok hagyományában [= *Der Stellenwert eines Kodexes aus den Sammlungen der Staatlichen Széchényi-Bibliothek* (Cod. Lat. 167 = σ) in der *Florus Handschriftentradition*, *Acta Antiqua et Archaeologica. Supplementum VI* (Studia in honorem Aegonis Maróti sexagenarii), Szeged, 1988, pp. 37–46. Ez az írás németül is napvilágot lát majd az ACD 23 (1987)-es évfolyamában.

Bizonyító adataim és érveim felsorakoztatására itt nincs lehetőség, de az nyilvánvaló, hogy az *e*-csoporton belül el kell különítenünk egy *f*-ágot, amelyben az OSzK σ -kódexe későbbi kora ellenére és minden másolási hibája dacára előkelőbb helyet foglal el, mint az eddigi kiadások során hasznosított *Vallicellianus* (F).

Ezek után tulajdonképp nem meglepő, hogy a σ egyes olvasatai nagyobb figyelemre tarthatnak igényt, mint az F-éi, holott ez utóbbi kézirat értéke egyáltalán nem csekély, hiszen eddig úgy tudtuk, hogy nem is egy alkalommal az összes feldolgozott kézirat közül ez adja a helyes, vagy a legvalószínűbb olvasatot. Azt kellett megállapítanunk, hogy alkalmanként, amikor F már rossz olvasatot tartalmaz, $\sigma\Gamma\varphi$ még őrzi a helyes szöveget, s esetenként még olyankor is egyezést mutat az I. vagy A-osztállyal, amikor a C-osztály legjobb, pl. *n*, *g*, *l*, *d*- vagy *m*.³¹ típusú kódexei más variánst vagy variánsokat adnak, s egyébként az *e*-kéziratok egyéb csoportjaiban sem bukkan fel az I. vagy A-osztály szövegmegoldása. A legnyilvánvalóbb példát erre a 2,19 (4,9), 4 szolgáztatja, ahol a legtöbb manuscriptum *disputant*-ot ad, még a jónak számító *n*-hagyományban, ill. az ehhez közelálló kéziratokban is *disputant* áll ($N^2PF\alpha$), ugyanakkor a részben szintén idetartozó V *dissipant*-ot ír, a T pedig elhagyja a problematikus szót. Egyedül az A-osztályba sorolt B-ből ismertük eddig itt a *dispulerant*-ot, melyet mint a szövegbe leginkább illőt — már csak a stemma kényszerénél fogva is — ma minden szövegkiadás genuin olvasatként fogad el. A valóság azonban az, hogy ez a megoldás nemcsak a B-ben tűnik fel, hanem $\sigma\Gamma\varphi$ -ben, tehát az *f*-ben is. Régebben úgy gondoltam, hogy az *f*-hagyomány kialakításakor a másoló talán az első vagy A-osztály tradícióját is felhasználta, ma már azonban inkább a felé a megoldás felé hajlom, hogy az *e*-családot és azon belül talán mindenekelőtt az *f*-ágot egy olyan, az eredetihez meglehetősen közeli C-kódex segítségével korrigálták, amelyben nem voltak megtalálhatók az *n*, *g*, *l*, *m* szövegromlásai, de ugyanakkor megvolt az a C-hagyományra oly jellemző nagy *lacuna*, amely a 2, 18-ban van és egy egész lap igen korai kiesésével magyarázható. Ezt a hiányzó részt sem az *e*-család, sem azon belül az *f*-csoport egyetlen manuscriptuma sem pótolja, ami valószínűvé teszi, hogy a feltételezhető, kontrollnak szolgáló, mára már elveszett kézirat (y) szintén a C-osztályhoz tartozott, mert benne is megvolt az erre jellemző közös *lacuna*.³² Megítélésünk szerint az y-nal minden olyan esetben számolni lehet, amikor az *e*-kódexek úgy egyeznek meg B-vel vagy I-vel, esetleg mindkettővel, azaz A-val, hogy közben az összes többi C-kézirat szövegétől különböznek. Mivel eddig száznál több ilyen példát találtam, ezért az y-nal igen nagy valószínűséggel számolhatunk. Különösen szembetűnő az említett *f*-csoport számos egyezése a kéziratok első osztályával, úgy, ahogy ennek bizonyítására több helyet felsorakoztattam már említett, Maróti Egonnak ajánlott írásomban. A további, a teljes dokumentáció előtárása most nem lehet a feladatunk, ezért egyelőre

³¹ Így jelölöm az MVossV kódexek összetartozását. Ezt a jelzést *P. Jal* nem használja, vö. i. m. I, CIX és CLXI lapok közt található stemmával, amellyel kapcsolatban túlzónak érzem *P. K. Marshall* sommás kijelentését: «his final stemma codicum . . . is not always convincing». Igaz, *Jal* megoldása több ponton finomításra és kiegészítésre szorul, mégis neki sikerült elsőként tisztáznia a Florus-kéziratok C-osztályának alapvető összefüggéseit, elvégezve annak a munkának az oroszánrészét, amelyet a szakkutatás már régóta várt (vö. *N. Terzaghi*: Per una nuova edizione di Floro. Athen. n.s. 17 [1939] 150—170; lásd hozzá *E. Malcovati* választát, uo. 18 [1940] 261—269).

³² *P. Jal*: i. m., I pp. CXXXII—CXXXV, főképp CXXXIII, de lásd még CXXV-t az 5. jegyzettel.

be kell érünk magával a végkövetkeztetéssel, miszerint az *e*-családot, ill. azon belül főleg az *f*-ágot egy olyan C-kódex alapján kellett ellenőrizni, mely esetenként jobban megőrizte az *archetypum* szövegállapotát, mint az *n*-hagyomány. Így magyarázhatók a *codex Bambergensis* és az *e*-kéziratok gyakori, korábban meglepőnek tűnő érintkezései. Ha pedig ez így van, akkor alkalmanként az *e*-kódexek, ill. a velük érintkező egyéb manuscriptumok bizonyos szövegváltozatai vagy bejegyzései az eddigieknél nagyobb figyelmet érdemelhetnek, alkalmasak a mérlegelésre, a megmérettetésre, természetesen akkor, ha nem nyilvánvaló javításokról, konjektúrákról van szó, hanem valamilyen, első pillantásra talán értelmetlennek is tűnő szövegrészek mechanikus átvételéről.

Minderre a továbbiakban egyetlen egy példát szeretnék felhozni, mégpedig azon másik *codex Vallicellianus* nyomán (V), amely egyfelől érintkezik az *e*- és *f*-típusú kéziratokkal, bár nem tartozik kifejezetten hozzájuk, mert másfelől az *m*-család tagja, de úgy, hogy az *n*-hagyománnyal is érintkezik, különösen az eddigiekben megfelelően be nem sorolt *codex Cracoviensis*-szel.³³ A V-kódex különösen jóminőségű szövegére már Malcovati felfigyelt, de talán még jobban Jál, megállapítva, hogy a ma leginkább megbízhatónak tekintett Florus-szöveg elsősorban a B, N, P és a V olvasatait reprodukálja, ezek egybeesésén alapul.³⁴ Mi ezzel teljesen egyetértünk, s a sort csak a *Crac*-kal (l. fentebb), ill. bizonyos esetekben az *f*-fel kívánjuk kiegészíteni.

Nos, ami a V-t illeti, e kéziratban egészen különös olvasattal találkozunk az 1,45 (3,10), 16-ban, ahol Caesar britanniai átkelését adja elő Florus. A modern szövegkiadásokban a rész a következőképp néz ki: *classe igitur comparata Britanniam transit mira celeritate: quippe qui tertia vigilia cum Morino <rum> solvisset a portu, minus quam medio die insulam ingressus est*, vagyis: „gyorsan fölszerelvén egy flottát, csodás gyorsasággal átkel Britanniába; mert hiszen a harmadik őrsekváltáskor, miután elindult a morinusok kikötőjéből már dél előtt partraszállt a szigeten”. Ez a szöveg valójában rekonstrukció egyfelől a B *com morinos movisset*, másfelől a C *marino solvisset* olvasata alapján, s a szöveg ilyenén megállapítása Halmnak köszönhető.³⁵ A *textus* így kétségkívül nem érthetetlen, de nem is igazán gördülékeny, mert a *quippe qui* után a *cum* meglehetősen feleslegesnek hat, sőt valójában szükségtelen is;³⁶ másrészt a *solvere*

³³ A szóban forgó kódexet, melynek P-vel való hasonlóságát már O. Roßbach észrevette (i. m., p. XXII), ugyan P. Passowicz: De Flori codice Cracoviensi. Cracoviae 1898 igen alaposan kollacionálta, de az ő idejében még nem álltak rendelkezésre P. Jálnak a *stemma codicum*-mal kapcsolatos eredményei. E. Malcovati így is jó érzékkel hasznosította már a *Crac*. néhány olvasatát. A *cod. Cracoviensis* 416-hoz lásd még újabban: Catalogus Codicum Manuscriptorum Medii Aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur, vol. II, comp. M. Kowalczyk etc., Wratislawiae—Varsaviae—Cracoviae—Gedani—Lodziae 1982. 240. Magam e kézirat mikrofilmjéhez T. Łoposzko professzor segítségével jutottam hozzá, akinek szíveségéért e helyen is köszönetet mondok.

³⁴ E. Malcovati: i. m. 1972² XVI—XVII; P. Jál: i. m. I. CXLII és l. jegyzet.

³⁵ Lásd C. Halm: i. m. 61.

³⁶ Egyes régebbi kiadásokban a *quippe qui* helyett *quippe cum*-ot (vagy *quippe quum*-ot) találunk, ami nyelvileg megfelelő lenne, bár tapasztalataim szerint ezt a kéziratot hagyomány nem igazolja. Vö. pl. Joh. Stadius, Antwerpiae 1567. 96; I. Freinshemius, Argentorati 1636. 249; Joh. Minellius, Roterdami 1680. 165; I. I. Pontanus, Hagae 1686. 101; J. van Ghelen, Vienna Austriae 1710. II. 25; M. Mettaire, London 1715. 64; L. Reinhardus, Erfurti et Lipsiae 1730. 158. Már a *quippe qui* olvasat mellett foglalt állást C. Salmasius (Franequerae 1690 — az adott helyhez írt jegyzetben). Florus egyébként a *quippe qui* esetében máskor is használja a *coni. praet. perf.*-ot: *Tarquinius postea Pri-*

ilyen abszolút használata is feltűnő Florusnál,³⁷ bár nem egyedülálló, mert ha ritkábban is, de már Caesar is élt ezzel a megoldással.³⁸ Am ha ez a helyzet, akkor talán ismét föl kell tenni a kérdést: mi torzulhatott el a B-ben *com-má*, s mit hagyhatott itt el C; másfelől valóban indokolt-e ezen a ponton a *solvere* abszolút használata. Minderre talán V alapján tudunk válaszolni, amely a C-hagyományon belül rendhagyó módon az alábbi teljesen értelmetlen szöveget adja: *q nunc clusa Maxino*, a margón pedig még a *cluse portus* szavakat is feltünteti. Malcovati és Jal jó érzékkel vette fel apparátusába e titokzatos szövegnelyet és a mellékelt lapszéli megjegyzést,³⁹ úgy ítélve meg, hogy ez esetleg elvezethet a *textus*nak az eddigieknél megnyugtatóbb tisztázásához.

A marginális jegyzet alapján esetleg arra lehetne gyanakodni, hogy itt vagy a kikötő elzárt részeire, vagy a kikötőket alkalmanként biztosító *claustra*-ra kell gondolnunk, ám ilyesmiről a Florus számára alapul szolgáló caesari *bellum Gallicum*-ban nem esik szó. A rejtély kulcsát tehát másutt kell keresni. A *solvere* mellett a legtermészetesebb vonzat az adott összefüggésben vagy a *naves* vagy a *classem* lenne,⁴⁰ ahogy Caesar saját információjában valóban ezt is találjuk: *tertia fere vigilia naves solvit* (b. G., 4, 23, 1).⁴¹ Megítélésem szerint az adott florusi helyen a *classem* könnyen eltorzulhatott akár *clusa*-ra, akár *cluse*-ra, amit nagy mértékben valószínűsít az a körülmény, hogy a C-osztály igen korai részét képviselő NP-hagyományban valóban van rá példa, hogy *clausis* kerül a *classis* helyére (vö. 1, 24, 12). Minthogy a másolók nem tudtak mit kezdeni az értelmetlen *clusa*-val vagy *cluse*-val, egyszerűen elhagyták. Szerencsére akadt azért kivétel: a V lelkiismeretes másolója, aki gondosan lejegyezte azt, amit — talán y-ban vagy annak nyomán — maga előtt látott, s így segítségével rekonstruálhatjuk a *classem*... *solvisset* fordulatot. Ha pedig ez

scus... regnum ultro petens accepit ob industriam atque elegantiam; quippe qui oriundus Corintho Graecum ingenium Italicis artibus miscuisset (1, 1 (5), 1), vö. *M. L. Fele: Lexicon Florianum*. Hildesheim—New York 1976. 545 Ez szintén amellest szól, hogy a *quippe qui* után a *cum* beillesztése felesleges.

³⁷ *M. L. Fele: i. m. s. v. solve*. A munka ebben az értelemben csak ezt az egyetlen helyet tudja regisztrálni.

³⁸ Vö. *H. Meusel: Lexicon Caesarianum*, I—III. Berolini 1893 (= 1958). II 707—708: három helyet regisztrál a *solvere* abszolút használatra: b. G., 4, 23, 1; 5, 23, 6; b. c., 3, 101, 6. Ezek közül valójában csak a b. G., 5, 23, 6 teljesen egyértelmű. Gyakrabban találkozunk a *solvere* abszolút használatával Cicerónál; vö. *Mur.*, 4; *off.*, 3, 50; *fam.*, 16, 9, 2. Bár ő is gyakran alkalmazza a *solvere* mellett az *acc.-t*, vö. *Att.*, 1, 13, 1. A *solvere* abszolút használatára lásd még *Liv.*, 31, 14, 2; *Val. Max.*, 1, 8, 2; *Sen., ben.*, 2, 35, 5; *ep.*, 53, 1.

³⁹ *E. Malcovati: i. m. 1972². 120; P. Jal: i. m., I p. 104.*

⁴⁰ A *solvere* mellett a *classem acc.-t* alkalmazza pl. Florus elsőszámú mintája: *Livius*, vö. 45, 41, 3: *profectus ex Italia classem a Brundisio sole orto solvi*. Másutt a megszokott *naves* kiegészítést találjuk, vö. *postero die deis bene iuvantibus signo dato solve naves* (29, 25, 13).

⁴¹ Olyan kiadások, mint *Meuselé*, ill. *L. A. Constansé* — az α -hagyomány alapján elhagyják a *naves-t*, vö. *H. Meusel, Lexicon Caesarianum*, s. v. *solvere*, ill. *H. Merguet: Lexikon zu den Schriften Cäsars*. Hildesheim I—II. 1966: II, 999 s. v. *solvere*. A β -tradíciót követi viszont *A. Klotz*, *O. Seel* és *W. Hering*. Ez utóbbi úgy foglalt állást, hogy bár a két hagyomány nagyjából egyenértékű, mégis «suspicio existit hyparchetypum post transcriptionem ex archetypo correctum esse» (C. I. Caesaris Commentarii rerum gestarum. Vol. I. *Bellum Gallicum*. Leipzig 1987. XII; és lásd már a szerző disszertációját: *Die Recensio der Caesarhandschriften*. Berlin 1963). *O. Seel* a következő megjegyzést fűzi az adott helyhez: «*naves solve apud Caes. sexies*, *solvere omisso naves semel V 23, 6*. A magam részéről teljesen egyetértek vele, lásd fentebb: 38. jegyzet.

így van, akkor a *nunc*-ban minden bizonnyal a *navium* eltorzulását, az előtte lévő betűben pedig egy számot kell keresnünk, mert hasonló esetekben a történetírók szeretik megadni a hajóhad nagyságát, ahogy ez Florusnak is megszokott eljárása. Az 1, 18(2), 7-ben például ez áll: *centum sexaginta navium classis in anchoris stetit*; és hasonló megfogalmazásra bukkanunk az 1, 40, 18-ban is: *centum amplius navium classem adparatu belli gravem. . . adgressa tempestas. . . foeda strage laceravit*. De vajon milyen szám állhatott a *navium classem. . . solvisset* megfogalmazás élén? E vonatkozásban két megoldási lehetőség kínálkozik: a B alapján a *centum*-nak van esélye: C; a V figyelembe vételével pedig talán a *quingaginta*-nak. Ahhoz, hogy e kérdést eldönthessük, már ha egyáltalán lehet, nem elegendő a Florus-kódexek szövegének önmagában történő, pusztán belső vizsgálata, úgyhogy itt magához Caesarhoz kell fordulnunk, aki a b. G., 4, 22, 3–4-ben a következőképp írja le a Britanniába való átkelés előkészítését: *navibus circiter octoginta onerariis coactis*, vagyis összegyűjtött kb. 80 teherhajót, amennyit elégnék gondolt 2 *legio* átszállításához, *huc accedebant XVIII onerariae naves*, vagyis e 18 újjal együtt Caesarnak összesen 98 teherhajója volt a britanniai expedícióhoz. Mindehhez járult ugyan még néhány *naves longae*, azaz kimondottan „hadihajó” is, ezek száma azonban igen csekély lehetett, mert e tekintetben Caesar semmiféle számadatot nem ad. Mindezek alapján a kerek számokat kedvelő Florus feltehetőleg egy száz hajóból álló flottát regisztrált a maga számára. Mindezek figyelembe vételével, az I. és a II. kéziratos osztály, vagyis B és V hagyományát kollacionálva talán ekképp állíthatjuk helyre az eredeti florusi szövegezést: *classe igitur comparata Britanniam transit mira celeritate; quippe qui tertia vigilia C n<avi>um cl<as>sem Morino<rum> solvisset a portu, minus quam medio die insulam ingressus est*. Magyarul: „Felszerelvén tehát egy hajóhadat csodálatos gyorsasággal átkel Britanniába; mert hiszen csak a harmadik őrsváltás idején indult el száz hajóból álló flottájával a morinusok kikötőjéből, és már dél előtt partraszállt a szigeten”.⁴²

⁴² Tanulmányomban feleslegesnek tartottam, hogy kitérjek a befejezésül vizsgált Florus-hely egy olyan problémájára, amely sokat foglalkoztatta a régebbi szövegkiadókat, de jó ideje lekerült már a napirendről. Korábban többen a *Britanniam transit* helyett az ún. C-kódexek nyomán *Britanniam petit*. In *Britanniam transit* szövegezést adtak, bár olyan is akadt, aki a *Britanniam petit*. *Transit* változat mellett döntött. Az utóbbi megoldásra lásd pl. N. Blancardus recensio-ját (Franequerae 1690), ill. J. G. Graevius kiadását (Lipsiae 1760. 150). Helyesen foglalt azonban állást már I. Freinshemius a *Britanniam transit* mellett (Argentorati 1636. 249), leszögezve: «Porro ne quem offendant ista dictio *Britanniam transit*, ita loquuntur optimi auctores . . .» A bővebb változat nyilvánvalóan a sor fölé írt bejegyzéseknek, magyarázatoknak a szövegbe való bekerülésével magyarázható.

FORDÍTÁS VAGY KOMPILÁCIÓ?

BOETHIUS «DE INSTITUTIONE MUSICA» C. MŰVÉNEK
FORRÁSELEMZÉSÉHEZ

Boethius *De institutione musica* c. műve az antik latin nyelvű tudományos irodalom egyik leggazdagabb utóélettel rendelkező,¹ ugyanakkor legtöbbet vitatott alkotása. A mű értékelését és forrásait illetően egymásnak szögesen ellentmondó álláspontok bukkannak fel a szakirodalomban. F. A. Gevaert, a múlt század végére jellemző *recentior ergo deterior* előítéletnek megfelelően, teljességgel önállótlan, másodrendű alkotásnak tartja, amely akár egy, akár több forrásra támaszkodik is, mindenképpen ellentmondásos, helyenként érthetetlen és zavaros.² Elsőként H. Potiron³ szögezi le, hogy Boethius művét nem a középkor zenei gondolkodásától átítatott szemlélettel kell vizsgálni, hanem mint egyértelműen az antikvitáshoz tartozót kell megítélni, és így minden részlete világos és érthető. Potiron azonban, nyilván a Gevaerttel folytatott vita következtében, túlzott önállóságot tulajdonít Boethiusnak. A *De institutione musica*-ról írt monográfiájában egyébként a források kérdését meglehetősen elhanyagolja. C. Bower⁴ nagyszerűen bizonyítja, hogy a *De institutione musica* tökéletesen érthető, sehol sem zavaros, szerkezete logikus: viszont Boethiust egyetlen forrásból, mégpedig Nikomachos elveszett *Eisagógé harmoniké* c. művéből dolgozó fordítónak tartja.⁵ Forráselemzése alapos, de — mint látni fogjuk — vitat-

¹ L. pl. M. Masi tömör összefoglalását a *De institutione musica* utóéletéről: Manuscripts Containing the *De Musica* of Boethius, Manuscripta 15. Egyébként már Gerbert (*Scriptores ecclesiastici de musica sacra*. St. Blasien 1774) és Coussemaker (*Scriptorum de musica medii aevi*. Paris 1864—76) kimutatta Boethius hatását számos középkori zenei traktusában.

² «Remarquons que cette partie de la science musicale, par suite d'un vice de la nomenclature grecque, aggravé encore par les auteurs du moyen-âge, a été perdue pendant des siècles mêlée et confondue avec celles des tons ou échelles de transposition. Le chaos, déjà impénétrable à Boèce, au VIe siècle de notre ère, n'a commencé à se débrouiller que depuis le milieu du XVIIIe.» (La musique de l'antiquité I. p. 128.)

³ H. Potiron: Boèce. Théoricien de la musique grecque. Paris 1961.

⁴ C. Bower: Boethius and Nicomachus. An Essay Concerning the Sources of the *De Institutione musica*. Vivarium 16 (1978) A szerző itt kifejtett álláspontja időközben a legmodernebb zenei lexikonba, a «New Grove»-ba is bekerült, minthogy ő írta a Boethius-szócikket. Így kutatói véleménye — függetlenül annak nemzetközi fogadtatásáról — immár nem csupán egy a többféle állásfoglalás közül, hanem a monumentális lexikon «tekintélyétől» védve rövid idő alatt «kanonizált alapismeretté» vált, annak ellenére, hogy a forrás-kérdés még egyáltalán nincs eldöntve. (L. The New Grove Dictionary of Music and Musicians. Ed. by St. Sadie in twenty volumes. 1980. Boethius: 2. vol. p. 844.)

⁵ Bower szerint az elveszett Nikomachos-mű címét a hagyományosan elfogadott *Eisagógé harmoniké*-ről *Peri musikés*-re kell módosítani, mert Nikomachos végül is a tervezettnél részletesebb művet alkotott. Erre a hipotézisre éppen az készíteti Bower-t, hogy szerinte a teljes boethiusi 1—4. könyv Nikomachos említett művén alapszik.

ható. Nagyjából az övével egyező U. Pizzani⁶ és H. Chadwick⁷ álláspontja a forrás-kérdést illetően, bár ők óvatosabbak, és Nikomachost csak mint legfontosabb, de nem egyetlen forrást jelölik meg. Számomra J. Caldwellé⁸ a legelfogadhatóbb, aki rövid tanulmányában vitatkozik Bower felfogásával, írása azonban csak problémafelvető jellegű, nem bizonyít.

Fordító volt-e tehát Boethius, vagy kompilátor, amikor ezt a művét megírta? Ha több forrásból dolgozott, meghatározható-e, hogy melyek voltak ezek? Mit mondhatunk el róluk? Milyen a mű szerkezete, anyagának elrendezése? Körülbelül ezek azok a kérdések, amelyekhez hozzá szeretnék szólni az alábbiakban.

Előbb azonban az írói szándékot kell tisztáznunk ahhoz, hogy a *De institutione musica*-t megérthessük. Boethiusnak kevés latin elődje van. Cassiodorus is és ő maga is említi a 4. századi Albinus munkáját.⁹ Albinus írt geometriát és valószínűleg dialektikát is.¹⁰ Cassiodorus igen nagyra tartotta Gaudentios művét (*Eisagógé harmoniké*),¹¹ és azt írja, hogy barátja, Mutianus lefordította latinra.¹² Nem tudjuk, hogy Boethius ismerhette-e ezt. Ezeken kívül az összes latin nyelvű zeneelméleti írás néhány Vitruvius-kitérés,¹³ Martianus Capella nevezetes művének kilencedik könyve és Censorinus *De die natali* c. művének néhány fejezete.¹⁴ Augustinus *De musicá*-ja kizárólag ritmikai és metrikai értekezés, és tudunk még Apuleius zenei írásáról,¹⁵ ami elveszett. Boethius tehát joggal vélhette úgy, hogy nincs átfogó és magasszintű elméleti anyagot tartalmazó latin nyelvű munka, amelyből alaposan megtanulható a görög zeneelmélet. Különösen a matematikai eszközöket használó pythagoreus zeneelmélet interpretálása hiányzott, hiszen Censorinus és Martianus Capella főleg az Aristoxenos-iskolához tartozó Aristeidész Quintilianus művéből merített sokat. Boethius szándéka tehát nyilván ennek az alapvető hiánynak a pótlása lehetett.

Ez a terve általánosabb tudományos koncepcióba illeszkedett. Az *enkyklios paideia*-ra áhítózó római ifjú számára kiváló grammatikák (Donatus, Servius stb.) és retorikák (Cicero, Quintilianus stb.) álltak rendelkezésre, viszont a matematikai tudományok terén a rómaiak gyengék voltak. Ezért határozza el az athéni tanulmányútról éppen hazatért Boethius, hogy ezeket a diszciplínákat is megkísérli beépíteni a latin műveltség egészébe. Első műve a *De institutione arithmetica* Nikomachos aritmetikai művének fordítása. Ennek bevezetőjében ír a négy matematikai tudományról, amelynek *quadrivium*-ként való említésére egyébként ez az első példa: *Quibus quattuor partibus si careat*

⁶ U. Pizzani: Studi sulle fonti del *De institutione musica* di Boezio. Sacris Erudiri 16 (1965).

⁷ H. Chadwick: Boethius. Oxford 1981.

⁸ J. Caldwell: The *De Institutione Arithmetica* and the *De Institutione Musica* = Boethius. His Life, Thought and Influence. Ed. M. Gibson. Oxford 1981.

⁹ Vö. Cassiodorus: *Institutiones* 5, 10 p. 19. (Gerbert).

¹⁰ «Albinus quoque de eisdem rebus scripsisse perhibetur, cuius ego geometricos quidem libros scio, de dialectica vero diu multumque quaesitos reperire non valui.» (*De interpretatione* ed. secunda I, PL 64, 394 A).

¹¹ «Habetis hic (sc. in Bibliotheca Romae) Gaudentium Mutiani Latinum, quem si sollicita intentione relegitis, huius scientiae (sc. musicae) vobis atria patefacit.» (Cass.: *Inst.* 5, 10.)

¹² Vö. Cassiodorus uo.

¹³ Vitruvius: *De architectura* 5, 5, 3.

¹⁴ Censorinus: *De die natali* 10; 12; 13.

¹⁵ Vö. Cassiodorus i. m. uo.

*inquisitor, verum invenire non possit, ac sine hac quidem speculatione veritatis nulli recte sapiendum est.*¹⁶ És lentebb: *Hoc igitur illud quadrivium est, quo his viandum sit, quibus excellentior animus a nobiscum procreatis sensibus ad intelligentiae certiora perducitur.*¹⁷ A továbbiakban kifejti, hogy a négy matematikai tudomány közül az aritmetika az elsőrendű, és ezért ezzel kezdi a tárgyalást. Ez arra enged következtetni, hogy a másik három tudományágról szóló értekezés megírása már ekkor Boethius tervei között szerepelt. Nem tudjuk, valóban írt-e a geometriáról és az asztronómiáról, viszont az aritmetikai és a zeneelméleti munka ránk maradt.

Boethius pedagógiai indíttatásáról tanúskodik az *In categorias Aristotelis* c. művének egy helye: *Multae quoque sunt artes, quas esse quidem in suae naturae ratione perspicimus, quarum neglectus scientiam sustulit. Multumque ego ipse iam metuo, ne hoc verissime de omnibus studiis liberalibus dicatur.*¹⁸ Máshol pedig így fogalmaz: . . . *quo fit, ut altera alteram non impediatur disciplina, sed multorum consideratione coniuncta fiat vera naturae atque ex omnibus explicata cognitio.*¹⁹

Mindezeket a helyeket figyelembe véve nem szükséges tovább bizonygatni Boethius koncepciójának két fő tényezőjét: az igazi tudáshoz minden tudomány ismerete egyformán szükséges, de főképp a matematikai tudományok latin nyelvű művelését kell szorgalmazni.

Az írói cél tehát — most már a zenetudományra szűkítve — egy átfogó igénnyel összeállított, a felhalmozott tudást lehetőleg áttekintő magasszintű tankönyv írása lehetett, és mivel az elhanyagolt zeneelméleten belül a matematikai rész feldolgozása teljesen hiányzott, a tankönyv megírásakor a szerzőnek nyilván erre kell vetnie a fő hangsúlyt. Ez az igény pedig szerencsésen egybeesett Boethius mélységes rációtízszeletével.

Tankönyvírótól természetesen nem önálló felfedezéseket kell elvárunk, hanem az anyag lehetőleg teljes áttekintését, szuverén forráskezelést és érthető, pontos, szabatos előadásmódot.

Mielőtt rátérnénk a források problémájára, foglalkoznunk kell még a mű eredeti terjedelmének kérdésével is. Bower szerint ez hét könyvet tesz ki, melyek közül az utolsó kettő az az ötödik második fele vagy elveszett, vagy meg sem született, noha megírását a szerző tervbe vette.²⁰ Ezt az állítását, bizonyításának gondolatmenete miatt, csak akkor fogadhatjuk el, ha az írói módszerre (azaz a görögből történt fordításra) vonatkozó álláspontjával is egyetértünk.²¹ Az alábbiakban ettől független módon, a szövegből kiindulva próbálom megmutatni, hogy Boethius valószínűleg több könyvet írt — vagy szándékozott írni — a fennmaradt ötnél.

Feltűnően sokszor, összesen 20 alkalommal találkozunk a szövegben olyan formulával, amelyben az író arra utal, hogy a szóban forgó kérdésről ké-

¹⁶ *De inst. arithm.* 1,1 p. 9,6—8. (Friedlein).

¹⁷ Uo. p. 9,28—10,1.

¹⁸ *In cat. Arist.* II, PL 64, 230 C.

¹⁹ *Intr. ad syll. cat.*, Praef., PL 64, 762 C.

²⁰ Azt a kérdést, hogy a hiányzó rész elveszett-e, vagy Boethius meg sem írta, bizonyíték híján nem dönthetjük el. Mindenesetre különös, hogy a nagy számú fennmaradt kézirat szövege mind ugyanannál szónál szakad meg, bár lehet, hogy az összes egyetlen forrásra vezethető vissza.

²¹ Bower álláspontjának lényege a következő: Boethius *De musicájának* első négy könyve Nikomachos elveszett *Peri musikés* c. művének fordítása, a hátralevő, nagyrészt hiányzó rész pedig Ptolemaios *Harmoniká-jának* latin nyelvre való áttüzetése.

sőbb fog szólni, vagy később fejti ki részletesen az ott csak felvázolt témát.²² Az ilyen utalások zöme az első két könyvben található. Ha ezeket egyenként nyomon követjük, azt találjuk, hogy a szerző az esetek túlnyomó részében valóban visszatér az adott problémára, és még egymástól távol lévő helyek vonatkozásában sem felejtkezik meg korábbi ígéretéről. (Pl. az 1,6-ban tett ígéretének Ptolemaios konszonanciatanával kapcsolatban csak az 5,8-ban tesz eleget.) Utalásait tehát komolyan kell vennünk. Öt esetben azonban nem található meg a fennmaradt szövegben a megígért visszatérés:

1. Az 1,2-ben a *musica mundanát* illetően²³

2. Az 1,2-ben a *musica humanát* illetően²⁴

3. Az 1,34-ben: *... isque est musicus, cui adest facultas secundum speculationem rationemve propositam ac musicae convenientem de modis ac rhythmis deque generibus cantilenarum ac de permutationibus ac de omnibus, de quibus posterius explicandum est, ac de poetarum carminibus iudicandi.*²⁵

4. A 2,22-ben: *Monstrabitur enim bis diatessaron tono ac semitonio consonantiam diapente transcendere.*²⁶

5. Az 5,12-ben *... (iunguntur) diapente et diatessaron tonis ceterisque posterius dicendis proportionibus.*²⁷

Három ezek közül nem bizonyító erejű. Az 5., Ptolemaios konszonancia-tanának ismertetése közben a később tárgyalandó arányokra való utalás, ami nyilvánvalóan nem lehetséges az ötödik könyvben vagy később, hiszen Boethius már részletesen foglalkozott az arányok témájával korábban. Nyilván az alapul vett Ptolemaios-szövegben²⁸ szerepelt az utalás, és Boethius figyelmetlenségből nem hagyta el. A 4. is ebbe a típusba tartozik, mert a tétel, amit ott előre jelez, pontosan a matematikai zeneelméletre, vagyis a 2—3. könyv tárgykörébe tartozik, és mivel ott nem szerepel, nem valószínű, hogy később előfordult volna ilyen típusú tétel.²⁹ Más jellegű problémát vet fel a 3. Ha tudniillik az *ac de omnibus, quibus posterius explicandum est* kifejezést az addig felsoroltak összefoglalásaként értelmezzük, akkor az a következtetés adódik, hogy Boethius a ritmikáról és a dallamfajtákról is szándékozott írni, ami az öt után még további könyvet (könyveket) jelentene. A fenti mondat azonban másképpen is értelmezhető, mégpedig nem az addig felsoroltakra való visszautaló összefoglalásként, hanem kb. így: «... és még minden egyébről, amiről később szó lesz.» Ez esetben ez a hely nem tekinthető bizonyítéknak a mű eredeti terjedelmére vonatkozóan. A fennmaradó két hely, az 1. és 2. viszont igen. Mindkettő a muzsika híres hármass felosztását tartalmazó bevezető jellegű 1,2 fejezetben található. A szerző röviden érinti a *musica mundanát* és *humanát*, majd azt mondja, hogy később fog ezekről a témákról írni. (*de quibus posterius studiosius disputandum est, illetve sed de hoc quoque posterius dicam*)³⁰ Ismerte Boethius

²² A kulcsszó a szinte mindegyik előreutaló formulában előforduló *posterius*. Ilyenek pl.: *sed de hoc posterius, ut posterius ostendam (dicam, explicabo), posterius omnis ratio lucebit, de quo posterius loquimur, ut posterius liquebit etc.*

²³ «... de quibus posterius studiosius disputandum est.» (p. 188, 26).

²⁴ «... sed de hac quoque posterius dicam.» (p. 189, 5).

²⁵ 1,34 p. 225, 11—15.

²⁶ p. 254, 28—29.

²⁷ p. 362, 22.

²⁸ Valóban megtalálhatjuk Ptolemaiosnál a megfelelő helyet: *Harmonika* 1,7 p. 16,28 (*Düring*) ... οἱ δὲ τῶν λοιπῶν τὸν προσήκοντα διορισμὸν ἔξουσιν ἐν τοῖς οἰκείοις τόποις.

²⁹ A szóban forgó tétel könnyen levezethető a korábbiakból.

³⁰ L. 23. és 24. jz.

pontosságát ezeket az utalásokat komolyan kell vennünk,³¹ és legalábbis a munka tervét illetően el kell fogadnunk, hogy a szerző nagyobb terjedelmű művet szándékozott írni, mint ami ránk maradt, vagyis az ötödik könyv után következett még egy vagy kettő a *musica mundana*-ról és *humana*-ról, esetleg a ritmikáról, dallamfajtákról és más nem matematikai jellegű zeneelméleti témáról. Erre a feltételezett «második» részre céloz talán az 1,2 fejezet utolsó előtti mondata: *De hac igitur instrumentorum musica primo hoc opere disputandum videtur.*³²

A mű forrásait illetően részletesebb vizsgálatra van szükség. A legcélszerűbb, ha nagyjából végigkövetjük Bower gondolatmenetét az első két könyvvel kapcsolatban. Boethius módszere az egyetlen műből való fordítás — Bower szerint —, ezt mutatják az aritmetikai mű is és más logikai írások. A fentebb kifejtett tankönyv-jelleget is figyelembe véve azonban a kompiláció és a fordítás között lényeges különbség van. Cassiodorus sokat idézett megjegyzése a Boethiusnak írt levélből (*Translationibus enim tuis Pythagoras musicus, Ptolemaeus astronomus leguntur Italii, Nicomachus arithmeticus, geometricus Euclides audiuntur Ausoniis.*)³³ nem mond ellent ennek, sőt inkább alátámasztja a kompiláció tényét, hiszen miként az utóbbi három görög szerző esetében nyilvánvaló, hogy egy-egy konkrét (ma is meglévő) mű fordításáról van szó, úgy Pythagoras esetében is világos, hogy nem valami meghatározott munkára céloz Cassiodorus — hiszen ilyen közismerten nem létezett — hanem különböző pythagoreus szerzők és iratok kompilációjára. Ha meg lehetne nevezni egyetlen szerző egyetlen művét mint forrást, úgy Cassiodorus biztosan megtenné.

Az első két könyv forrásait illetően a szakirodalomban viszonylag nagy az egyetértés. Az eltérés csak annyi, hogy Nikomachos műve a legfontosabb, szinte egyetlen forrás, vagy kibővített fordításról van-e szó. Ennek bizonyítása viszont abba a nehézségbe ütközik, hogy a Nikomachos-művet nem ismerjük, és ezért bizonyítóanyagként csak óvatosan szabad használni. Az alábbiakban megkísérlem megmutatni, hogy bár Boethius kétségkívül használta Nikomachos művét, a Bower által kifejtett tények nem elegendőek az egyetlen-forrás elmélet igazolásához.

Egy előzetes megállapítás: Nikomachos valóban megírta az *Encheiridion*-ban megígért részletesebb zeneelméleti munkát. Erre utal az *Excerpta ex Nicomacho*³⁴ szövegének több olyan helye, amelyben leírt tények az *Encheiridion*-ban nem szerepelnek; továbbá egy Bakcheios-hely, amely a ritmus meghatározásáról szól: *Ῥυθμὸς δὲ τί ἐστὶν . . . κατὰ δὲ Νικόμαχον χρόνων εὐτακτὸς κίνησις.*³⁵ Márpedig az *Encheiridion*-ban nincs szó ritmikáról. A részletesebb mű tehát létezett, és így Boethius ismerhette és használhatta.

Térjünk rá ezután kitűzött témánkra! Bower érvei négy pontba foglalhatók:

1. A *De institutione arithmetica*-val való szoros összefüggés
2. A Boethius- és Nikomachos-definíciók hasonlósága
3. Az *Encheiridion*-ban megígért témák szereplése Boethiusnál
4. Az 1,26 fejezet egy mondata.

³¹ Chamberlain szerint (*Speculum* 45) Boethius ezt a két ígéretét a *De consolatione philosophiae*-ben teljesítette. A tanulmány részletesen elemzi a mű zenei vonatkozásait.

³² p. 189, 11–12.

³³ Cassiodorus: *Variae* 1,21 (*Epist.* XLV) PL 69, 539 C.

³⁴ L. Musici scriptores Graeci, ed. Jan, p. 264–282.

³⁵ *Eisagógé* 93. p. 313, 6–7 (*Jan*).

1. A *De musica*-ban az aritmetikai műre történő többszöri hivatkozás ténye és a matematikai anyag szoros kapcsolata természetes, hiszen a szerző azonos, és ezért már önmagában is indokolt az összefüggés, ráadásul a matematikai zeneelméletben szükség van egy sor olyan tételre, ami éppen az aritmetikai műben fordult elő. Természetes tehát, hogy Boethius gyakran hivatkozik korábbi művére, ahelyett, hogy újra tárgyalná ezeket a tételeket. Az tehát, hogy az aritmetikai mű valóban Nikomachos-fordítás csak annyit bizonyít, hogy az első két könyv összeállításánál Boethius használta Nikomachos műveit is és saját fordítását is.

2. Az első két könyvben előforduló egyezést mutató összesen négy definíció (hang, hangköz, konszonzancia-disszonzancia, hangfajták) a zeneelmélet leg-alapvetőbb fogalmait érinti. Ezeket a legtöbb szerző szinte ugyanúgy fogalmazza meg.³⁶ Hasonlóságuk tehát legfeljebb annyit bizonyíthat, hogy Boethius a definíciókat a közkeletű hagyománynak megfelelően írta meg. Tudományos művekben gyakran előfordul, hogy a szerző egy-egy alapvető fogalom meghatározását szó szerint átveszi valahonnan, ám ettől még az egész mű szerkezete, anyaga, szemlélete részben vagy teljesen eltérő lehet. Ha pedig az egyezéseket nem a közkeletű hagyománynak tulajdonítjuk, hanem elfogadjuk Pizzani³⁷ és Bower nyomán, hogy a definíciók azonosak Nikomachoséival, ez is csak annyit igazol, hogy a szerző a definíciókat Nikomachostól kölcsönözte.

3. Az *Encheiridion* nagyon rövid, csak néhány kérdést érintő munka. Nikomachos többször utal arra, hogy később, ha ideje engedi, írni fog egy részletes zeneelméleti könyvet. Bower egyik fontos érve, hogy az *Encheiridion*-ban megígért témák mind megtalálhatók Boethiusnál. Melyek ezek? A szférák harmóniája, a húrok számának növelése, az újtók személye, a monochord felosztása pythagoreus elv alapján, a zenei arányok és annak bizonyítása, hogy az oktáv nem egyenlő hat egészhangközzel. Ezek mind annyira alapvető kérdések az ókori zeneelméletben, hogy előfordulásuk természetes, akárhonnan merített is Boethius.

4. A tetrachordok latin elnevezéseit tárgyaló fejezet utolsó mondatát (*Sed nobis in alieno opere non erit inmorandum.*)³⁸ Bower így értelmezi: «Let us quit lingering in another work and get back to our central source, namely

³⁶ Nézzük meg néhány műben a hangköz (diastéma, intervallum) definícióját!

Boethius: «*Intervallum est soni acuti gravisque distantia.*» (1,8 p. 195,6).

Nikomachos: διάστημα δὲ ὁδὸν ποιῶν ἀπὸ βαρύτερος εἰς ὀξύτητα ἢ ἀνάπαλιν. (Ench. 4. p. 243,2–4)

és: διάστημα δ' ἐστὶ δύοῖν φθόγγων μεταξύτης. (Ench. 12. p. 261,8).

Kleoneidész: διάστημα δὲ τὸ περιεχόμενον ὑπὸ δύο φθόγγων ἀνομοίων ὀξύτητι καὶ βαρύτητι. (Eisagógé 1. p. 179,11 Jan)

Bakcheios: διάστημα δὲ τί ἐστι; — διαφορὰ δύο φθόγγων ἀνομοίων δὲ ὀξύτητι καὶ βαρύτητι. (Eisagógé 6. p. 292,20)

Gaudentios: διάστημα δὲ ἐστὶ τὸ ὑπὸ δύο φθόγγων περιεχόμενον. (Eisagógé 2. p. 329,23–24, Jan)

Anonymus Bellermandianus II: διάστημα δ' ἐστὶ τὸ περιεχόμενον ὑπὸ δύο φθόγγων ἀνομοίων τῇ τάσει.

Aristeidész Quintilianus: γίνεται διάστημα μέγεθος φωνῆς ὑπὸ δυεῖν φθόγγων περιγεγραμμένον. (De musica 1,7 p. 10,18–19).

Látható, hogy a meghatározások kisebb eltérésektől eltekintve ugyanazt tartalmazzák; nehezen lenne eldönthető, hogy a Boethius-féle definíció melyikkel áll összefüggésben. Ugyanez érvényes a többi definícióra is.

³⁷ L. Pizzani: i. m. p. 35–62.

³⁸ 1,26 p. 219,1–2.

Nicomachus.»³⁹ Az utolsó félmondatot mindenképpen önkényes kiegészítésnek érzem. A fenti mondatot inkább így fordíthatnánk: «De nem érdemes más művének (ti. Albinusénak) ismertetésével tölteni az időnket.» Itt Albinus nevének említése jogos kiegészítés, mert a szerző maga mondja, hogy most Albinust idézi (vö. a fejezet első mondata: *Albinus autem earum nomina Latina oratione ita interpretatus est...*), és őt nyilván azért nem érdemes hosszabban idézni, mert akkoriban mindenki számára hozzáférhető volt, mégpedig latinul.

Ezek után lássunk néhány pozitívumot is Bower tételének cáfolására!

1. Az első könyv 20. fejezete így kezdődik: *Simplicem principio fuisse musicam Nicomachus refert adeo, ut quattuor nervis constaret, idque ad Orpheum duravit, ut primus quidem nervus et quartus diapason consonantiam resonarent, medii vero ad se invicem atque ad extremos diapente ac diatessaron, nihil vero in eis esset inconsonum, ad imitationem scilicet musicae mundanae, quae ex quattuor constat elementis. Cuius quadrichordi Mercurius dicitur inventor.*⁴⁰ Ezután a különböző mitikus és történelmi személyek felsorolása következik, akik a húrok számát egészen 11-ig növelték. A későbbi összehasonlítás érdekében:

5. húr: Coroebus, *Atyis filius, Lydorum rex*

6. húr: *Hyagnis Phryx*

7. húr: *Terpander Lesbios — secundum septem planetarum similitudinem*

8. húr: *Lycaon Samius*

9. húr: *Prophrastus Periotas*

10. húr: *Histiaeus Colophonius*

11. húr: *Timotheus Milesius*

Nézzük most meg Nikomachost! Az *Encheiridion*-ban csak a 8. húrról nyilatkozik (l. később), viszont az *Excerpta*-ban a következőket olvashatjuk: «Ὅτι ὅσοι τῇ ὀγδόῃ χορδῇ προσκαθῆσαν ἑτέρας, οὐ λόγῳ τινι, τῇ δὲ πρὸς τοὺς ἀκροατὰς ψυχαγωγία προήχθησαν. ὥσπερ δὴ καὶ Προφραστός τε ὁ Πιερίτης τὴν ἐννεάτην χορδὴν προσκαθῆψε, καὶ Ἰστιαῖος τὴν δεκάτην ὁ Κολοφώνιος, Τιμόθεος ὁ Μιλήσιος τὴν ἐνδεκάτην, καὶ ἐφεξῆς ἄλλοι.»⁴¹ A szöveg idáig tökéletesen meg-egyezik Boethiusszal. A 8. húrrel illetően az *Excerpta* nem ír semmit, viszont az *Encheiridion*-ban az áll, hogy a legrégebb héthúros lyrához *Pythagoras* illesztette a 8. húr, ⁴² mégpedig a mesé és a paramesé közé, és így az eddigi paramesé lett a trité, az új húr pedig a parmesé. Nikomachos tehát három alapvető tényezőben ellenkezik Boethiusszal: a lyra eredeti-mitikus húrszámát illetően, valamint a 8. húr helyével és feltalálójával kapcsolatban. Mindhárom dolog olyan jellegű, amelyről nem valószínű, hogy a későbbi munkában megváltozott volna a szerző véleménye. Többször is említi azt az egyébként általánosan elfogadott tényt, hogy a lyrának eredetileg hét húrja volt,⁴³ és az sem valószínű, hogy pythagoreus léteire visszavette volna «mesterétől» a 8. húr feltalálásának érdemét. Boethius részéről a hét- helyett négyhúros, ráadásul éppen a nevezetes konszonanciákat mutató lyra említése Gevaert sze-

³⁹ L. Bower: i. m. p. 9.

⁴⁰ I, 20 p. 205, 28—206, 7.

⁴¹ *Excerpta ex Nicomacho* 4. p. 274, 1—6 (Jan).

⁴² Πυθαγόρας δὲ ἀμπρωτος ... παρενέθηκεν ὀγδοὺν τινα φθόγγον μεταξὺ μέσης καὶ παραμέσης ... (Ench. 5. p. 244, 22—245, 1).

⁴³ A Hermés-himnuszról és képzőművészeti ábrázolásokról ismert héthúros hangszer «eredetisége» mellett foglalt állást többek között maga Nikomachos is. Több helyen expressis verbis állítja, hogy a legrégebb lyrának hét húrja volt. Vö. Ench. 3. p. 242, 5; 7. p. 249, 15; 11. p. 256, 5; p. 259, 6; *Excerpta* 1. p. 266.

rint tisztán pythagoreus fikció,⁴⁴ Potiron pedig egyszerűen emlékeztetkiesésnek tulajdonítja,⁴⁵ anélkül, hogy ennek okára kitérne. Feltehető, hogy itt Boethius nem követte szorosan Nikomachost, habár hivatkozik rá, és éppen a téma *azonossága* miatt összevonja a valóban Nikomachostól való 9–11. húr hozzáadásáról szóló mondatokat más pythagoreus forrásban talált adatokkal,⁴⁶ a négyhúros Mercurius-féle lyrával, és a Pythagorashoz, mint feltalálóhoz fűződő hagyománnyal.

2. Az antikvitás filozófiai-zeneelméleti gondolatai közül az egyik legmegejtőbb, legvonzóbb elképzelés a szférák zenéje. A pythagoreusok felfedezik a világképet teljesen átformáló törvényt: a mindenséget számok kormányozzák! A bolygók is meghatározott távolságarányban álló pályákon keringenek, és közben valami csodálatos harmóniát hallatnak. Kezdődhet a legalább kétezer éven át tartó vita: valójában milyen is ez a harmónia, milyen hangközök vannak az egyes szférák között, miért nem hallható ez a földöntúli zengzet az emberi fül számára? Szinte minden tekintély érinti ezt a témát, és alapállásukat illetően természetesen vagy Platónhoz vagy Aristotelészhez csatlakozva a legkülönbözőbb válaszokat adják a fenti kérdésekre.⁴⁷ Bennünket most elsősorban a bolygósorrend problémája érdekel. Boethius kétféle elképzelést is ismertet, a másodiknál egyértelműen Ciceróra hivatkozik, és nyilván Macrobius ismeretét is feltételezhetjük. Már ez a tény önmagában is figyelemre méltó az «egyetlen forrás»-elmélet szempontjából, nézzük azonban meg az elsőnek leírt elképzelést, amelyet a kutatók (Bragard, Pizzani stb.)⁴⁸ mindenképpen Nikomachosból merítettnek ítélnék. Hasonlítsuk össze a három rendelkezésre álló szöveget, Boethiust, Nikomachost és az *Excerpta*-t! Az eredmény az alábbi táblázatba foglalható:

⁴⁴ Gevaert: i. m. p. 253.

⁴⁵ Potiron: i. m. p. 55. (Il fait même une erreur de mémoire en disant que jusqu'à Orphée, suivant Nicomache, la lyre n'aurait eu que quatre cordes, car l'auteur grec parle de sept cordes.)

⁴⁶ A nyolcadik húr hozzáillesztőjének, a samosi Lykaón személyével kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy ez a Boethius-részlet az egyetlen hely az egész antik irodalomban, ahol szerepel. (vö. Realenzyklopädie) Talán összefüggésbe hozható az ebben a vonatkozásban szintén egyetlen egyszer említett Lykoris névvel, akiről a Censorinus-féle Anonymus ír szintén a hangszertörténet téma kapcsán. Ez a részlet is teljesen eltér az általános hagyománytól; az összefüggés egyértelmű megállapítását az nehezíti meg, hogy e szerint a leírás szerint az ősi lyrának három húrja volt, és ezt vette át a feltaláló Apollóntól Lykoris. Nem kizárt azonban, hogy mégis ugyanarról a névről van szó, és az eltérés az említett személyek ismeretlensége miatt értetlenkedő másolók bűne. (Vö. *Anonymi cuiusdam epitoma* 12,4 p. 76,4–5 = Censorinus, ed. Sallmann).

⁴⁷ Csak felsorolásszerűen utalok az alábbi szöveghelyekre a teljesség igénye nélkül: Archytas = VS 47 B 1; Platón: *Alam* X, 616c–617d; Aristotelész: *De caelo* 2,9,290b; Cicero: *De re publ.* 6,17–19; Macrobius: *Comm. in somn. Sc.* 1,19 és 2,1–4; Porphyrios: *Vita Pyth.* 30; Philón Alexandrinus: *De somniis* 1,36–37; Simplikios: *In de caelo* 469,18–20 (Heiberg); Basilius Magnus: *Hexaemeron* 3, PG 29, 57 C; Ambrosius: *Hexaemeron* 2,2,7 CSEL 32/1, p. 45.

⁴⁸ R. Bragard: La musique des Sphères selon Boèce. *Speculum* 4.

<i>Nikomachos: Ench. 3.</i>	<i>Excerpta 3.</i>	<i>Boethius: 1, 27.</i>
hypaté — Kronos	hypaté — Kronos	hypaté — Saturnus mesón
parhypaté — Zeus	parhypaté — Zeus	parhypaté — Iuppiter
hypermesé — Arés v. lichanos	hypermesé — Arés	lichanos — Mars
mesé — Nap	mesé — Nap	mesé — Nap
paramesé — Hermés	tritité — Aphrodité	tritité synémmenón — Venus
paranété — Aphrodité	paranété — Hermés	paranété synémmenón — Mercurius
nété — Hold	nété — Hold	nété — Hold

Milyen következtetések vonhatók le a fentiekből? Egy előzetes megállapítás, amit bizonyítani természetesen nem lehet: nem tartom valószínűnek, hogy Nikomachos ilyen súlyosan tévedett volna a bolygók sorrendjében, ahogy azt már az *Excerpta* szerzője is feltételezi, illetve a modern szakirodalom nagy része, köztük a kérdéssel részletesen foglalkozó R. Bragard.⁴⁹ Az ő nézete a következő: az *Encheiridion*-ban Nikomachos tévesen írta le a Hermés — Aphrodité sorrendet, ezt később a részletesebb *Eisagógé*-ban javította. Erre utal Bragard szerint az *Excerpta* alábbi mondata: ... τὴν δὲ παραμήτην οὐ κατὰ τὸν Ἑρμῆν, ἀλλὰ κατὰ τὴν Ἀφροδίτην (sc. Νικόμαχος κεκληρησθαι φησι) ἀτάκτως, εἰ μὴ γραφικὸν εἶναι τὸ πταῖσμα.⁵⁰ Csakhogy ha Nikomachos valóban korrigálta volna «tévedését», — ez a Boethius-szöveg szempontjából perdöntő — akkor éppenséggel nem fogalmazna így az *Excerpta*, hiszen az a részletesebb műből kivonatol. Azt kell tehát feltételeznünk, hogy Nikomachos nem tévedett, és így nem is javított, hanem eltérő hagyományra támaszkodva sorolja fel a szférákat. Ez a hagyomány talán kevésbé volt ismert, és ezért hiszi azt az *Excerpta* szerzője, hogy Nikomachos tévedett.

Van a szövegben egy olyan mozzanat, amely a fentieket valószínűsíti, sőt arra is fényt vet, hogy a Nikomachos által felhasznált tradíció régebbi eredetű. Nikomachos felülről (ti. hangmagasság szerint) a harmadik húrt *paramesé*-nek nevezi, és az 5. fejezetben írja, hogy ennek neve csak azután lett *tritité*, miután Pythagoras hozzátette a héthúros lyrához a 8. húrt.⁵¹ Az *Excerpta* szövege viszont, habár az eredeti héthúros lyrát tekinti a szférák megfelelőjének, felülről a harmadik húrt *tritité*-nek nevezi és nem *paramesé*-nek. Ez is arra enged következtetni, hogy ennél a helynél az *Excerpta* nem az eredeti Nikomachos-szöveget követi, hanem, mivel nem ismeri az ott képviselt hagyományt, a bolygók sorrendjét tévedésnek gondolja, és a közkeletű változathoz nyúlva «javítja» a «hibát». Pedig az eltérő bolygó-sorrend egyáltalán nem elhanyagolható szempont, ahogyan a *De institutione musica* forrás-kutatói kezelik. Ha jobban körülnézünk a szférák zenéjével, az égitestek sorrendjével foglalkozó antik szövegek között, az eddigiekben ismertetett feltételezések komoly támogatást kapnak, és rögtön világossá válik, hogy valóban két eltérő hagyománnyal állunk szemben a Boethius- és Nikomachos-szöveg esetében. Simplikios a következő-

⁴⁹ Vö. Bragard: i. m. p. 206. Ugyanerről: Th. Reinach: La musique des sphères. Revue des Études Grecques 13 (1900).

⁵⁰ *Excerpta* 3. p. 273,3–5.

⁵¹ L. 42. jz.

ket írja: ... ἀλλὰ τὸ μὲν τὴν τοῦ Ἑρμοῦ σφαῖραν ὑπὲρ τὴν Ἀφροδίτης εἰπεῖν ἢ γραφικὸν ἐστὶ πταῖσμα ἀντὶ Ἥλιον τὸν Ἑρμῆν ἔχον ἢ κατὰ τὴν τῶν παλαιῶν εἶρηται δόξαν, καθ' ἣν καὶ ὁ Πλάτων ἐν Πολιτείᾳ σφαιροποιεῖ λέγων ἔκτον μὲν ἄνωθεν τὸν τῆς Ἀφροδίτης δεύτερον ὄντα λευκότητι μετὰ τὸν Δία. ἑβδομον δὲ τὸν Ἥλιον καὶ ὀγδόην τὴν Σελήνην· ὥστε ὑπὲρ τὴν Ἀφροδίτην τέταχθαι τὸν Ἑρμῆν.⁵²

A szó szerinti egyezésből (γραφικὸν πταῖσμα) valószínűsíthető, hogy Simplicios is a fentebb idézett Nikomachos-helyre, illetve a rá vonatkozó *Excerpta* részletre figyelt fel, de ő sokkal valószínűbbnek tartja az eltérő, mégpedig platonikus hagyományt. (Néhány sorral lejjebb megismétli ezt az állítást) Ha mármost elővesszük az Ér-mítoszt, amire Simplicios hivatkozik, akkor — bár a szöveg nem nevezi meg az égitesteket — az alábbi bolygósorrendet következtethetjük ki: Hold, Nap, Aphrodité, Hermés, Arés, Zeus, Kronos, csillagos Égbolt.⁵³ Ugyanezt a sorrendet mutatja a *Timaios* (38 d): Hold, Nap és utána egymás mellett, azonos gyorsaságú körön a Hermés és Aphrodité. Az utóbbi szövegből nem lehet egyértelműen eldönteni, melyik van közelebb a Földhöz a kettő közül. Látható, hogy a Hermés- Aphrodité- Nap- hármas helyzete a matematikus. Az egész kérdésre a legbővebb magyarázatot Macrobius adja, akit Boethius bizonyíthatóan olvasott. Az *In somnium Scipionis* 1,19-ben írja, hogy a szférák sorrendjét illetően Cicero eltér Platónától, mert nála a Nap a negyedik, míg Platónnál a második (illetve az Égbolttól számítva a hatodik). Ciceroval vannak egy véleményen a káldeusok és Archimédész, Platónnal pedig az egyiptomiak, akik a Napot a Hold és a Mercurius közé teszik. Az egyiptomiak arra is magyarázatot adnak — mondja Macrobius — hogy mi az oka az eltérésnek. A Mercurius annyira közel van a Venushoz, és hozzá pedig a Nap, hogy egyenlő idők alatt járják be égi útjukat (kb. egy év). Ezért nevezi Cicero ezt a két bolygót a Nap *kisérőinek*. Valóban, ha megnézzük a Cicero-szöveget, abból nem dönthető el, hogy melyik van közelebb a Földhöz: *Hunc (Solem) ut comites consequuntur Veneris alter, alter Mercurii cursus*.⁵⁴ Sőt lejjebb az égi összhangzatról szólva azt írja, hogy ez a két szféra ugyanazt a hangot adja. (*Illi autem octo cursus, in quibus eadem vis est duorum, septem efficiunt. . . sonos.*)⁵⁵

Mindezek alapján világos, hogy szó sincs tévedésről a nikomachosi szövegben. A Mercurius — Venus — Nap sorrendet illetően eltérő a hagyomány az antik irodalomban.⁵⁶ Erről Boethius nyilvánvalóan tudott, hiszen ismerte és

⁵² *In de caelo* 2,10 p. 470 (Heiberg).

⁵³ L. pl. a legújabb magyar nyelvű Platón összkiadásban ehhez a helyhez adott magyarázatot. (Platón összes művei, Bp. 1984, 2. köt. p. 1245.)

⁵⁴ *De re publ.* 6,17.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ B. L. van der Waerden részletesen és átfogó anyagot használva vizsgálja ennek a különös nikomachosi bolygósorrendnek az eredetét. Megállapítja, hogy Nikomachos pontosan látja a platonizmus és pythagoreizmus különbségeit, és — ha van rá lehetőség — rendszerint olyan pythagoreus forrást használ, amelyre a platonizmus nem volt hatással. Platón is gyakran idézi, de csak akkor, ha véleménye összhangban van az ő pythagoreus tanaival. Tekintve, hogy a platóni bolygósorrend eltér a pythagoreustól, Nikomachos sem a Platón-félét nem veszi át, sem pedig az ő korában általánossá vált pythagoreus eredetűt, hanem régebbi hagyományhoz nyúl vissza. Van der Waerden, miután arra a következtetésre jut, hogy a korai pythagoreizmusban két sorrendet ismeretek (1. Hold, Mercurius, Venus . . . 2. Hold, Venus, Mercurius . . .), gondolatmenetét így foglalja össze: «Hätten die Pythagoreer die Reihe 1. verwendet, so wären die Mitteilungen des Nikomachos völlig unverständlich. Wenn sie aber die Reihenfolge 2. angenommen haben, so hat Nikomachos auch hier, wie in so vielen anderen Fällen, eine altpythagoreische Lehre von der Sphärenharmonie wiedergegeben.» (Die Pythagoreer p. 115).

idézte a Cicero—Macrobius-féle elképzelést, tehát amikor a Nikomachostól eltérő sorrendet leírja tudatosan állást foglal ebben a sokat vitatott kérdésben.

3. A pythagoreusok az összhangzatokat természetesen rangsorolták is aszerint, hogy melyik a legtökéletesebb, melyik a második és így tovább. Boethius is kimerítően tárgyalja ezt a témát: már az első könyvben utal rá a 32. fejezetben, majd a második könyvben részletesen tárgyalja a 18—20. fejezetekben. A sorrend meghatározásának alapja az egyes konsonanciák arányai közötti sorrend felállítása valamilyen rendező elv figyelembevételével. Ez lehet például az egyszerűség elve, amely különböző — gyakran önkényes — matematikai spekulációkra támaszkodik. (a 2:1 arány például «egyszerűbb» mint a 3:2, mert kisebb számok alkotják) Az 1,32-ben a következőket olvashatjuk: *...optimam Nicomachus putat diapason consonantiam, post hanc diapente, quae medium tenet, hinc diapente ac diapason, quae triplum, ceteraque secundum eundem modum formamque diiudicat.*⁵⁷ A sorrend elve itt az, hogy egy adott számot vagy szakaszt legkönnyebb megkétszerezni, aztán megfelelni, aztán háromszorozni, majd harmadolni és így tovább. Ennek megfelelően a sorrend: oktáv, kvint, oktáv + kvint stb. A 2,18-ban viszont ez áll: *Et secundum Nicomachum quidem hic consonantiarum est ordo, ut sit prima diapason, secunda diapason ac diapente, tertia bis diapason, quarta diapente, quinta diatessaron.*⁵⁸ Más a sorrend, és természetesen más az elvi alap is. Melyik volt akkor Nikomachos valódi álláspontja, és mi az ellentmondás oka?

Az idézett rész után a szerző ismerteti Eubulidés és Hippasos véleményét is erről a kérdésről, ami egyezik azzal, amit az 1,32-ben láttunk, majd megemlíti, hogy Nikomachos is meghatározta ugyanezt az előbbtől eltérő sorrendet, csak más elvi alapon. Miután ezt is ismertette, így folytatja: *...sed quamvis ita sese habeat, inquit (sc. Nicomachus), melius tamen omnes multiplices proportioniones consonantiarum praecedere, superparticulares sequi, sicut paulo ante descripsimus.*⁵⁹ Végül is tehát Nikomachos a 2,18-ban leírt sorrendet tartja a legjobbnak. Az idézett részben szereplő *inquit* kitétel is mutatja, hogy itt — és ennél a résznél végig — Boethius valóban fordítja a Nikomachos-szöveget.⁶⁰ Az 1. és 2. könyvben a két összetartozó Nikomachos-hivatkozás nyilvánvaló ellentmondása viszont egyértelműen azt sugallja, hogy az első könyvben, a téma jelzésszerű felvetésekor a szerző természetesen nem fordít, hanem emlékezetből hivatkozik a görög szerzőre, ám rosszul emlékezik, és nem azt a sorrendet írja itt le, amit Nikomachos végül is a legjobbnak tart, hanem egy másikat, amelynek elve talán könnyebben megjegyezhető, de amelyet Nikomachos csak az érdekesség kedvéért említ. (Ezzel az apró pontatlansággal azonban Boethius nem követ el nagy hibát, mert az első könyvben ennek a fejezetnek csak az a funkciója, hogy előre jelezze ezt a később részletesen tárgyalt kérdést.)

Az első könyv 21. fejezetének egy megjegyzése is figyelemre méltó a forráselemzés szempontjából. A fejezet a háromféle nemről (*genos*) szól, és a nemek jellemzésekor azt olvashatjuk, hogy az *enharmonikus* a legjobb. (*...enarmonium vero optime atque apte coniunctum.*) Nem valószínű, hogy a kimondot-

⁵⁷ 1,32 p. 222,23—26.

⁵⁸ 2,18 p. 250,22—25.

⁵⁹ 2,20 p. 253,6—8.

⁶⁰ Ennek a résznek a megfelelője sem található meg az *Encheiridion*-ban, ami egyébként újabb bizonyíték arra, hogy Nikomachos valóban megírta a részletesebb művet.

tan pythagoreus beállítottságú Nikomachos lenne ennek a résznek a forrása, hiszen ő nyilvánvalóan a diatonikus nemet tartotta a legmegfelelőbbnek.

Az eddigieket figyelembe véve talán megváltozhat a véleményünk a mű forrásait illetően. Honnan merít tehát Boethius az első két könyv összeállításakor?

A bevezető fejezetek általános zeneesztétikai, filozófiai gondolatai első sorban Platón ismeretét mutatják. Miért kellene azt gondolnunk, hogy Boethius, aki a teljes platóni corpus latinra fordítását tervezte,⁶¹ csak másodkézből ismerte és használta volna az egyébként nevezetes zenei tárgyú helyeket? A zene nevelő hatása, a zene szerepe a háborúban, a gyógyító hatása stb. — mindezek olyan témák, amelyek szinte közhelyszerűen előfordulnak a legtöbb ókori zenei tárgyú írásban.⁶² Az első két könyv másik legfontosabb forrása kétségtelenül Nikomachos elveszett műve. Ennek hatása elsősorban a definíciókban, a húrok számáról és a konszonanciák sorrendjéről szóló fejezetekben, valamint a második könyv első 16 fejezetének aritmetikai ismételésében mutatható ki. Az anyag többi részét illetően — elegendő bizonyíték hiányában — közelebbről nem meghatározható pythagoreus forrást kell feltételeznünk. Ide első sorban a matematikai zeneelmélet állításai tartoznak: a számarányok fajtái, a konszonanciák arányai, a fél- és egészhangköz arányszámai, valamint olyan állítások, mint: kvint és kvart különbsége egész, az oktáv öt egész és két diesis, a szuperpartikuláris arány nem osztható két egyenlő részre stb. Az egész mű egyik átfogó alapgondolata — a ráció uralma az érzékek felett — ugyan pythagoreus közhely, de talán az sincs kizárva, hogy ebben is közvetlenül Platón hatása nyilvánul meg; gondoljunk például arra, mikor Glaukón gúnyosan említi az *Allam*-ban azokat, akik többre becsülik a fülüket az eszüknél.⁶³ Végül Cicerót kell még említenünk a források között, akire a bevezetőben és a szférák zenéjéről szóló fejezetben hivatkozik Boethius, és — bár nincs kimondva — nyilván Macrobiust is ismerte, továbbá Albinus művét, akit az 1,12-ben és 1,27-ben idéz.

Boethius tehát az első két könyv megírásakor több forrást is használt, kiválóan ismeri a zeneelméleti szakirodalmat, anyagának összeállításában önálló, mindent összevetve megfelel egy magasszintű felső fokú tankönyvvel szemben támasztott igénynek.

Ha az eddigieket, vagyis az első két könyv forrásaira vonatkozó észrevételeket elfogadjuk, akkor a harmadik könyvet illetően Bower érvelése magától összeomlik. A harmadik könyv tárgyalását tudniillik az első kettőre építi. Mondandójának lényege a következő: mivel a harmadik könyv érthetetlen lenne az első kettő matematikája nélkül, sőt, itt teljesít be Boethius korábban megígért dolgokat, és mivel hangneme teljesen pythagoreus, egyetlen tétele sem mond ellent az első kettő állításainak, ezért a harmadik könyv is Nikomachos-fordítás, mégpedig az első kettő folytatása. Ha viszont elfogadjuk az általam ismertetett álláspontot, akkor Bower érvei éppen Boethius kiváló szerkesztési képességéről, művének stílus- és nézőpontbeli egységességéről tesznek tanúbizonyságot.

⁶¹ «Ego omne Aristotelis opus quodcunque in manus venerit, in Romanum styllum vertens ... perscribam ... omnesque Platonis dialogos vertendo, vel etiam commentendo in Latinam redigam formam.» (*De interpr.* 2 PL 64, 453 C).

⁶² Vö. pl. Martianus Capella: *De nuptiis* ... 923–929 és Censorinus: *De die natali* 12.

⁶³ *Allam* VII 513b.

De nézzük meg egy kicsit közelebből a harmadik könyvet! Ez a könyv a leginkább pythagoreus szemléletű, kizárólag a matematikai zeneelmélettel foglalkozik, szerkezete, tételeinek sorrendje tökéletesen világos, áttekinthető. Ezt a részt olvasva érezheti a matematikus magát leginkább otthon: a tételek megfogalmazásának szabatosága, a bizonyítások nem szemléletre, hanem absztrakcióra támaszkodó jellege, a már bebizonyított tételek felhasználása és az így létrejövő *tételsor*, a segédtelemek használata, mindez kifejezetten eukleidési vonásokat kölcsönöz a szövegnek. Lássunk egy példát! (Annyit kell tudnunk a bizonyítás megértéséhez, hogy az arányok — hangközök — összeadása és kivonása a kanónon a mi matematikai nyelvünkön törtek szorzását és osztását jelenti, és hogy a kvart aránya 4 : 3, az egészhangközé a 9 : 8. A bizonyítást azért nem a szöveg fordításával, hanem mai matematikai nyelven mutatom be, hogy ezáltal is világossá váljék a bizonyítás modern igényeket is kielégítő jellege.⁶⁴

Allítás: Kvartból két egészhangközt elvéve a maradék kisebb az egészhangköz felénél. $\left(\frac{4}{3} : \left(\frac{9}{8} \cdot \frac{9}{8}\right) < f\right)$, ahol f az egészhangköz felét jelöli.)

Bizonyítás: Jelöljük a -val a vizsgálni kívánt hangközt, vagyis a kvart és két egész különbséget! $\frac{4}{3} : \left(\frac{9}{8} \cdot \frac{9}{8}\right) =: a$ (1)

Azt szeretnénk megmutatni, hogy $a < f$.

Bővítsük megfelelően a kvart és egészhangköz arányszámát!

$$\frac{4}{3} = \frac{256}{192} \quad (2)$$

$$\frac{8}{9} = \frac{216}{192} = \frac{243}{216} \quad (3)$$

(1), (2) és (3) miatt:

$$a = \frac{256}{192} : \left(\frac{216}{192} \cdot \frac{243}{216}\right)$$

Végezzük el a lehetséges egyszerűsítéseket! Kapjuk, hogy:

$$a = \frac{256}{243} \quad (4)$$

Az előző fejezetben bizonyított tétel volt:

$$17 : 16 < f < 17 : 18 \quad (5)$$

⁶⁴ A bemutatott tétel a 3,2 fejezetben található.

Azt is tudjuk, hogy $243 + \frac{243}{18} = 256 \frac{1}{2}$, és ezért

$$19 : 18 = 256 \frac{1}{2} : 243 \quad (6)$$

(4), (5) és (6) miatt tehát

$$a = \frac{256}{243} < \frac{256,5}{243} = \frac{19}{18} < \frac{18}{17} < f$$

Az egyenlőtlenség «elejét és végét» összevetve (pontosabban a «kisebb»-reláció tranzitivitása miatt) azt kapjuk, hogy $a < f$. Q.e.d.⁶⁵

A 9–10. fejezet különösen érdekes: hogyan lehet adott konszonanciák segítségével előállítani egyes hangközöket (egészhangköz, diesis, apotomé, komma). Ennek a kérdésfeltevésnek a mélyén az ún. *eukleidési szerkesztés* követelményrendszere tapintható ki. Ennek a lényege az, hogy miként lehet különböző geometriai alakzatokat véges sok meghatározott szerkesztési lépéssel előállítani. A geometriában megengedett lépéseknek a zenematematikában a kvint és kvart távolság megadása felel meg. Miként a geometriai szerkesztésnek is az a sajátossága, hogy a már egyszer bizonyított szerkesztési eljárást a továbbiakban már mint megengedett lépést lehet használni, úgy a zeneelméletben is, ha már egyszer megmutattuk, hogyan állítható elő pl. az egészhangköz a kvart és kvint segítségével, akkor pl. a diesis előállításánál az egészhangköz-szerkesztést már mint megengedett lépést felhasználhatjuk. A 10. fejezet hasonló a 9.-hez, azzal a különbséggel, hogy míg ott tisztán *elméleti* eljárásokat mutatott be a szerző, itt ugyanazon hangközök előállítására *gyakorlati* módszert ad. A fejezet bevezető mondatai világosan jelzik, hogy Boethius itt némileg eltér a pythagoreus szemléletmódtól: *Oportet vero has omnes consonantias rite esse animo atque auribus notas. Frustra enim haec ratione et scientia colliguntur; nisi fuerint usu atque exercitatione notissima.*⁶⁶ Ennél a résznél tehát Boethius valószínűleg nem elégedett meg az egyébként egységes harmadik könyv fő forrásaival, hanem — talán önálló kiegészítésként — a gyakorlatra is alkalmazza a 9. fejezet tisztán elméleti módszerét.

A könyv utolsó részét egy érdekes és ismét csak tisztán matematikai jelentőségű tételsor alkotja, amely különböző alsó és felső becsléseket ad a *komma*, *diesis*, *apotomé* és egészhangköz számarányaira:

1. $75 : 74 < \text{komma} < 74 : 73$
2. $20 : 19 < \text{diesis} < 19 \frac{1}{2} : 18 \frac{1}{2}$
3. $3 \text{ komma} < \text{diesis} < 4 \text{ komma}$
4. $4 \text{ komma} < \text{apotomé} < 5 \text{ komma}$
5. $8 \text{ komma} < \text{egészhangköz} < 9 \text{ komma}$

⁶⁵ Erre a bizonyításra azért van szükség, mert a pontos félhangköz (f) értéke nem ismert a pythagoreusok számára, csak annyit tudnak, hogy mely számaránynál kisebb illetve nagyobb.

⁶⁶ 3,10 p. 283,6–9.

Az első kettőre nyilvánvalóan azért van szükség, mert a komma és diesis arányszámai túl nagyok (531441 : 524288, illetve 256 : 243) célszerű tehát, kisebb számarányokkal is összehasonlítani ahhoz, hogy «megfoghatóbbá» tegyük őket. Az utóbbi három állítás pedig a legkisebb hangközrel, a kommával mint egységgel való összehasonlítás érthető igényét elégíti ki.⁶⁷

Milyen következtetések vonhatók tehát le a forrásokra vonatkozóan? A könyv jellemzőinek bemutatásából látható, hogy a szöveg egyrészt meglehetősen korai hagyományra támaszkodik (korai pythagoreus szerzőket idéz: Philolaost és Archytast),⁶⁸ másrészt tisztán matematikus jellegű, és ezen belül is jellegzetesen eukleidési gondolkodásmódot mutat. Így tehát Bowerral egyenlő joggal feltételezhetnénk, hogy a fő forrás nem az elveszett nikomachosi mű, hanem a szintén elveszett Eukleidés-féle *Musikés stoicheia*.⁶⁹ A legbiztosabb azonban — és ez egyben a vizsgálat módszertani követelménye is — ha csak nagyon óvatosan támaszkodunk arra, ami elveszett, és így elegendő bizonyíték hiányában mindkét hipotézist elvetjük, és csak annyit állítunk, hogy a harmadik könyvnek egy vagy több kiváló pythagoreus matematikus által írt zeneelmélet volt a forrása.

A negyedik könyv a *De institutione musica* legnehezebben olvasható és értelmezhető része. Gevaert már idézett elmarasztaló véleményének⁷⁰ éppen a negyedik könyv az alapja. Pizzani szerint⁷¹ a műnek ez a része «őserdő»: szerinte Boethius itt próbál meg egyedül különböző forrásokat használni, és ezzel végül is teljesen elrontja a mű egységességét. Forráselemzésének az a végeredménye, hogy az 1—2. fejezet az eukleidési *Sectio Canonis* fordítása, a 3—4. forrása a Mutianus-féle Gaudentios-fordítás,⁷² az 5—12. fejezeteké ismeretlen, a 13. Nikomachosra, a 14—18. pedig Ptolemaiosra megy vissza. Bower ragyogóan elemzi a negyedik könyvet, megmutatja, hogy indokolatlan az őserdő-hasonlat, mert a könyv szerkezete logikus, minden vitatott része kielégítően értelmezhető. Vizsgálatának végkövetkeztetése természetesen alapkoncepciójába illeszkedik: a negyedik könyv is egyetlen forrásra, mégpedig Nikomachosra támaszkodik.

A negyedik könyv hat, egymástól jól elkülöníthető részre tagolódik: 1) Bevezetés, 2) Hangjegyzírás, 3) A kanón metszése, 4) Mozgó és álló hangok, 5) Modus-elmélet, 6) Függelék egy gyakorlatban használt eszközről.

1) Boethius az első mondatban tudtunkra adja, hogy rövid összefoglalás következik, mégpedig azért, mert ezután jön majd a mű tulajdonképpeni csúcspontja: a monochord felosztása. (. . . *quo tota tendit intentio*) Az ezután következő rész valóban szinte szóról szóra egyezik az eukleidési *Sectio Canonis* bevezetőjével. Közös gondolatmenetük a következő: a hang mozgásból keletkezik, a mozgás lehet gyorsabb vagy lassúbb, eszerint magas vagy mély a keletkező hang, a gyorsaság-lassúság viszont számviszonyokkal fejezhető ki, így

⁶⁷ Gondoljunk arra, hogy a görög matematika nem ismerte a tizedes törtes osztást. A becslés egyébként meglepően jó, az osztásokat elvégezve csak a 4. illetve 5. tizedesjegyen találunk eltérést:

$$\frac{75}{74} = 1,01351 \dots < \frac{531441}{524288} = 1,01364 \dots < \frac{74}{73} = 1,01369 \dots$$

⁶⁸ L. III könyv 5., 8. és 11. fejezet.

⁶⁹ L. pl. Brockhaus—Riemann: Zenei Lexikon, Eukleidész.

⁷⁰ L. fentebb és 2. jz.

⁷¹ L. Pizzani: i. m. p. 9.

⁷² L. 11. jz.

tehát a hangköz is. Ezután a számarányok fajtáinak felsorolása következik, és hogy melyek közülük a konszonanciák. Végül egy olyan tételsorral zárul mindkét mű bevezetése, amely a pythagoreus zenematematika legalapvetőbb állításait és bizonyításait tartalmazza: szuperpartikuláris arányhoz nincs közép-arányos szám, illetve: hat egészhangköz nagyobb, mint egy oktáv. A tételek számának (9 db), sorrendjének és a bizonyítások gondolatmenetének egyezése annyira szembetűnő, hogy a két mű közvetlen összefüggése első pillantásra nyilvánvalónak látszik. Közelebről megnézve a két szöveget kiderül, hogy a Boethius-szöveg mégsem pontos fordítás. Az egyik legfőbb eltérés, hogy a Sectio vonalдарabokkal illusztrálja a számokat, Boethius viszont csak számokat használ. Továbbá: a magas és mély hangok keletkezését Eukleidész így írja le: τῶν δὲ κινήσεων αἱ μὲν πυκνότεραι εἰσιν, αἱ δὲ ἀραιότεραι, καὶ αἱ μὲν πυκνότεραι ὀξύτερους ποιοῦσι τοὺς φθόγγους, αἱ δὲ ἀραιότεραι βαρύτερους, — ἀναγκαῖον τοὺς μὲν ὀξύτερους εἶναι, ἐπεὶ περὶ ἐκ πυκνότερων καὶ πλειόνων σύγκειται κινήσεων, τοὺς δὲ βαρύτερους, ἐπεὶ περὶ ἐξ ἀραιότερων καὶ ἐλασσόνων σύγκειται κινήσεων, ὥστε τοὺς μὲν ὀξύτερους τοῦ δέοντος ἀνιεμένους ἀφαιρέσει κινήσεως τυγχάνειν τοῦ δέοντος.⁷³ Boethius pedig így: *Si igitur sit tardus impellendo motus, gravior redditur sonus. Nam ut tarditas proxima stationi est, ita gravitas contigua taciturnitati. Velox vero motus acutam voculam praestat. Praeterea quae gravis est intentione, crescit ad medium, quae vero acuta, remissione decrescit ad medium.*⁷⁴ Összehasonlítva a két idézetet látható, hogy a latin szöveg tömörebb, nem szerepel benne a görögben kiemelt logikai funkcióval bíró ἀναγκαῖον formulának megfelelő latin kifejezés, és az utolsó mondat sokkal rövidebb. A πυκνός és ἀραιός szavaknak a tardus és velox felelnek meg holott az 1,3-ból kiderül, hogy Boethius használja a pontosabb fordításukat, vagyis a spissus és rarus szavakat. (*Motuum vero alii sunt velociores, alii tardiores, eorundemque motuum alii rariores sunt, alii spissiores.*) Mi oka lett volna tehát a fordítás során megváltoztatni ezeket? Még feltűnőbb az eltérés a konszonancia és disszonancia meghatározását illetően. Sectio: τοὺς μὲν συμφώνους μίαν κραῖνιν τὴν ἐξ ἀμφοῖν ποιοῦντας, τοὺς δὲ διαφώνους οὐ.⁷⁵ Boethius: *Consonae quidem sunt, quae simul pulsae suavem permixtumque inter se coniungunt sonum.*⁷⁶ Az eukleidési definíció sokkal tömörebb és egyszerűbb, Boethiusé viszont az 1,28. caputban már korábban leírt konszonancia-meghatározással függ össze: . . . quotiens enim duo nervi uno graviore intenduntur simulque pulsati reddunt permixtum quodammodo et suavem sonum, duaeque voces in unum quasi coniunctae coalescunt. . .⁷⁷ Három olyan kulcsszó szerepel mindkét Boethius-részletben, ami a Sectio-ban nem fordul elő: *simul pulsati, permixtum, suavem*. Nikomachos viszont a konszonancia meghatározásában ezek közül egyet használ: σύμφωνα μὲν ἐπειδὴ οἱ περιέχοντες φθόγγοι . . . ἅμα κρουσθέντες . . . ἐγκραδῶσιν ἀλλήλοις οὕτως, ὥστε ἐνοειδῇ ἐξ αὐτῶν φωνὴν γένεσθαι.⁷⁸ Bower, miután kimutatja a fenti eltéréseket a Sectio és Boethius között, a ἅμα κρουσθέντες = *simul pulsati* egyezésből azt a következtetést vonja le, hogy mivel a negyedik könyv konszonancia definíciója az elsőével függ össze, az meg — szerinte — nyilvánvalóan Nikomachossal, ezért a negyedik könyv

⁷³ Sectio p. 148,9—149,6 (Jan).

⁷⁴ 4,1 p. 301,17—23.

⁷⁵ Sectio p. 149,18—20.

⁷⁶ 4,1 p. 302,2—5.

⁷⁷ p. 220,2—10.

⁷⁸ Ench. 12. p. 262,1—4.

eme része is Nikomachos-fordítás, és a Sectióval mutatott hasonlóság a nikomachosi szöveg Eukleidéstől való függését mutatja. Az egyetlen *ἀμα κρονσθέντης* = *simul puls*i megfelelés azonban két okból is kevés a mondott állítás bizonyításához. Egyrészt a *ἀμα κρονσθέντης* kifejezés szinte valamennyi görög zeneelméleti munka konszonancia-meghatározásában előfordul,⁷⁹ másrészt, ha mindenáron a kulcsszavakból akarunk kiindulni, tudunk olyan helyet is mutatni, ahol mind a három kulcsszó megtalálható; Theón Smyrnaios így fogalmaz: . . . ἀμφοῖν ἀμα κρονσθέντων ἡδεῖα καὶ προσηγῆς ἐκ τῆς κρούσεως ἐξακούεται φωνή.⁸⁰ Sokkal több jogunk lenne tehát akár Theónt tekinteni Boethius forrásának ezzel a résszel kapcsolatban. De minthogy ez a meghatározás locus communis a görög zeneelméleti irodalomban, szokásunkhoz híven legyünk óvatosabbak, és itt is csak annyit állítsunk, hogy mind ez a rész, mind a hang—mozgás—mennyiség gondolatcsor és az utána következő tételek egységes pythagoreus hagyományba illeszkednek, amely a *Sectio* megírásának idejében már készen állt. A közvetlen forrás tehát ismét csak nem határozható meg, mert a *Sectio*-tól való közvetlen függésnek az említett eltérések ellentmondanak.

2) A negyedik könyv következő része a teljes rendszer hangjainak vokális és hangszeres jeleit tárgyalja. Az alábbiakban a görög notáció bonyolult problémakörét mellőzve csak a források kérdését tekintem át.

Pizzani szerint⁸⁰ ennek a résznek latin szerző a forrása, egyrészt mert Martianus Capella ugyanezeket a latin neveket használja az egyes hangokra,⁸² másrészt mert Boethius ismerte és idézte Albinus művét.⁸³ A feltételezett forrás szerinte Mutianus Gaudentios-fordítása. Fő érve egy párhuzamos hely a Gaudentios-szövegben. Valóban van a két részlet között hasonlóság, de — miként Bower kimutatja — túlzás szövegszerű egyezést feltenni. Gaudentiosnál 18 hang szerepel, Boethiusnál 28. A jeleket Boethius szerint a metrikus szöveg fölé írják, Gaudentiosnál erről nincs szó.

A legnehezebben megválaszolható kérdés, hogy egyáltalán miért írja itt le Boethius a görög hangjegyírás jeleit. Az még érthető, hogy a hangok neveinek ismételt felsorolására szükség van a monochord felosztás tárgyalása előtt, hiszen ezeket utoljára az 1,26-ban említette, nem árt tehát felfrissíteni. A görög elnevezések latin fordítására is joggal igényt tarthatott az olvasóközönség. A hangok *neveinek* felelevenítése tehát logikus, tudatos szerkesztési szándékot tükröz. De miért van szükség a görög *jelekre* is, ha a monochord felosztásánál nem ezeket használja, hanem új, latin ábécés jelöléseket vezet majd be? Sőt: minden notációt tárgyaló munka tendenciájában inkább az Aristoxenos-iskolához tartozik, a jellegzetesen spekulatív pythagoreus művek elkerülik a notáció túlságosan gyakorlati kérdését. Boethiusnak azonban a későbbi modulus-elmélet könnyebb, áttekinthetőbb tárgyalásához van szüksége a mind a három nemre kiterjedő görög jelek bevezetésére, ezért teljesen érthető, hogy ezt, a célszerűség kedvéért, éppen ide kapcsolja.

Ennek a fejezetnek a forráskérdés szempontjából is fontos szerepe van. Egyetlen fennmaradt notációval foglalkozó szöveggel sem hozható közelebbi

⁷⁹ Vö. pl. Gaudentios: *Eisagóge* 8. p. 337,7 (*Jan*); Porphyrios: *In Ptol. Harm. comm.* (*Düring*); Aristeidés Quintilianus: *De musica* 1,6 p. 10,2—5 (*Winnington-Ingram*) Theón Smyrnaios p. 50,22—41,4 (*Hüller*).

⁸⁰ p. 51,3—4 (*Hüller*).

⁸¹ Pizzani: i. m. p. 94—99.

⁸² Martianus Capella: *De nuptiis* . . . 931.

⁸³ *De inst. mus.* 1,12 és 1,26.

összefüggésbe, valamint az is valószínű, hogy ez a rész kivételesen nem pythagoreus hagyományra támaszkodik. Ez a fejezet is meggyőzően bizonyítja tehát Boethius önálló szerkesztői érdemeit és széleskörű áttekintését a szakirodalomról.

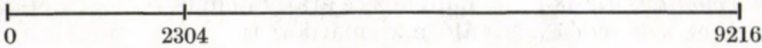
3) A *kanón* metszése, vagy más néven a *monochord* felosztása a pythagoreus zeneelmélet központi kérdése: miként lehet az egyes *genos*-ok hangjait egyetlen húron tökéletesen pontosan — tehát elméletileg — előállítani, vagyis milyen arányok szerint kell a mérővessző (*kanón-regula*) fölé kifeszített húrt (*monochordon*) úgy felosztani (metszeni), hogy a kapott hangok éppen a teljes rendszer hangjai legyenek? Minthogy a különböző rendszerek (*systémá-k*) egyaránt tetrachordokból állnak, a kanón metszésének alapját a tetrachordok nemek szerinti felosztása képezi. Ezért szerepel a tetrachordok felosztásának kérdése oly sokszor és központi helyen a zeneelméleti írásokban. A tetrachord négy húrja három hangközt határoz meg; milyen számarányokkal fejezhetők ki ezek a hangközök? Ez a tetrachord felosztás anyaga. Ha ez már megvan, akkor az egészet ki lehet terjeszteni a változtathatatlan teljes rendszerre. Boethius tárgyalásmódjában két szintet különíthetünk el: az 5. illetve a 6–12. fejezetek. Az 5. közvetlen folytatása az első két fejezetnek, vagyis a *Sectio Canonis* gondolatmenetének. Itt a kanón felosztása csupán egyetlen nemből — természetesen a diatonikusban — határoló számok használata nélkül történik, pusztán a húr darabolása révén, éppúgy, mint az Eukleidés-műben. Ebben a részben tetrachordokról nincs szó. Az egyetlen eltérés a *Sectio*-tól, hogy az ottani 18 hanggal szemben Boethiusnál csak 12 előállítása szerepel. A hiányzó hat lépés azonban logikusan következik az előzőekből, így feltehető, hogy vagy Boethius hagyta el, vagy később maradt ki. Az 5. caput tehát ugyanúgy, vagyis közvetetten kapcsolódik az Eukleidés-műhöz, mint azt a harmadik könyv, illetve a 4,1–2. esetében láttuk, forráskritikai szempontból mindenképpen összetartozónak tekinthetők; a notáció közbeiktatása sem mond ennek ellent a fentebb vázolt szerkesztési elveket figyelembe véve.

A kanón eukleidési típusú metszésének az a fogyatéka, hogy nem mutatható be általa *egyszerre* a három nem különböző tetrachordjainak megfelelő felosztás. Olyan *számokra* van tehát szükség, amelyek segítségével ez az igény kielégíthető, modern szóhasználattal: a különböző tetrachord-típusoknak és a változtathatatlan teljes rendszer összes fokának megfelelő *közös többszörösre*, hiszen a görög matematika számára a szám csakis *egész* lehet. Ezt az igényt Boethius így fogalmazza meg: *Ut vero per tria genera currat mixta descriptio et in omnibus propria numerorum pluralitas apponatur, ad conservandas scilicet proportionales vel tonorum atque diaseon, excogitatus est numerus qui haec omnia possit explere.* .⁸⁴ A megfelelő legkisebb közös többszörös a $9216 = 2^{10}3^2$. Ezt a fajta felosztást tárgyalja a 6–12. fejezetekből álló rész; az egyes lépések az öt tetrachordtípus valamint hangmagasság szerint főnről lefelé haladva történnek a három nem együttes tárgyalásával. Itt is csak egyetlen húrra van szükség, amelynek egyik végpontjához a 0-át rendeljük, a másikkhoz a 9216-ot. Például a legmagasabb hang (*nété hyperbolaión*) «lefogási helyéhez» a 2304-et kell hozzárendelni. Ekkor az üres húr (alaphang) és a 2304-es pontnál lefogott húrdarab hangjai közötti viszony pontosan két ok-táv, mert $9216 : 2304 = 4 : 1$. A hangköz, a monochord kísérleteknél szokásos módon, a másodszori megpendítésnél *nem rezgő* húrdarab végpontjainál leol-

⁸⁴ 4,6 p. 318,7–11.

vasható számok aránya határozza meg. (Példánkban a 9216 és 2304 közötti húrdarab a nem rezgő.)

Látható, hogy ez elvileg nem különbözik az 5. caput módszerétől, csak itt a helyett, hogy azt mondanánk, hogy az egész húr negyedrésszének kimetszése adja az alaphangtól két oktávra lévő hangot, ugyanezeket a viszonyokat alkalmazva megválasztott számokkal írjuk le. Az egész spekulációnak nyilván pusztán elméleti jelentősége van, hiszen a húr 9216 részre osztása a gyakorlatban elég nehezen kivitelezhető. A hivatkozások megkönnyítésére, mint korábban is említettük, Boethius latin ábécés jelöléseket vezet be, de mivel az ábécé betűkészlete nem elegendő, a hiányzókat kettőzött betűkkel pótolja (pl. AA).

Miután áttekintettük e rész tartalmát, és tisztáztuk a monochord és tetrachord felosztás összefüggését, rátérhetünk a forrás kérdésére. A 6–12. fejezetekből álló rész az 5-ben leírt – nyilván korai időszakban már kialakult – elmélet továbbfejlesztése, tökéletesítése. Az 1–2. és 5. fejezetek esetében láttuk, hogy közvetett kapcsolatban állnak Eukleidésszel. Valószínűnek tűnik, hogy a 6–12. is evvel a közvetítő művel függ össze, így az egész felosztás-elmélet egységes forráson alapszik, és nem kell szétválasztanunk az 1–2., 5. illetve 6–12. fejezeteket, ahogyan azt Pizzani teszi.

Bower is az egységes forrás mellett foglal állást, de ő természetesen Nikomachosra gondol. Tekintsük át érvelésének lényegét! Nikomachos az *Encheiridion*-ban a következőket írja: ... καὶ προσεκθησόμεθα τὴν τοῦ Πυθαγορείου λεγόμενον κανόνας κατατόμην ἀκριβῶς καὶ κατὰ τὸ βούλημα τοῦδε τοῦ διδασκάλου συντετελεσμένην, οὐχ ὥς Ἐρατοσθένης παρήκουσεν ἢ Θράσυλλος, ἀλλ' ὥς ὁ Λοκρὸς Τίμαιος ὃ καὶ Πλάτων παρηκολούθησεν, ἕως τοῦ ἐπτακαιοικοσιπλασίον.⁸⁵ Nikomachos tehát igazi pythagoreus felosztást ígér, amelynek vezérével is kiolvasható az *Encheiridion* szövegének egy másik részletéből. Az alábbi ábrával szokás illusztrálni ezt a *diatonikus* nemből kiinduló felosztási elvet:

félhangköz		egészhangköz	egészhangköz
félhangköz		félhangköz	másfélhangköz
diesis	diesis	kettőshangköz	

Minthogy Boethius is ezt a felosztási elvet követi, a nikomachosi eredet kézenfekvőnek látszik. Három tényező azonban problémát okoz: 1) Boethius a *chrómatikus* és *enharmonikus* nem egyes hangjainak megfelelő számok meghatározásakor nyilvánvaló matematikai következetlenséget követ el. Bár addig mindig arányok szorzata és hányadosa alkotta a hangközök összegét és különbségét, hirtelen aritmetikai középátlagos kiszámításával ad meg bizonyos hangoknak megfelelő számokat.⁸⁶ Bowernek tökéletesen igaza van, amikor felhívja

⁸⁵ 11. p. 260,12–17.

⁸⁶ Például az *enharmonikus trité* számát úgy határozza meg, hogy egyszerűen a két szomszédos hang már kiszámított számértékének a számtani közepét veszi. Így természetesen a határszámok közötti távolság egyenlő, de a kapott arányok, vagyis hangközök nagysága nem, holott a két *enharmonikus diesis* mint hangköz egyenlő. A hibának az az oka, hogy a választott közös többszörös mégsem megfelelő, mert az *enharmonikus trité* és *chrómatikus paranéték* nem adhatók meg egész számok arányaival.

a figyelmet arra, hogy az aritmetikai közép használata teljes mértékben konzekvens a pythagoreus módszerekkel, csak hogy ettől a hiba még hiba marad: a két *enharmonikus diesis* mint hangköz és arány nem egyenlő. (l. 86 jz.) Vajon származhat ez a tévedés a kiváló matematikai tudással rendelkező Nikomachostól? A kérdés alighanem megválaszolhatatlan. 2) Boethius szövegéből teljesen hiányzik Thrasylos és Eratosthenész említése. 3) A 27-es számnak Boethius Nikomachossal ellentétben nem tulajdonít különösebb jelentőséget.

4) Az álló és mozgó hangokat illetően végre olyan témakörhöz érkezünk, amelynél a rendelkezésre álló szövegek összevetése után elfogadhatjuk, hogy a forrás valóban Nikomachos volt. A boethiusi leírásen kívül az egyetlen Nikomachos, aki az álló és mozgó hangok két fő csoportján kívül még egy harmadik kategóriát is felvesz, nevezetesen azokat a hangokat, amelyek egyszerre állók és mozgók, pontosabban: a *diatonikus* és *chrómatikus* nem viszonylatában állók, míg a *chrómatikus* és *enharmonikus* nem között mozgók. (Ilyenek például a *triték*.) Ez a fejezet lényegében az előzőekben tárgyalt monochord felosztás függeléke. Az álló és mozgó hang meghatározása minden zeneelméleti munkában szerepel, tehát Boethiusnak is meg kell említenie valahol. Azért itt teszi meg, mert — bár logikailag nem itt lenne a helye — az álló, mozgó és «átmeneti» jelleg kiválóan illusztrálható az imént meghatározott számok segítségével.⁸⁷ Ha tehát ez a fejezet nikomachosi, abból — éppen a függelékszerű közbevetés miatt — még nem következik, hogy az eddigiek is.⁸⁸

5) A *modus*-elmélet az egész ókori zeneelmélet talán legtöbbet vitatott, legnehezebben érthető és még máig sem tisztázott területe. A *modus* — *tonos* — *tropos* fogalmakról szinte minden szakembernek más, de legalábbis eltérő a véleménye. A középkorban gyökerező téves interpretációkra számos kutató felhívta már a figyelmet, de az eredeti görög *tonos*-fogalom teljes felderítéséhez átfogó, minden forrásra kiterjedő összehasonlító vizsgálatra lenne szükség, amelyet Bower 1978-ban írt tanulmányában még mint a jövő feladatát tűzi ki. Jól mutatja a *modus*—*tonos* értelmezésének bizonytalanságát Chadwick álláspontja: Boethius *modus*ai szerinte nem egyszerű oktávskálák, amelyek a *diatonikus* hangsor egymásutáni fokain kezdődnek, ahogy ezt a régebbi zenetörténeti könyvek állítják, másrészt viszont nem is transzpozíciós skálák, amelyekben a hangok egymásra következése változatlan az egyes *modus*okban. A legegyszerűbb (és egyben legóvatosabb) értelmezés, ha annyit mondunk, hogy a *modus* az egész- és félhangközök oktávon belüli megoszlásának hét eltérő módja akár állandó, akár rendre emelkedő hangmagasságon.

A kérdéskör nehézsége miatt ez a dolgozat nem vállalkozhat Boethius *modus*-elméletének beható vizsgálatára, ami nélkül természetesen a forráselemzés sem végezhető el. Meg kell elégednünk csupán annak megemlítésével, hogy ezen fejezetek vizsgálata során Boethius forráskutatói nem mutatnak ki egyértelmű forrásmunkát, de valamennyien megjegyzik, hogy a *modus*-elmélet Ptolemaioséhoz áll a legközelebb.

6) A negyedik könyv utolsó része viszont nyilvánvalóan Ptolemaios *Harmonika*-jából van kölcsönözve. Már a címek egyezése is feltűnő: *Quemadmodum indubitanter musicae consonantiae aure diiudicare possint*. (4,18 p 348,

⁸⁷ Pl. a *mesé* száma minden nemben 4608, ez tehát álló hang; a *hyperbolaión tetrachord paranétéje* a *diatonikus* nemben 2592, a *chrómatikus*ban 2736, az *enharmonikus*ban 2916, ez tehát mozgó hang; végül pl. a *hyperbolaión tetrachord tritéje* a *diatonikus*ban és *chrómatikus*ban 2916, az *enharmonikus*ban 2994, ez tehát részben mozgó, részben álló.

⁸⁸ Vö. *De inst. mus.* 4,13 és Nikomachos: *Ench.* 12.

4—5) Illetve Ptolemaiosnál: *Τίνα τρόπον ἀδιστακτως δευχθήσονται τῶν συμφωνιῶν οἱ λόγοι διὰ τοῦ μονοχόρδου κανόου;*⁸⁹ Az egyes hangközök pontos előállításának gyakorlati segédeszközét írja le ez a fejezet. Az eszköz előnye, hogy az összhangzó hangok *egyszerre* hallhatók rajta. Két végpontjában egy-egy rögzített félgömbön (*magadis*) át kitesztünk egy húrt, és a kettő közé helyezzünk egy harmadik, kissé nagyobb félgömböt (*hypagógeus*). Kvartot például úgy állíthatunk elő, hogy az egész húrt hét részre osztjuk, és a 4 : 3-os osztóponthoz toljuk a mozgatható félgömböt; a két húrdarabot egyszerre megpengetve kapjuk a kvart konszonanciát. Itt is jól megfigyelhető Boethius átdolgozóí módszere. Az ő szövege rövidebb, teljesen elhagyja a Ptolemaios-fejezet első felét; magát az eszközt is tömörebben, csak a lényegét érintve írja le; és végül az egyes hangközök előállításának sorából elhagyja az oktáv + kvartot, hiszen az csak Ptolemaios szerint konszonancia, az igazi pythagoreusok szerint nem, mert arányszáma (8 : 3) nem szuperpartikuláris. (Az ötödik könyvben ismerteti részletesen Boethius Ptolemaios és a pythagoreusok véleményét e kérdéssel kapcsolatban.) Látjuk, mennyire összhangban van mindez Boethius saját maga által megfogalmazott «fordítói» elveivel: *At non alterius obnoxius institutis artissima memet ipse translationis lege constringo, sed paululum liberius evagatus alieno itineri, non vestigiis, insisto.*⁹⁰

A csonkán maradt ötödik könyvről nem szükséges hosszabban szólnunk. A fennmaradt és az elveszett (?), csak fejezetcímekből ismert rész világosan követi Ptolemaios *Harmonika* c. művét, de csak a legfontosabb dolgokat emeli ki, a már tárgyaltaakat elhagyja. Az írói nézőpont legfőbb jellemzője itt az, hogy elsősorban a zeneelméleti irodalom ellentéteire koncentrál: mit mond Ptolemaios, mit Aristoxenos és mit mondanak a pythagoreusok. Úgy tűnik, hogy Boethius az ötödik könyv összeállításakor mintegy az eddigiek kiegészítéseként, függelékként kivonatolta Ptolemaios művét.

Forráselemzésünk végére érve meg kell még jegyeznünk, hogy — miként korábban már utaltunk rá — Boethius valószínűleg tovább folytatta (vagy tervezte) a *Harmonika* áttekintését még egy vagy két könyvben, és így, a ptolemaiosi 3,4—16. fejezeteknek megfelelően, a *musica mundana* és *humana* tárgyalására is sor került.

Boethius *De institutione musica* c. műve tehát lényegét tekintve pythagoreus munka, legfontosabb forrásai (Eukleidés, illetve egy ismeretlen Eukleidés-követő, Nikomachos, és bizonyos fenntartásokkal Ptolemaios) ennek az iskolának a képviselői. Több alkalommal vitatkozik Aristoxenossal, és négyszer is kitér annak a sarkalatos pythagoreus tételnek a bizonyítására, miszerint hat egészhangköz összege nagyobb egy oktávnál.⁹¹ Boethius a muzsikát az emberi tudás magasabb szintjét képviselő *quadrivium* részeként, tehát matematikai tudományként vizsgálja, műve hangsúlyozottan elméleti jellegű. De mint széles látókörű kompilátor, hogy az új latin nyelvű zeneelmélet minél átfogóbb legyen, forrásait tágabb körből válogatja, és az aristoxenosi iskola sajátosságait, fő eredményeit is ismerteti. Gondoljunk például a gyakorlati eljárásokra, a notációra és egyáltalán minden olyan valóban *zeneelméleti* ismeretre, ami többé-kevésbé minden műben szerepel, függetlenül attól, hogy fő tendenciája

⁸⁹ *Harmonika* 1,8 p. 16,32 (Düring).

⁹⁰ *De institutione arithmetica*, Praef. p. 4,27—30. Ebből látható, hogy még amikor elvállaltan fordít, mint az aritmetikai műben, akkor sem «szolgai» teszi.

⁹¹ 1,12; 3,4; 4,2; 5,14.

alapján melyik iskolába sorolható. A tisztán elméleti-matematikai megközelítés kizárólag a korai pythagoreusok sajátja, számukra az egész problémakör nem más, mint a matematika egyik ága. Később, kb. Aristoxenos működése idején kerül be a zenematematika a valódi zeneelméletbe, mégpedig éppen az ellentét kialakulása által, amely aztán kétezer éven át nehéz teherként gátolja a gyakorlatközpontú, vagyis igazán zenei indíttatású és nem matematikai zeneelmélet fejlődését. Hiszen ez az ellentét nem is létezik! Matematikai szempontból természetesen a pythagoreusoknak van igazuk: a 9 : 8 hatodik hatványa valóban nagyobb 2-nél; zenei és gyakorlati szempontból viszont Aristoxenosnak, mivel a *kommát*, (a hat egészhangos és oktáv különbségét) az emberi fül csak alig képes érzékelni, és mert bizonyos hangszerépítési megkötések miatt az ún. tiszta hangközök használata nehézkessé tenné a hangrendszert. (Ezt a problémát oldják majd meg a későbbiekben kialakult különféle *temperatúrák*.) De az antik ember a tudást valamiképpen egységes egésznek tekinti, és ezért nem történik meg egyértelműen ez az ellentét-feloldó tudománykategóriai szétválásztás. Boethius érzi ezt a problémát. Ezért van az, hogy bár az anyag lényegét tekintve pythagoreus, szemléletében mégis Ptolemaiioshoz áll legközelebb. Ptolemaiios is pythagoreus a legfontosabb kérdésben: a hangközök nála is számarányok; de Aristoxenossal is egyetért abban, hogy a fülnek fontos szerepe van az absztrakt matematikával *együtt* és nem *ellene*. Úgy tűnik Ptolemaiios megpróbálja megvalósítani a két különböző mesterség közötti kíváncsi kapcsolatot. A következőket írja: . . . οἱ τε Πυθαγόρειοι καὶ οἱ Ἀριστοξένειοι διαμαρτεῖν ἐκάτεροι· οἱ μὲν γὰρ Πυθαγορικοὶ μηδὲ ἐν οἷς ἀκαγκαῖον ἦν πᾶσι τῇ τῆς ἀκοῆς προσβολῇ κατακολουθήσαντες ἐφήρμοσαν ταῖς διαφοραῖς τῶν ψόφων λόγους ἀνοικτεῖας πολλαχῇ τοῖς φαινομένοις . . . οἱ δὲ Ἀριστοξένειοι πλεῖστον δόντες τοῖς διὰ τῆς αἰσθήσεως καταλαμβανομένοις ὁδοῦ πάρεργον ὥσπερ κατεχρήσαντο τῷ λόγῳ . . .⁹² Boethius átveszi tőle ezt a gondolatot: *A Ptolemaeo autem alio quodam modo armonice definitur intentio, ea scilicet, ut nihil auribus rationique possit esse contrarium. Id enim secundum Ptolemaeum armonicus videtur intendere, ut id, quod sensus indicat, ratio quoque perpendat, et ita ratio proportionales inveniat, ut ne sensus reclamet, duorumque horum concordia omnis armonici intentio misceatur. Atque in eo maxime Aristoxenum ac Pythagoricos reprehendit, quod Aristoxenus nihil rationi, sed tantum sensibus credit, Pythagoricos autem, quia minimum sensibus, plurimum tamen proportionibus rationis invigilent.*⁹³ Ebből a ptolemaiiosi nézőpontból érthetjük meg igazán, mit jelent a 3,20. bevezető mondata, a 4,18. címe,⁹⁴ és hogy miért fogalmaz így Boethius az 1,9-ben: *Idcirco Pythagorici medio quodam feruntur itinere. Nam nec omne iudicium dedunt auribus et quaedam tamen ab eis non nisi auribus explorantur.* (p. 195,27—196,2) Ez nyilvánvalóan az előbbi ptolemaiiosi gondolat, de akkor miért járnak éppen a pythagoreusok középúton? ⁹⁵ Boethius a saját ptolemaiiosi szemléletét azonosítja a

⁹² *Harmonika* 1,2 p. 6,1—6.

⁹³ 5,3 p. 355,5—15.

⁹⁴ L. fentebb, illerve 66. jz. és 4,18 p. 348,4—5.

⁹⁵ Ennek a meglepő állításnak a forrása valószínűsítéssel meghatározható (és ezzel a Boethius által biztosan felhasznált forrásmunkák száma is eggyel növekszik). Porphyrios idézi Ptolemaiost: «Kik azok, akik egyforma jelentőségűnek tekintik mindkettőt (ti. az értelmet és érzékelést)? Pythagoras és követői.» (Ritók Zs. ford.) (Porph. *In Ptol.* p. 25,27—28). Az állítás értelmezési nehézségeire *Ritók Zsigmond* hívja fel a figyelmet «Források az ókori zeneesztétika történetéhez» c. könyvében az idézett helyhez adott jegyzetben. (514. o.).

tudatosan elvállalt pythagoreus anyagával. Az elmélet vagy fül primátusáról szóló vita szükségképpen szétfeszíti az eredetileg jól körülhatárolható körvonalakat, éppen azért, mert az iskolateremtő ellentét egy idő után már nem serkenti többé, hanem éppenséggel akadályozza a zeneelmélet fejlődését.

Ezek a fül szerepét is elismerő gondolatok azonban csak halk kíséretként jelennek meg a pythagoreus vezérszólam mellett. A középkorban nem is igen hallották meg. Hogy a matematikának, a tiszta ráción alapuló «legtökéletesebb» tudománynak milyen tekintélye volt a középkorban, azt jól mutatja éppen Boethius művének fogadtatása. A 7. századtól, sevillai Isidorustól kezdve évszázadokon át első és szinte egyetlen zenei tekintély, és egyben alap- és forrásmunka. Neve közmondásosan egyet jelentett a magasszintű zenei képzettséggel. Művét oly nagy tömegben másolták, hogy ma is 102 db legalább öt foliumot tartalmazó kéziratot tartanak nyilván a világ különböző könyvtáraiban. Jellemző, hogy Oxfordban még a 18. században is a *De institutione musica* volt a kötelező zeneelméleti anyag a Masters-fokozat eléréséhez. Alapvető hatását a szakemberek szinte valamennyi középkori zenei traktátusban kimutatták.⁹⁶ Mindent összevetve elmondhatjuk, hogy Boethius működése számottevő mértékben járult hozzá ahhoz, hogy az egyházi zene liturgiát terjesztő, minden erővel egyszerűsítő és gyakorlat-központú évszázadaiban is tovább él, sőt virágzik a zenét a matematikai ráció birodalmába «emelő» pythagoreus szemlélet.⁹⁷ A *De institutione musica*-t tehát nemcsak azért kell megismernünk és újra felfedeznünk, mert az antik zeneelméleti irodalom eredményeinek széleslátókörű, sok forráson alapuló, kiváló stílusban megírt összefoglalása, hanem azért is, mert a csak latinul tudó középkor számára szinte egyedül közvetíti az egész ókori zeneelméletet, és ezen belül is különösképpen a pythagoreusok eredményeit, és ennél fogva anyagával, szemléletével, tudományfilozófiai beállítottságával nagymértékben járult hozzá a későbbi korok zenei gondolkodásához.

⁹⁶ L. 1. jz.

⁹⁷ Ezt tükrözi igen jellemző módon a 11. század nagy zeneteoretikusának, Arezzói Guidónak tulajdonított gúnyvers:

*Musicorum et cantorum magna est distantia,
Isti dicunt, illi sciunt, quae componit musica.
Nam qui facit, quod non sapit, diffinitur bestia.*

†PÓLAY ELEMÉR

GAIUS INSTITUTIÓI ÉS A JOGÖSSZEHASONLÍTÁS

1. A jogösszehasonlítás alkalmazása a római jogtudomány számára meglehetősen idegen volt éppúgy, mint különböző jogtudományi elméletek kialakítása, nemkülönben a jogbölcsélet művelése.¹ A római jogászok pl. nem dolgoztak ki egy ún. birtokelméletet, mint ezt Savigny az *animus domini*-ben realizálódó, szerinte római eredetű elméleti koncepcióban felismerni véli. Ugyancsak nem dolgoztak ki elméleti koncepciót a jogi személyek létének megalapozására. Az, hogy egy dolog feletti tényleges hatalmat szűkebb értelemben vett birtoknak (*civilis possessio*), vagy bírlalatnak minősítettek (*naturalis possessio*) a rómaiak, ez kizárólag a *causa possessionis* kérdése volt, s a jogszabályoktól függött, hogy a *causa possessionis* melyik esete részesül birtokvédelemben, minősül tehát *civilis possessio*-nak. Nem volt tehát elméleti határvonal a birtok és a bírlalat között. Ami a jogi személyt illeti, annak létét a «*civitates enim personarum loco habentur*» (D.50.16.16.) hangzású mondatba foglalt fikció és ennek extenzív interpretációja alapozza meg. A jogi személy elmélete — amelynek legkülönbözőbb változatai a pandektisták fikció-elméletétől mind a mai napig a jogtudományban kialakultak — a római jogban ismeretlen. Ami a jogfilozófiának a művelését illeti, megállapítható, hogy a római jogtudomány a görög filozófia kategóriáit, fogalmait közvetlenül nem vette át. Ez csak abban az esetben történt, ha a római jogászok egy-egy ilyen kategóriát, koncepciót saját normáik igazolására, elméleti alátámasztására alkalmasnak találtak, s ez esetben is általában módosított formában történt az átvétel. Így a jogalap nélküli gazdagodás visszakövetelésének elméleti alátámasztására a görög filozófia «*καλὸν καὶ δίκαιον*»,² valamint «*φύσει δίκαιον*» fogalmaiból kialakított; *aequitas* és *ius naturale* fogalmakat használták fel: «...*hoc natura aequum est, neminem cum alterius detrimento fieri locupletiolem.*» Az *aequitas* fogalma egyébként igen alkalmasnak bizonyult a politikailag jogképes római polgárok és a politikailag jogképtelen peregrínusok törvény előtti egyenlőségének alátámasztására az árucserreforgalom vonatkozásában: az egyenlőség kialakítása nélkül ui. nem lett volna elképzelhető a római árucserreforgalom kialakulása. «*Par, quod inter omne aequabile est,*» mondja Cicero (De inv.2.68.). Ami végül a római jogtudományban észlelhető

¹ F. Pringsheim (Griechischer Einfluss auf das römische Recht. BIDR III. Ser. II ;1960] 3.) a következőket mondja: «der Gedanke der Rechtsvergleichung lag den Römern so fern, wie der der Rechtsphilosophie. Der Geltungsanspruch ihres Rechts wurde ihnen niemals fraglich». — Ezzel szemben Hamza Gábor (Jogösszehasonlítás és antikvitás. Budapest 1985. 32.) rámutat arra, hogy Pringsheim meglehetősen sommásan bírálja el az összehasonlító módszer kérdését a római jogban, bár maga is hangsúlyozza, hogy e módszer alkalmazása nem volt általános és elterjedt.

jogösszehasonlítást illeti, e jelenséggel a 4. század vége, ill. az 5. század eleje előtt csak kivételesen találkozunk.²

2. Az i. e. 2. század hatvanas éveitől kezdődően Rómában görög iskolákat alapítottak, amelyekben a grammatikát, retorikát, valamint a görög filozófia elemeit oktatták. Ez a görög-hellenisztikus szellemi befolyás következménye volt, s ennek folytán általánossá vált a törekvés arra, hogy Róma minden szellemi produktumának görög színezetet adjanak oly formában, hogy e produktumokat görög eredetűeknek igyekeztek feltüntetni.³ Ez a tendencia Cicerónál is észlelhető. A *«humanitas, doctrina, religio . . . iura, leges»* eredete Athénben keresendő, mondja Cicero (Pro Flac. 26.62), ámbar egy másik szövegében a *ius civile* intézményeit sokkal magasabbra értékeli, mint Lykurgos, Drakon, vagy Solon törvényeit (De orat. 1.44.197.). Úgy véljük azonban, hogy itt csak látszólagos ellentmondásról lehet szó. Itt ui. a görög filozófia magasrendűségének megadott tisztelet — amelyet Cicero úgy fejez ki, hogy a jogrendszer lényege *«ex intima philosophia haurienda est»* (De leg. 1.5.) — csak a görög jog intézményeivel kerül összeütközésbe, mert a *ius civile* köztársaságvégi periódusban kialakított intézményei valóban magasabb színvonalúak a görög jog intézményeinél; ugyanakkor túlzásba is esik Cicero, midőn megállapítja, hogy *«nevetséges volna törvényeinket»* (*nostras leges*) a lykurgosi, drakoni, ill. soloni törvényekkel (*conferre ridiculum sit*) összehasonlítani (De orat. 1.44.197.).⁴ A monda, mely szerint három *decemvir* Athénbe utazott Solon törvényeinek tanulmányozása céljából (Liv. 3.31.8.—32.1.—33.5.), szintén a fent említett hellenizáló törekvés eredménye lehet.⁵ Hogy Gaius ezt a hagyományt valóságként kezeli-e vagy sem, ma már nem dönthető el. Az azonban tény, hogy *«Ad leges duodecim tabularum»* c. művében kétszer is idézi a soloni törvényeket, és pedig egyszer az *actio finium regulandorum* interpretációja céljából, amely kereset — véleménye szerint — *«ad exemplum . . . eius legis scriptum est, quam Athenis Solonem dicitur tulisse»* (Tab VII.2.—D.10.1.13.), míg másutt a *sodales* fogalmát fejtegetve (*qui eiusdem collegii sunt*) megállapítja, hogy a *sodalitas*, amelyet a görögök *«εταίρια»* névvel jelölnek, *«ex lege Solonis translata esse»* (Tab. VIII.27.—D. 47.22.4.). A római jogtudományban előforduló ilyen és hasonló esetei a jogösszehasonlításnak a fentemlített törekvést szolgálják, ezzel azonban egyáltalában nem kívánjuk azt állítani, hogy Solon törvényei itt-ott valóban nem hatottak volna a *decemvires* kodifikációs munkásságára, de ez feltehetőleg nem «a három *decemvir* athéni tanulmányútjának» következménye volt, hanem annak a hatásnak, amely a *Magna Graecia* elnevezést viselő, görögök lakta Dél-Itália útján érhetette a római városállamot.

3. Az első céltudatos jogösszehasonlítási kísérletet az antik Róma jogtudományában egy posztklasszikus jogász művében találjuk, amely műnek Guiacius, a francia humanista a *«Collatio legum Mosaicarum et Romanarum»* címet adta. A mű a 4. század végén vagy az 5. század első harmadában keletkezett. Eredeti címe: *Lex Dei, quam Deus praecepit ad Moysen*. A szerző kiléte

² Pólay Elemér: Differenzierung der Gesellschaftsnormen im antiken Rom. Budapest 1964. 235.

³ N. A. Maskiná: История древнего Рима. Moszkva 1956. 202 és köv.

⁴ Hamza id. m. 27.

⁵ G. Ciulei: Die XII Tafeln und die römische Gesandtschaft nach Griechenland. SZ 64 (1944) 350—354.

mind a mai napig vitatott. *E. Volterra*⁶ és *E. Levy*⁷ arra az álláspontra helyezkednek, hogy a mű szerzője zsidó hitet vallott, aki azzal egy olyan apologetikus írást kívánt alkotni, amely alkalmas annak a demonstrálására, hogy Róma zsidóellenes törvényhozása elhibázott dolog. Véleményünk szerint a mű a 4. század elején keletkezhetett. Az általános felfogás szerint az írás keresztény szerzőtől származik, s keletkezési ideje akkorra tehető, amikor a kereszténység már államvallássá lett, tehát 380 után készült, amikor I. Theodosius a «*De fide catholica*» elnevezésű ediktumát ez év február 28-án Konstantinápoly népéhez intézte, elrendelvén, hogy az *Imperium Romanum* minden alattvalója ahhoz a hitvalláshoz tartsa magát, amelyet Péter apostol a rómaiak számára előírt (*tradidit*).⁸ Akik nem hívei a hitvallásnak, eretnekeknek minősülnek és büntetés sújtja őket (C. Th. 16.1.2.—C. 1.1.1.). A *Collatio* így mindkét nézet értelmében apologetikus célokat szolgált, vagy egyik, vagy másik vallás érdekében. *L. Wenger* állásfoglalása e vitában igen meggyőző erejűnek látszik. Nézete szerint az írás célja megfelelt annak az időszaknak, amikor a kereszténység államvallássá lett: írója meggyőződéses keresztény lehetett, aki úgy látta, hogy a rómaiak «pogány joga» a keresztény Isten «természetjogával» párhuzamosan haladt fejlődésében, s ezzel megnyugtatta azokat a jogászokat is, akik a klasszikus római jog hívei voltak, és pedig azzal, hogy «das Recht des neuen christlichen Reichs nicht so grundverschieden vom früheren römischen Recht war».⁹ Nézetünk szerint talán a *Collatio* bevezető mondata is ezt a nézetet támasztja alá. Eszerint: «*Moses Dei sacerdos dicit*» (Coll. 1.1.). A zsidó felfogás szerint Mózes aligha minősülhetett *sacerdos*-nak. A zsidóknál a «*summus sacerdos*» a főpapot jelentette,¹⁰ ez pedig nem Mózes, hanem tejtestvére Áron volt a Biblia szerint, s a papok pedig Áron fiai, akik «felkenettek», annak megfelelően, ahogy Jehova ezt Mózesnek a Sinai-hegyen megparancsolta (Móz. 4.3.1—3.). Maga Mózes az Isten parancsainak közvetítője volt, akit az csodátevő hatalommal ruházott fel (Móz. 2.4.); próféta (*vates*) volt ő, «*ad quem Deus leges praecepit*». A zsidó hitközösségnek egy képzett tagja aligha jelölhette Mózeset latin nyelven a *sacerdos* szóval.

4. A jogösszehasonlítás nyomai a római jogtudományban tehát vagy bizonyos társadalmi igényeket elégítettek ki, mint a hellenizmusnak Rómába való köztársaságkori behatása idején, vagy apologetikus célokat szolgáltak, mint abban az időben, midőn a kereszténység államvallássá válása aktuálissá lett.

II

1. Vizsgáljuk meg ezekután, hogy a Gaius Institutióiban fellelhető, jogösszehasonlításra utaló anyag milyen célt szolgálhatott.

Kiindulási pontunk e tekintetben csak az a tény lehet, hogy a Gaius szerezte tankönyv keletkezési idején, tehát a 2. század derekán a Római Birodalom Európa, valamint Előázsia és Afrika Földközi-tengeri területén mint

⁶ *E. Volterra*: *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*. Mem. Accad. Lincei Act. 1930. Sez. VI. vol. III. fasc. 1. 100.

⁷ *E. Levy*: Recenzió Volterra *Collatio*-jához, SZ 50 (1930) 698—705. és hasonló állásponton van *M. Kaser*: *Römische Rechtsgeschichte*². Göttingen 1967. 297.

⁸ *G. Härtel*: *Die Religionspolitik der römischen Kaiser von Diokletian bis Justinian I.* (nyomás alatt az Acta Classica Universitatis Debreceniensis-ben).

⁹ *L. Wenger*: *Die Quellen des römischen Rechts*. Wien 1953. 547.

¹⁰ *Finály Henrik*: *A latin nyelv szótára*. Budapest 1884. 1739.

egyetlen hatalom létezett. Jogösszehasonlítás tárgya tehát ez időben vagy az egykori görög poliszok jogrendszerei, vagy a Hammurabi-kódex, vagy a mózesi törvények lehettek mint jogtörténeti jellegű anyag, vagy a Perzsa Birodalom (*Parthia*) jogrendszerének intézményei (?), mint egy, az *Imperium Romanum*-mal egyenrangú hatalom joga, mint jelenkori joganyag. Bizonyos utalások a soloni törvényekre — mint már említettük — fellelhetők Gaiusnak «*Ad legem duodecim tabularum*» című könyvében a XII tábla tételeivel összevetőleg. A Hammurabi-féle, ill. a mózesi törvények azonban előtte ismeretlenek voltak, hiszen Babylon ekkor már régen Parhiához tartozott, s különben is mintegy 2 évezreddel korábban keletkeztek, a mózesi törvények pedig, miután a kereszténység ez időben (2. század) még alig játszott szerepet Róma közéletében, aligha lehettek Gaius számára hozzáférhetők, hiszen azokat csak a kereszténység előtérbe jutása tette publikussá az *Imperium Romanum*-ban. — Ami a Perzsa Birodalom jogát illeti, megállapítható, hogy a két nagyhatalom — ti. Róma és Parthia — idők múltával mind teljesebb izoláltságban élt egymás mellett. Érintkezési pontjaik a diplomáciai tárgyalások voltak, egyébként a két birodalmat a szír homokvilág, s a Kaukázus földrajzilag is elválasztotta, s ha volt is bizonyos «békés egymás mellett élés» köztük, az árucsereforgalom meglehetősen csekély volt (pl. a selyemkaravánok). Róma egyébként a hadifontosságú cikkek exportját (fegyverek, fenőkövek stb.) Parthia felé megtiltotta.¹¹ Igen jellemzően szól erről az izoláltságról egyébként a késői *principatus* és a *dominatus* korára nézve Th. Mommsen, midőn megállapítja, hogy «je weiter man in die Vergangenheit zurückgeht, desto weiter greift die vertragsmässig mehr oder minder freie Rechtsgemeinschaft hinaus über das Machtgebiet Roms. Das jugendliche Rom ist der Staat des freien Verkehrs, die Absperrung gegen das Ausland die Signatur seines Greisenalters».¹²

2. Ilyen körülmények közt Gaius számára csak két lehetőség volt arra nézve, hogy bizonyos jogösszehasonlítást tegyen tankönyvében. Éspedig vagy a múlt idegen jogait hasonlította össze, azaz a külföldi (görög, mózesi stb.) jogokat a római joggal, vagy pedig a birodalmi jog intézményeit az ún. népjogokkal (*Volksrechte*), amelyek az ő korának élő jogát jelentették. A harmadik lehetőség, ti. az *Imperium Romanum* és *Parthia* jogának összehasonlítása a fentvázolt izoláltság miatt aligha lett volna lehetséges, s a megfelelő árucsereforgalom hiányában ezenkívül céltalan is lett volna. Mindez azonban nem zárta ki annak lehetőségét, hogy egy olyan jogintézménynek, amely minden akkor ismert népnél fellelhető volt, mint a rabszolgaság, alapvető sajátosságait vagy különös jellegzetességeit ne lehetne összehasonlítani e korban. Meg kell azonban jegyezni, hogy a külföld pozitív jogának a római joggal való összevetése Gaiusnak egyáltalában nem állott szándékában. Ez derül ki abból az Institutióbeli szövegrészből, amelyben az eskü kötő erejéből (*iure iurando*) a következőket mondja: «*nam apud peregrinos quis iuris sit singulorum civitatum iura requirentes aliud intelligere poterimus in aliis valere*» (3.96.), azaz ha e kérdésben az idegen államok jogszabályait vizsgálánk, az egyiknél ezt, a másiknál azt a szabályozást találunk. A mondat kétségtelenül a külföldi jogokkal való összevetés jelentőségének elbagatellizálására utal, már ti. Gaius részéről.

¹¹ Brósz Róbert — Pólay Elemér: Római jog.⁴ Budapest 1986. 200.

¹² Th. Mommsen: Römisches Staatsrecht. Bd. III. Abt. 1. Leipzig 1887. 601.

3. Ami az első — fent vázolt — variációt illeti, megállapítható, hogy ilyen jellegű összehasonlítást Gaiusnál nem találunk, jóllehet tankönyvének több helyén idézi a XII táblás törvényt,¹³ s itt mód nyílt volna számára arra, hogy azt Solon törvényeivel összehasonlítsa. Az idézett helyeken azonban nyilván nem talált a szerző kapcsolódási pontokat a soloni törvények és a XII tábla tételei közt, vagy mint tankönyvszerző nem tartotta szükségesnek, hogy egy tankönyv keretében olyan összehasonlítást tegyen a két törvénytől, mint «*Ad legem XII tabularum*» c. művében a már fentebb idézett két helyen. Indokolta ezt talán az a körülmény is, hogy a XII táblás törvény már Cicero férfikorában sem volt oktatás tárgya: «*discebamus enim, pueri XII (tabulas), ut carmen necessarium, quas iam nemo discit*» (De leg. 2.59.), tehát Gaius korában még kevésbé lehetett az, s így különösen nem volt arra szükség, hogy összehasonlítsa az esetleg idézett XII táblabeli tételeket a soloni szabályokkal.

4. Így összehasonlítás tárgya e tankönyvben csak az *Imperium Romanum* 2. szd.-beli joga maradhatott. Minthogy pedig a 2. század Római Birodalmában egy régi római-városi jogrendszer és számos idegen eredetű jogrendszer egyidejűleg volt érvényben, ui. a sajátos és okos római hódító politika következtében a római központi hatalom az ún. népjogokat, tehát az alávetett népek hódítás előtti időből származó jogát (Volksrechte) jórészt érvényben tartotta, megvolt Gaius számára a lehetőség — s csakis ez látszott egy 2. századbéli tankönyvben az *Imperium Romanum* kereteiben célravezetőnek — hogy a *ius proprium civium Romanorum*-ot, tehát a római polgárok saját jogát (*ius civile*) a Birodalom kereteiben élő népek ún. Volksrechtjeivel, tehát az ún. belföldi peregrinusjogokkal, ill. ezek intézményeivel összevesse. Ezek a jogok ui. nem voltak *iura exterarum nationum et gentium* (1.79.), tehát külföldi jogok, hanem részét képezték a Római Birodalomban érvényesülő jogrendszerek összességének.

Az ún. Volksrechtek száma azonban a 2. században meglehetősen nagy volt, s ezért a tankönyvírónak a számára nem látszott célszerűnek e népjogok egyes intézményeit felsorolni, s azokat a *ius proprium civium Romanorum*-mal összehasonlítani. Ilyen körülmények közt, tekintettel arra, hogy a Birodalomban a civisek *ius proprium*a és számos peregrinusjog élt, megoldhatatlan feladat elé állította volna a tankönyvírót egy komparatív módszernek a következetes alkalmazása.

5. Gaius tankönyvének elméleti megalapozását az Institutiók bevezetésében adja meg: «*Omnes populi, qui legibus et moribus reguntur, partim suo proprio, partim communi omnium hominum iure utuntur: nam quod quisque populus ipse sibi ius constituit, id ipsius proprium est, vocaturque ius civile quasi ius proprium civitatis; quod vero naturalis ratio inter omnes homines constituit, id apud omnes populos peraeque custoditur, vocaturque ius gentium, quasi quo iure omnes gentes utuntur, Populus itaque Romanus partim suo proprio partim communi omnium hominum iure utitur*» (1.1.).

¹³ *Trinoctium* (1.111), a *virgo Vestalis* mentessége a női gyámság alól (1.144–145), az *agnati*, mint *tutores mulierum* (1.157), *tutela* a felszabadítottak felett (1.165), az elbirtoklási határidő (2.42), a *res furtiva* elbirtoklásának tilalma (2.45), *usucapio* a *tutela mulierum* esetében (2.47), elbirtoklási idő a hagyaték esetében (2.54), előírások a *curator furiosus* számára (2.64), a *patrona* öröklési joga a felszabadított hagyatékában (3.49–50), a *furtum manifestum* (3.189), az iniuria-esetek (3.223–224).

Gaius e helyütt a *populus Romanus* saját jogát (*ius proprium*), azaz a civiljogot állítja szembe a *ius gentium*mal, tehát a régi, hagyományos római jogot azzal a joggal, *quo omnes gentes utuntur*, tehát a joggal, amellyel valamennyi nép él. Ezzel azt a nehézséget, amely a római polgárok *ius proprium*-ának az *Imperium Romanum* minden egyes Volksrechtjével való összehasonlításából adódna, Gaius elhárítja. Így pl. a vétel minden népnél ugyanazt jelenti, és pedig árunak vételárért való kicserélését. Ez a vétel lényege, ez a magja a vételi szerződésnek. Ez a szituáció jelenti minden népnél a vételt. Vagy: a rabszolgaság az ókor valamennyi népénél fellelhető, tehát olyan jogintézmény ez, *quo omnes gentes utuntur* (1.52.), mondja tankönyvében Gaius. A *ius gentium* tehát a jogintézmények mindazon ismertetőjegyeinek összességét jelenti, amelyek a kérdéses intézményt valamennyi népnél egyaránt minimálisan jellemzik. Ez ismertetőjegyek valamennyi népnél *communes*-nek minősülnek. Ehhez járulnak természetesen valamennyi népnél a kérdéses jogintézmény sajátosságai, a minimumhoz — melyről fentebb szoltunk — viszonyított speciális többlet, amely egy népnek saját jogát (*ius proprium*), ill. jogintézményeit jellemzik. Ezekhez a specialitásokhoz persze a *ius gentium*-nak semmi köze nincs. Ezek jelentik a differencia specificát a *commune minimum*-hoz viszonyítva (*ius gentium*). Így tudja Gaius a római polgárok *ius proprium*-át az *Imperium Romanum* alávetett népeinek jogaival összehasonlítani, s nem kényszerül arra a megoldhatatlan feladatra vállalkozni, hogy a Reichsrecht specialitásait az egyes, Római Birodalomban érvényesülő Volksrecht speciatitásaival összevesse. Ez a módszer felel meg legjobban egy tankönyv összehasonlító módszerének, a Római Birodalom speciális körülményei között (egy birodalmi jog és a számtalan provinciai népjog), s ezzel a módszerrel volt képes Gaius a római polgárok *ius proprium*-át az *Imperium Romanum*-nak alávetett népek nagyszámú jogával összevetve a jogtanulónak egy viszonylag tiszta képet adni a Római Birodalomban érvényesülő jogrendszeréről, a Volksrecht szupranacionális közös sajátosságainak bemutatásával.

Ugyanakkor azonban meg kell állapítani, hogy a *ius gentium* ilyen értelemben semmiképpen sem minősül jognak, hanem jogfilozófiai kategória, melynek kereteiben az egyes Volksrecht jogintézményeinek alapvető tartalma precízírozódik. Csak a *ius proprium civium Romanorum* fed pozitív jogot, s ez a *ius proprium*, amelynek ismerete a jogtanuló számára elsődrendű fontosságú volt, e tankönyvben kiegészült a *ius gentium* fent jellemzett elméleti jellegű anyagával, amely keretében egy jogintézmény elméleti minimuma minden, Rómának alávetett népnél *communis*-nak minősül. Így a tankönyv a jogtanuló részére széles látókört biztosított az egyes jogintézmények lényegét illetően.

A *ius gentium* fogalmának eredete azonban — mint ismeretes — nem Gaius műveiben keresendő. A görög filozófia hatása alatt e kategória már Cicerónál kiképződött. A *De re publica* c. művében Cicero a következőket mondja: «*Et omnes gentes et omni tempore una lex et sempiterna et immutabilis continebit*» (3.22.33.), azaz van a jogi normáknak egy rendje, amely örökéletű és megváltozhatatlan, ami arra vezethető vissza, hogy «*est quidem vera lex recta ratio, naturae congruens, diffusa in omnes, constans, sempiterna*» (ibid.), vagyis minden nép jogának alapja a «*recta ratio*», amely a természettel teljes, állandó és örökös összhangban van.

E gondolatmenetben a *lex*-nek, amely minden népnél, minden időben megváltozhatatlan, alapja a «*recte ratio naturae*». Más szóval: van a jogi nor-

máknak egy bizonyos minimuma, amely a «világ» minden népénél érvényesül, s ez a minimum a *recta ratio naturae* alapján keletkezett, s időtlen és örök.¹⁴

Ezzel nem kívánjuk természetesen azt mondani, hogy Rómában a *ius gentium*, amelynek filozófiai alapja a *ius naturae* volt, azaz a «természetjog», már eredetileg sem jelentett pozitív jogot. A *ius gentium* kifejezés ui. először Sallustiusnál lelhető fel (Iug. 22.4. és 35.7.), s itt a *ius belli ac pacis*-t, a háború és béke jogát jelentette éppúgy, mint Livius, majd Gaius, Paulus stb. egyes fragmentumaiban. Így feltétlenül el kell fogadnunk Kübler¹⁵ megállapítását, mely szerint e vonatkozásban a *ius gentium* pozitív jogot jelzett. Amint azonban a 2. századtól i.e. a görög filozófia fokról fokra behatolt Rómába, a «νόμος κοινός... οὗ πάντες φέσει κοινὸν δίκαιον» mint azt Aristoteles mondja (Rhet. 1.13.2.) — melynek lényegét a kilikiai Chrysippos, a sztoikus (i. e. 220 körül) továbbfejlesztette, mint azt Marcianus egy fragmentumában láthatjuk: «καθότι τε εἶναι δίκαιον καὶ ἀδίκων καὶ τῶν φύσει πολιτικῶν ζώων» (D. 1.3.2.), s amelynek római visszatükröződését Cicero következő mondatában: «ea est enim naturae vis, ea mens ratioque prudentis, ea iuris atque iniuriae regula» (De leg. 1.19.) olvashatjuk¹⁶ — filozófiai kategóriaként a római retorikába, majd ezen keresztül a jogtudományba nyert felvételt.

Ilyen irodalmi előzmények után Gaius tankönyvének bevezetésében téziséét így fogalmazta meg: «a jog, amelyet a természetes ész minden ember számára megteremtett, az minden népnél azonos módon érvényesül, s neve *ius gentium*, s e jogot követi minden nép.» E mondatban a *sempiternitas* s az *immutabilitas*, mint egy minden népnél érvényesülő jog karakterisztikumai éppúgy kifejezésre jutnak, mint *congruentia naturae* a *recta ratio*-val (Cic. De rep. 3.22.33.), mint ugyancsak ennek a jognak (*ius gentium*) sajátosságai. Gaius azonban tovább megy e tekintetben: «A római nép — mondja — tehát részben saját jogával (*ius proprium*) él, részben minden ember közös jogával (*ius gentium*). E mondat arra látszik utalni, hogy a *ius gentium* egyenrangú a római jog rendszerében a *ius proprium civium Romanorum*-mal, jóllehet a *ius gentium* fundamentuma egy filozófiai kategória, és pedig a *naturalis ratio*, tehát nem egy törvényhozói aktus, sem pedig egy szokásjogot kialakító folyamat. Alapvető különbség van azonban a *ius gentium* és a *ius naturale* közt: «*Libertas est naturalis facultas eius quod cuique facere libet, nisi si quid vi aut iure prohibetur. Servitus est constitutio iuris gentium, qua domino alieno contra naturam subicitur*», mondja Florentinus Institutióiiban (D. 1.5.4.pr.-1.). A rabszolgaság tehát a *ius gentium* intézménye, hiszen minden népnél (*apud omnes gentes*) minden ember szabad, vagyis egy embernek más hatalma alávetése *contra naturam* történik.

6. Így most már szükségképpen felmerül a kérdés, hogy az a *ius gentium*, amelyet Gaius tankönyvében a *ius proprium civium Romanorum*-mal vet össze (mindkettőt a római jog alkatrészeként jellemezve), pozitív jog-e, vagy pedig filozófiai, közelebbről jogfilozófiai kategóriát jelez. A kérdés a szekundér irodalomban heves és kiterjedt viták tárgya. E viták anyagát itt nem kívánjuk sem ismertetni, sem az egymással szembenálló nézetek helytállóságát analizálni, e vonatkozásban csupán az alábbiakat kívánjuk megjegyezni:

¹⁴ Hamza id. m. 26.

¹⁵ B. Kübler: Geschichte des römischen Rechts. Leipzig-Erlangen, 1925. 357. — Kaser: Röm. Rechtsgeschichte 437.

¹⁶ Hamza id. m. 25–26. — Pólay id. m. 251.

a) kétségtelen, hogy Gaius, sőt más jogászok is nemegyszer szólnak a *ius gentium* intézményeiről, annak fundamentuma mégis Gaiusnál is a *naturalis ratio*, ill. általában a *ius naturale*, tehát egy vitathatatlanul jogfilozófiai kategória.

b) Már Cicero megállapította, hogy a természetjog, amelynek alapja a *recta ratio, naturae congruens*, «*nec . . . per senatum aut per populum solvi*» (De rep. 3.22.33.), azaz ez a *lex*, amely *apud* «*omnes gentes et omni tempore . . . et sempiterna et immutabilis est*» (ibid.), sem a *senatus* (tehát *senatusconsultum* útján), sem a *populus* (tehát egy *lex comitia lata* útján) nem helyezhető hatá-lyon kívül, ill. nem módosítható.

c) Midőn Gaius Institutióiban a *ius proprium civium Romanorum*-ot, tehát a *ius civile*-t a *ius gentium*-mal összeveti, ezzel az a célja, hogy egy oly jogintézmény valamennyi karakterisztikumát az olvasó elé tárja, amely a Római Birodalom valamennyi népénél közös (eltekintve azoktól a sajátságos karakterisztikumaitól egyes Volksrechtnek, amelyeket Gaius kivételképpen elének tár tankönyvében). Midőn tehát Gaius helyenként a *ius gentium* egyes intézményeiről szól (pl. a *ius gentium* szerinti tulajdonszerzési módokról), ezeken végeredményben egy ideális, időtlen, állandó (*constans*), megváltoztathatatlan jogintézmény-tartalmat ért, amely a *naturalis ratio* folytán a Birodalom minden népénél szükségképpen egyaránt érvényesül és érvényesülnie kell.

d) Ez a *ius gentium* jelenti a századunk jogfilozófiájában is nyomatékkal tárgyalt «helyes jogot» (*est quidem vera lex recta ratio, naturae congruens*), amelynek vitatott voltát ugyan R. Stammler¹⁷ igen szemléltetően feltárta, kimutatván a «természetes jogérzet», az «eszményi jog», az «objektív és szubjektív helyesség» megfoghatatlanságát, azonban Cicero fenti idézetéből (De rep. 3.22.33.) a «*recta ratio, naturae congruens*» kifejezésből mégis csak az tűnik ki, hogy a «helyes jog» alkalmazása volt minden kor jogászának a törekvése. Ez a «helyes jog», amely a *naturalis ratio*-n alapuló *ius gentium*-ban realizálódik, persze ismét jogfilozófiai kategória, s nem minősíthető pozitív jognak.

e) De maguk a jogászok sem minősítették ezt a *ius gentium*ot pozitív jognak. Kommentárokat ui. csak a *ius civile*hez és a *ius praetorium*hoz (*ius honorarium*) írtak, de sohasem a *ius gentium*-hoz, márpedig köztudott, hogy értelmező kommentárokat a jogászok csak pozitív joganyaghoz írtak és írnak minden időben.

III

1. Ezekután vizsgáljuk meg Gaius tankönyvének jogösszehasonlító materiáját az egyes forráshelyekre lebontva.

A tankönyvnek ez az anyaga nézetünk szerint három kategóriára osztható, és pedig

a) ahol az intézmény fundamentuma nem a *naturalis ratio*, jöllehet az a «világ» minden népénél megtalálható, tehát a *ius gentium* intézménye. Itt azokra a jogi normákra gondolunk, amelyek a rabszolgaságra mint jogintézményre vonatkoznak, amely intézmény «*contra naturam*» jött létre.

¹⁷ R. Stammler: Die Lehre von dem richtigen Rechte. Berlin 1902.

b) A *ius proprium civium Romanorum* összehasonlítása a *ius gentium*-mal mint jogfilozófiai kategóriával, ahol a *ius gentium* alapja a *naturalis ratio*. Ez esetekben persze közömbös, hogy a tankönyvíró a *ius gentium* vagy a *ius naturale* intézményeiről, vagy a *naturalis ratió*n alapuló intézményekről szól.

c) A *ius proprium civium Romanorum* intézményeinek összevetése az egyes, név szerint megjelölt alávetett népek Volksrechtjeinek intézményeivel. Ez esetben valóban pozitív jog kerül pozitív joggal való összehasonlításra.

2. Ad a) Gaius Institutióinak első könyvében a következő szöveget találjuk: *«In potestate itaque sunt servi dominorum. Quae quidem potestas iuris gentium est; nam apud omnes peraeque gentes animadvertere possumus dominis in servos vitae necisque potestatem esse; et quodcumque per servum acquiritur, id domino acquiritur»* (1.52.), azaz a *dominica potestas* a *ius gentium* intézménye és minden népnél (az *Imperium Romanum* keretein belül éppúgy, mint a külföldön) fellelhető, s ez a hatalom biztosítja a rabszolgatartó számára a rabszolga élete és halála feletti rendelkezés jogát, valamint azt, hogy amit a rabszolga szerez, urának szerzi. A fenti tankönyvidézetben Gaius a rabszolgás jogi tartalmának legfontosabb karakterisztikumait adja: 1) a *vitalis necisque potestas*-át a dominusnak és azt az alapelvet, hogy 2) *«quodcumque per servum acquiritur, id domino acquiritur»*. Mint harmadik alaptétel szerepel Gaiusnál e vonatkozásban az, hogy egy rabszolgánál és egy szabad ember gyermeke a *ius gentium* értelmében rabszolga lesz, míg szabad státusú nő és rabszolga gyermeke szabad lesz (1.82.). Ez a norma a *ius gentium* sajátja és a «világ» minden népénél így van ez, mert 3) *«qui nascitur, iure gentium matris conditioni accedit»*, mondja Gaius (1.78.), azaz az ember jogállását az anya státusa determinálja a *ius gentium* értelmében.¹⁸

A továbbiakban az i. sz. 2. századának viszonyai közt közli Gaius a rabszolga jogállását rendező normákat a rabszolgatartó hatalmi köre tekintetében, akik az *Imperium Romanum* alattvalói, legyenek bár *cives Romani*, vagy olyan szabadok, akik *civitas Romana*-val nem rendelkeznek (*latini coloniarii, peregrini*): *«Sed hoc tempore neque civibus Romanis, nec ullis aliis hominibus, qui sub imperio populi Romani sunt, licet supra modum et sine causa servos suos saevire: nam ex constitutione imperatoris Antonini qui sine causa servum suum occiderit, non minus teneri iubetur, quam qui alienum servum occiderit... de his servis, qui ad fana deorum vel ad statuas principum confugiunt, praecepit (sc. imp. Antoninus), ut si intolerabilis videatur dominorum saevitia, cogantur servos suos vendere»* (1.53.), azaz a római polgárok, s mindazok, akik az *Imperium Romanum* alattvalói, rabszolgáikat nem kínozhatják elviselhetetlen módon és alaptalanul. Antoninus Pius császár egy rendelete szerint az, aki saját rabszolgáját alaptalanul megölte, éppúgy felelősségre vonandó, mint az, aki idegen rabszolgát megölt. Ugyancsak Antoninus Pius rendelte el, hogy ha a rabszolgatartó rabszolgáját oly mértékben megkínozta, hogy az valamely templomba vagy a császár szobrához volt kénytelen menekülni — tehát az azil-jogot igénybe venni kényszerült — a tulajdonosnak el kellett adnia rabszolgáját.

A felszabadítást korlátozó *lex Aelia Sentia* a birodalom peregrinus alattvalóit nem köti, hacsak a felszabadítás nem a hitelezők kijátszását célozta

¹⁸ W. E. Voss: Der Grundsatz der «ärgeren Hand» bei Sklaven, Kolonen und Hörigen. Röm. Recht in der europäischen Tradition. Ebelsbach 1985. 126.

(*manumissio creditorum fraudandorum causa*) mondja Gaius (1.47.). E jogszabály *ius proprium civium Romanorum*-nak minősült.

A fent idézett szövegekben tehát Gaius egy olyan jogintézményről, a rabszolgaságról szól, amely éppúgy *ius proprium civium Romanorum*, mint ahogy a «világ» minden népének sajátja. Az első három tétel a rabszolgaság intézményének karakterisztikumait tartalmazza mind a Római Birodalmon belül, mind pedig külföldön; a további két tétel csak az *Imperium Romanum* népeinek közös jogára vonatkozik, míg a *lex Aelia Sentia* előírásai csakis a római polgárokra vonatkoznak.

3. Ad b) A fent említett második kategória keretében — mint említettük — Gaius azokról a jogi normákról ír, amelyek az *Imperium Romanum* minden népénél — kivéve a római polgárokat — közősek, mivel fundamentumuk a *naturalis ratio*, s ezeket az absztrakt normákat veti össze a tankönyvíró a római polgárok *ius proprium*-ával.

Kiindulópontként Gaius a «*peregrinus*» szó jelentését fejt ki. Ez a fejtetetés ezért fontos, mert annak keretében a *ius proprium civium Romanorum* szabályait, mint pozitív joganyagot összeveti a *naturalis ratio*n alapuló *ius gentium*mal, amely a Birodalom minden, polgárjoggal nem bíró szabad alattvalójára nézve egyaránt érvényes. A «*peregrini*» szóval nemcsak a külföldi népeket jelölik (*exterae nationes et gentes*), hanem azokat is, akiket latinusoknak neveznek. E latinusok alatt azonban Gaius idejében már nem a *Latini veteres* (*prisci*) értendők, ez a kategória ui. már i. e. 90-ben a *lex Iulia de civitate* életbeléptetésével felszámolódott, hanem csak a *Latini coloniarii*, akik etnikailag nem latinusok, hanem peregrinus eredetűek voltak, s egykor — mielőtt a Római Birodalom országukat bekebelezte volna — *propria civitas*-szal, saját állammal bírtak, s a római központi hatalom részükre a római polgár jogai közül a teljes *ius commercii*-t biztosította (1.79.).

A továbbiakban hangsúlyozza Gaius, hogy mind a *manus*, mint férji hatalom (1.108.), mind pedig a *mancipatio*, amely egyébként — mint *imaginaria venditio* — a *manus* megalapítására is alkalmas (neve ez esetben *coemptio*) *ius proprium civium Romanorum* (1.118–119.); fundamentumuk nem a *naturalis ratio*, s így más népeknél, ide értve elsősorban természetesen az *Imperium Romanum*-nak alávetett népeket, nem érvényesülnek (ami persze nem jelenti azt, hogy peregrinusok ne használták volna szerződéskötéseiknél — mint ezt két dáciai rabszolgavételi és egy házvételi szerződés (CIL III. 937., 941., 945 p.) igazolja — a *mancipatio* formalitásait, ennek azonban a *ius proprium civium Romanorum* hatálya szempontjából nincs jelentősége).

Ami a rokonság rendjét illeti a római jogban, Gaius hangsúlyozza, hogy az *agnatio* a *civilis ratio*-n nyugszik, míg a vérrokonság (*cognatio*) alapja a *naturalis ratio*. Ennélfogva az *agnatio* a *ius civile* intézménye, tehát a római polgárok *ius proprium*ához tartozik és a *capitis deminutio* szünteti azt meg, míg a *cognatio*-t ez érintetlenül hagyja, mert annak alapja a *naturalis ratio* (1.158.).

Institutióinak második könyvében Gaius a tulajdont, valamint a tulajdonszerzés módjait tárgyalja. Kiemeli, hogy míg a peregrinusoknál, akik az *Imperium Romanum*-nak vannak alávetve, a tulajdonnak csak egyetlen faja van, éppúgy mint a római városállam archaikus korszakában (valaki vagy tulajdonos volt, vagy nem), az ő idejében (i. sz. 2. szd.) már két faja van a tulajdonnak: a kviritár- és a bonitár (*in bonis habere*) tulajdon (2.40.).

Ezt követően megállapítja, hogy a tulajdonszerzési aktusok közül a *ius proprium civium Romanorum* intézményei a *mancipatio*, az *in iure cessio* és az *usucapio*, azaz az elbirtoklás, míg a *traditio*, tehát a birtokátruházással végbemenő tulajdonátruházás, minthogy az a *naturalis ratio* elvén alapszik, *ius gentium* szerinti tulajdonszerzési mód (2.65.). A továbbiakban a többi tulajdonszerzési aktust, mint az *occupatio*-t, *accessio*-t (*alluvio*, *avulsio*, *insula in flumine nata*, *aedificatum*, *inplantatio*, *satio*, *inscriptio*, *pictura*) sorolja fel (2.66—79.) hangsúlyozván, hogy ezek fundamentuma a *naturalis ratio*, s e téma tárgyalása során emeli ki a «*superficies solo caedit*»-elv jelentőségét az *aedificatum* tárgyalása kapcsán (2.73.). Ezek az aktusok — mondja — a Római Birodalom valamennyi Volksrechtjében, mint tulajdonszerzési tények, megtalálhatók.

A *stipulatio* a *sponsio* formájában *ius proprium civium Romanorum*, míg más formában mind a civisek, mind a peregrinusok, ill. civisek és peregrinusok egymásközi viszonylatában joghatállyal bír, még akkor is, hogy ha a kérdés és felelet más nyelven (pl. görögül) hangzott el (3.92—93.).

A magánjogi társasággal (*societas*) kapcsolatban Gaius megállapítja, hogy míg a *societas ercto non cito*, mint a társaságnak ősrégi formája a rómaiak *ius propriuma*, a *societas nudo consensu*, azaz a pusztá megegyezés alapján létrejött magánjogi társaság, amely semmi formalitáshoz kötve nincs, mint a *ius gentium* intézménye a Birodalom minden népére, beleértve a római polgárokat is, érvényes (3.154—154/a).

Az eskü (*iusiurandum*) a *ius proprium civium Romanorum* területén semmiféle jogi hatást nem vont maga után. Az idevonatkozó szövegrész arra látszik utalni, hogy ez a szabály a Római Birodalom Volksrechtjeiben is érvényesült. Azt azonban, hogy külföldön (pl. Parthiában, Armeniában stb.) az eskünek jogilag kötő ereje volt-e, vagy sem, a szerző nem vizsgálja (3.96.). Gaius csak a Római Birodalomban érvényesülő jogintézményekkel foglalkozik, s az *Imperium Romanum*-nak ez a «splendide isolation»-ja, az «egyhatalmi rendszer»¹⁹ római ideológiájának megfelelően a késői principatus korától következetesen kifejezésre jut.

4. Ad c) Eddig a *ius gentium*nek azokat az intézményeit tárgyaltuk — eltekintve a rabszolgaságtól — amelyeknek fundamentuma a *naturalis ratio*, s így az absztrakt jogi normák összességét — amelyek a Római Birodalomban érvényesülő Volksrechték intézményeiben érvényesülő ideális minimumot jelentenek — vetettük össze, mint ahogy Gaius tankönyvében teszi, a *ius civile* pozitív szabályaival. Most viszont azokat a forráshelyeket kell megvizsgálnunk, amelyekben a *ius proprium civium Romanorum* mint pozitív jog nyer összevetést az egyes, az *Imperium Romanum*ban érvényesülő Volksrechték ugyancsak pozitív jogszabályaival. Ilyen szövegrészek azonban a tankönyvben csak kivételesen fordulnak elő.

«*Item in potestate nostra sunt liberi nostri, quos iustis nuptiis procreavimus. Quod ius proprium civium Romanorum est: fere enim nulli alii sunt homines, qui talem in filios suos habent potestatem, qualem nos habemus . . . Nec me prae-terit Galatarum gentem credere in potestate parentum liberos esse*» (1.55.).

Itt Gaius egy kisázsiai, kelta eredetű nép: a galaták Volksrechtjéről beszél, megjegyezve azt, hogy náluk a római birodalmi jog patria potestasá-

¹⁹ Pólay id. m. 112. és 130. — G. Härtel — E. Pólay: Römisches Recht und römische Rechtsgeschichte. Weimar 1987. 71—73.

hoz hasonló intézmény létezik, helyesebben legalábbis a galaták úgy vélik, hogy ez a *potestas* hasonlít a római apai hatalomhoz; hangsúlyozza azonban Gaius, hogy a *patria potestas ius proprium civium Romanorum*.²⁰ — Majd a továbbiakban a római *tutela mulierum*, a nők fölötti örökös nemi gyámság intézményét, mint szintén a rómaiak *ius proprium*-át tárgyalja, összevetve azt a bithyniaiak (egy szintén kisázsiai nép) *quasi tutela mulierum*-ával: «*Apud peregrinos non similiter ut apud nos in tutela sunt feminae, sed tamen plerumque quasi in tutela sunt: ut ecce lex Bithynorum, si quid mulier contrahat, maritum auctorem esse iubet aut filium eius puberem*» (1.193.), azaz a peregrinusoknál — szemben a rómaiak *ius proprium*-ával — nem állanak a nők nemi gyámság alatt; a bithyniaiak egy *lex*-e azonban megköveteli az asszony férjének vagy felnőtt fiának hozzájárulását az esetben, ha a nő szerződést köt. Nem tudjuk azonban, hogy ez a *quasi tutela mulierum* vajon nem a római birodalmi jognak a köztársaság végén gyakorolt befolyása következtében nyert felvételt a bithyniai Volksrechtbe,²¹ bár tudnunk kell azt is, hogy a romanizáció a keleti provinciákban sokkal lassabban ment végbe, mint Nyugaton.

Ír végül Gaius a *syngrapha* és a *chyrographum* elnevezésű litterarum obligatiót teremtő okiratokról (3.134.). Itt nem jelöli meg azt a Volksrechtet, amelyből ezek a litterarum obligatiót teremtő okiratok származtak, a görög szakkifejezés azonban bizonyíték arra, hogy mindkettő hellenisztikus eredetű. Egyébként meg is jegyzi Gaius, hogy az így teremtett kötelem *ius proprium peregrinorum*.

IV

1. Mindent összefoglalva az alábbi következtetések vonhatók:

a) Gaius tankönyvében elsősorban a római polgárookra vonatkozó pozitív jogtételek összességét — mint *ius proprium civium Romanorum*-ot — igyekezett megfelelő rendszerben az olvasó elé tárni, s emellett áttekintést kívánt adni általában a Római Birodalomban érvényesülő Volksrechtekről. Ezt pedig úgy oldotta meg, hogy felvázolta azoknak az absztrakt jogi normáknak az összességét, amelyek «szmei minimumként» a Birodalomnak alávetett vala-

²⁰ O. Behrends (Die Rechtsregelungen der Militärdiplome und das die Soldaten des Prinzipats treffende Eheverbot. Passauer hist. Forschungen 2. Köln, 1986. 121) nézete szerint a *gens Galatarum* jogrendszerét — mint egy Rómának alávetett népnek a központi hatalom által meghagyott peregrinus jogrendszerét — Róma átalakította, új szabályokat vezetett ott be, s így vált lehetségessé, hogy a római *patria potestas* a galaták átvették, s így az *ius proprium gentis Galatarum* lett. A nézet azonban nem teljesen meggyőző. A hódító Róma ügyes politikájának irányvonalait követve ui. a neki alávetett népek jogrendszerét, közelebből azok családi- és öröklési jogát általában érintetlenül hagyta (É. Schönbauer, SZ 51 [1934] 286 és köv.). Így maradhatott meg Egyiptomban az ősrégi testvérházasság (L. Mitteis: Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs. Leipzig 1891. 58.) nemcsak Egyptom római bekebelezése, de még a *Constitutio Antoniniana* életbelépése után is, s az a tény, hogy itt egy, a római jogfelfogással élesen szembenálló életviszonyról volt szó, indíthatta Diocletianust arra, hogy mintegy 8 évtizeddel a C. A. után egy 295-ben kiadott rendeletével megismételte a kognáció területén (és a sógorság területén) fennálló házassági akadályokat, köztük a testvéri viszonyt is (C. 5.4.17.). Egyébként éppen Gaius hangsúlyozza, hogy itt csak a galatáknak abbéli véleményéről van szó, hogy az őnáluk ismert apai hatalom a római *patria potestas*-sal rokon intézmény, ő maga azonban nem látszik e véleményyt (*credere*) osztani.

²¹ L. Huchthausen: Römisches Recht. Berlin—Weimar 1983. 397.

mennyi népnél érvényesülnek. Lényegében a rómaiak pozitív jogát veti össze ezzel az absztrakt joggal.

b) Csak kivételképpen emel ki bizonyos, az Imperium Romanumnak alávetett népek jogából egyes jogintézményeket ott, ahol szükségesnek mutatkozik a rómaiak *ius civile*-jének magasabbrendűségét az Imperium Romanumnak alávetett népek jogával szemben kimutatni.

c) A római jogintézményeknek külföldi jogintézményekkel való összehasonlítását a tankönyvben egyáltalában nem találjuk, ami részben a Római Birodalom izoláltságára, részben Gaiusnak azon szándékára vezethető vissza, hogy nem kíván ilyen összehasonlításba belemenni. Az utóbbi momentum a rómaiak «egyhatalmi ideológiájára» vezethető vissza, amelynek következtében Róma külső hatalom létét csak kényszerhelyzetben volt hajlandó elismerni (pl. Karthago, majd a Perzsa Birodalom esetében).

2. A Gaiusszal kapcsolatban felmerülő két jelentős kérdés azonban fenti fejtegetéseink alapján is sajnos megválaszolatlanul marad. A fenti adatok ismeretében csupán abban a helyzetben vagyunk, hogy az egyik vagy másik irodalmi álláspont alátámasztásához bizonyos adalékokat nyújtunk.

Az első kérdés az, hogy Gaius lényegében elsősorban jogtudós volt-e vagy jogtanár. A második: hogy Gaius római városi jogász volt-e vagy provinciai jogász (ehhez kapcsolódik szorosan az a kérdés, hogy Gaiust kortársai — kivéve Pomponiust — miért nem említik).

a) Ami az első kérdést illeti, a fentiek alapján annyit mondhatunk, hogy Gaius kora legmagasabb nivójú oktatási módszerének birtokában volt. Tankönyvében nemcsak oktatói tevékenységére jellemző stilisztikai karakterisztikumokat találhatunk,²² mint pl. «*superest, quod exponamus*» (1.111), «*videmus nunc*» (1.124), «*nunc transeamus ad obligationes*» (3.88), etc. s egy bizonyos mértékben originális (bár feltehetőleg görög előzményekre utaló) institutiórendszer,²³ hanem egy olyan módszer alkalmazását is, amely megfelelt arra a célra, hogy a jogtanulók számára az *Imperium Romanum* keretében érvényesülő valamennyi jogrendszer bizonyos módon, éspedig a Volksrechtek alapvonalainak vázolása útján megismerhető legyen. E cél a Gaius által alkalmazott komparatív módszerrel volt realizálható. A tankönyvíró a *ius proprium civium Romanorum* pozitív szabályrendszerét veti össze a Római Birodalomban érvényesülő Volksrechtek közös sajátosságait tükröző absztrakt normákkal, «*quibus omnes gentes utuntur*». Így nyújthatott Gaius a jogtanulóknak egy szemléltető képet a Római Birodalomban érvényesülő jogrendszerek konglomerátumáról egy tankönyv keretében. Ez a tan módszer is arra utal, hogy Gaius nemcsak jogtudós volt, hanem jogtanár is, nem is alacsony nivón.

b) Ami a másik kérdést — ti. azt, hogy Gaius római városi jogász vagy provinciai jogász volt-e — illeti, ez fejtegetéseink után is megválaszolatlan marad.²⁴ Csak annyit állíthatunk, ill. állapíthatunk meg alappal, hogy Gaius

²² Gy. Diódsi: Gaius der Rechtsgelehrte. ANRW II. 15. Berlin—New York 1976. 610.

²³ F. Wieacker, SZ 81 (1964) 401—402.

²⁴ D. Liebs: Römische Provinzialjurisprudenz. ANRW II. 15. 294 és köv. Általánosabb nézet, hogy Gaius provinciai jogász volt; így Mommsen, Kalb, Kniep, Bizoukides, Arangio-Ruiz, Guarino, H. J. Wolff, Wieacker, Martini, Behrends, Liebs és A. M. Honoré (Gaius. A Biography. Oxford 1962. 70 és köv.). Római városi jogász volt Huschke, Dernburg, Kübler, Kunkel, Casavola és korábban Liebs szerint.

életének egy szakát Kisázsiában töltötte, s ott talán mint jogtudós működött. Erre látszik utalni az, hogy az idézett forráshelyen (1.55.) a galaták «apai hatalmáról» szólva azok *communis opinio*-ját (*credere*) közli e tárgyban. Egy római uralom alá vetett nép *iuris peritus*ainak a vélekedését közölni viszont szolid módon csak úgy lehetett, hogy Gaius azokkal közvetlen összeköttetésben állott, s így ismerhette meg nézetüket. Ez állításunkat egyébként a bithyniaiak *quasi tutela mulierum*áról szóló forráshely is megerősíteni látszik. Mindez azonban nem szolgál bizonyítékul arra nézve, hogy Gaius *Asia provincia* jogásza lett volna. Utalásai a görög okiratokra, s a hellenisztikus területeken alkalmazott *stipulatio*-formulákra (3.93) azt a tényt látszanak alátámasztani, hogy Gaius a Birodalom keleti Volksrechtjeinek jó ismerője volt, de nem többet.

A DOLUS-KÉRDÉSKÖR A KLASSZIKUS RÓMAI JOGBAN

1. E tanulmányban a dolusszal kapcsolatos problémakörök közül három kérdést szeretnénk alaposan megvilágítani.

1. Mi a klasszikusok álláspontja a *dolus*-ra nézve (így bizonyos értelemben a fogalmat is vizsgáljuk)?

2. Minden szerződésre fennáll-e a felelősség a *dolus*-ért?

3. Melyek azok a szerződések, ahol csak a *dolus*-ért felel a szerződés-szegő?

Ezenkívül röviden utalnánk a szerződésen kívüli károkkal kapcsolatos kérdésekre (bár a *dolus* felelősség szempontjából ez teljesen problémamentes terület).

Mielőtt a forrásokat megvizsgálnánk, szólni szeretnénk néhány kérdésről, amely legjobban foglalkoztatta az irodalmat.

2. Egyes szerzők szerint a mai szándékosság fogalmát nem lehet azonosítani a római *dolus*-fogalommal.¹ A *culpa* fogalom megjelenésével a *dolus* szűkebb lesz: *Személyi* megítélése szerint tudatos károsító szándékkal elkövetett tettet jelent.² Arangio-Ruiznak az a véleménye,³ hogy a *dolus* nyereségvágyból, csellel elkövetett cselekmény, de az erőszakot is értették alatta. Nincs továbbá a szerző szerint éles határ a *dolus* és *culpa* között: az sokszor magába foglalja a *culpa*-t is. A klasszikus jog felelőssége a *dolus*-ra épült, s alig található *dolus*-on túli, a culpáért való felelősség. Arangio-Ruiz nézete azonban — úgy véljük — csak akkor volna helytálló, ha a klasszikusként jelentkező műveket nagy részben interpoláltak tekintenénk.

Legutóbb Mac Cormack⁴ foglalkozott e témával nagyon sok forrásszöveget felvonultatva. Megállapításait az alábbiakban lehetne összefoglalni. A *dolus*-tól való tartózkodás alapelveként fogható fel. A jogászok általában nem írják körül a különféle «rossz cselekedeteket», hanem egyszerűen csak *dolus* szóval jelölték. A források megjelölésével Mac Cormack felsorolja a tudatos, dolózus magatartásokat. A szándékos törvényellenes cselekedet, speciális szándék, hogy jogtalanságot kövessünk el, csalást, mesterkedést fed fel.

¹ *Személyi K.*: A vétkességi fokozatok értékelése a római jogban. Kolozsvár 1943. 16 és k. — *Kiss B.*: Veszély kérdése adásvételnél a római jogban I. Kecskemét 1940. 64. továbbá Veszélyviselés rabszolgavételnél (Kecskemét 1939) 14 és k. 25 és k. lásd még *I. Luzzatto*: Caso fortuito e forza maggiore. Milano 1938. 69. 12 és k. — *F. Schulz*: Geschichte der römischen Rechtswissenschaft. Weimar 1961. 80.

² *Személyi*: i. m. 18.

³ *V. Arangio-Ruiz*: Responsabilità contrattuale in diritto romano² Napoli 1933. 30, 35, 43.

⁴ *Mac Cormack*: *Dolus*. SZ 100 (1983) 522, 523, 527, 528.

Lényeges eleme a csalási szándék, míg a károkozási szándék szükségszerű eleme, s mögötte durva méltánytalanság húzódik meg.⁵ A. Guarino⁶ a következőket mondja: «Per dolus malus si intese il comportamento *inescusabilmente* malizioso di un soggetto (deceptor) nei riguardi di un altro soggetto (deceptus) con cui forse in trattative e in rapporti giuridici, esercitato allo scopo e con gli effetti di indurlo ad un' azione pregiudizievole ai propri interessi.»

A Serviusnál, Cicerónál megjelenő *dolus*-kép Labeónál még egy kissé kiszélesedik, azonban attól nem sokban tér el (D. 4.3.1.2.). Mint már fentebb kitértünk rá, ez a *dolus*-fogalom a praetori edictumban szereplő megtévesztéssel kapcsolatos, így csak egyik árnyalata lehet magának a *dolus*-nak. Ulpianus lényegében helyesnek tartja ezt a Servius és Labeo által körülírt — megtévesztés — fogalmat. Ebből mindenesetre az leszűrhető, hogy a praetori edictumban kialakult *actio de dolo* a klasszikus korszakban is azt a feladatot tölti be mint a preklasszikusban. Tehát az ősi jog akkor jóformán egyedül⁷ használatos szerződésénél, a *stipulatio*-nál a klasszikus jog időszakában is vagy *exceptio doli*-val menti ki magát az alperes, vagy a rútul becsapott személy *actio de dolo*-t indíthat a dolozusan eljáró féllel szemben. Ezt az állításunkat igazolja a Digesta 4. könyvének 3. titulusa (*De dolo malo*) és a 44. könyv 4. titulusa (*De doli mali et metus exceptione*), ahol is a klasszikus kor jogászai a példák kimeríthetetlen sokasságát hozzák a megtévesztés eseteivel kapcsolatosan. Az *exceptio*-t ugyanabból az okból adják meg, mint az *actio de dolo*-t, vagyis akkor, ha csalárdság forog fenn.⁸ *Causa proposita est de dolo malo actio* (Ulp. D. 44.4.2.pr.) Paulus viszont azt fejtegeti (D. 44.4.1.pr.), hogy magát a *dolus*-t kell ismerni ahhoz, hogy *exceptio*-t lehessen adni (*quemadmodum dolo fiat, per que intellegemus, quando obstat exceptio*). Majd azt is mondja Paulus (D. 44.4.1.1., hogy a praetor azért alkotta az *exceptio*-t, nehogy valaki a ius civile alapján a saját *dolus*-át kihasználja a természetjog és a méltányosság ellen (*ne cui dolus suus per occasionem iuris civilis contra naturalem sequitatem, prosit*). A praetorok a görög filozófia hatására jártak el, a régi civiljogi szabály ellenére.⁹

A *dolus*-esetek részletes felsorolásából arra lehet következtetni, hogy a klasszikusok sem tudtak adni, de nyilván nem is akartak egy mindenre ráillő, absztrakt *dolus*-fogalmat. A szándékosságot nem lehet egy típushoz mérten megalkotni. Mindig az adott esetben bírálták el, hogy megvalósult-e a szándékos cselekmény vagy sem. Bizonyos absztrakcióra utaló jelek azonban mégis csak kimutathatók néhány forrásszövegben, de mivel ezek is csak példálódzóak, belőlük is csak egy kazuisztika állítható össze.

Valaminek az elhallgatását értelemszerűen szándékos károkozásnak vették: ez derül ki abból a példából amit Pomponius hoz fel (D. 18.1.55.1.) egy telekeladás kapcsán, amikor is a szolgalmat elhallgatót dolozusan cselekvőnek

⁵ Mac Cormack: SZ 100 (1983) 530 és k.

⁶ A. Guarino: Diritto⁵ 361–362.

⁷ Brósz R.—Pólay E.: Római jog³ Budapest 1984. 402, 409. — M. Kaser: Römische Rechtsgeschichte.² Göttingen 1967. 68, 131, 135. A. Guarino: Storia del Diritto Romano⁶ Napoli 1981. 62, 69, 130, 131, 138.

⁸ M. Kaser: Römische Rechtsgeschichte I.² 226, 246, 488, 627. — A. Guarino: Diritto privato romano⁵. Napoli, 1976. 362. — A. Wacke: Ofilius D. 44.4.4.6. Ein Forderungskauf zu Bürgschaftszwecken. RIDA 17 (1970) 349 és k. — H. Coing: Die «clausula doli» im klassischen Recht. Festsch. Schulz I. Weimar 1951. 97. és k.

⁹ Schulz: Rechtswissen. 44 és k. — L. Wenger: Praetor und Formel. München 1926. 101 és k.

minősíti.¹⁰ Egy kissé hasonló Florentinus álláspontja, aki egy adásvétellel kapcsolatban a következőket mondja: «*qui non tantum in eo est, qui fallendi causa obscure loquitur, sed etiam qui insidiosae obscurae dissimulat*» (D. 18.1.43.2.).

Ulpianus írja, hogy dolózusan cselekszik az, aki köteles valamit visszaadni és nem adja vissza: «*Dolo autem facere videtur, qui id quod potest, restituere non restituit*» (D. 17.1.8.9.).

Majdnem szó szerinti ismétli Ulpianus ezt az álláspontot egy más esettel kapcsolatban (D. 15.1.36.):¹¹ egy másik példában viszont a következőket mondja: «*Dolo autem non eum fecisse accipimus, qui non ultro instruxit emptorem, sed qui decepit*» (D. 40.12.14.2.)

Vagyis nem jár el csalárdul az, aki a vevőt nem instruálta, hanem az aki becsapta. Az a személy aki nem mond el mindent körületekintően a vétellel kapcsolatban, nem minősíthető dolózusnak, csak az, akinek a szándéka a becsapásra irányul.¹² Nyilvánvaló az eladó figyelmetlenségéből sem közöl minden körülményt, vagy mert nem tartja azt lényegesnek. Ez nem minősül dolusnak.

Ugyancsak azt mutatja be Ulpianus, hogy milyen magatartást nem kell dolózusnak venni, továbbá, hogy melyeket kell annak tekinteni: «*Doli mali autem ideo in verbis edicti fit mentio, quod, si per inperitiam vel rusticitatem vel ob ipso praetore iussus vel casu aliquis fecerit, non tenetur. Hoc vero edicto tenetur et qui tollit, quamvis non corruperit: item et qui suis manibus facit et qui alii mandat. sed si alius sine dolo malo fecit, alius dolo malo mandavit, qui mandavit tenebitur: si uterque dolo malo fecerit. ambo tenebuntur: nam et si plures fecerint vel corruperint vel mandaverint, omnes tenebuntur*» (D. 2.1.7.4. és 5.).

Az edictum szavai szerint nem beszélhetünk *dolus*-ról, ha valaki a cselekményt hozzánemértése (*imperitia*) vagy ügyetlensége (*rusticitas*), avagy a praetor parancsára, vagy éppen véletlenül (*casu*) idézte elő.¹³

A praetori parancsnál nem beszélhetünk károkozási szándékról, de ami ennél is sokkal fontosabb: nem lehet szó jogellenességről. Akár szubjektív, akár objektív oldalról közelítjük meg a kérdést, azonos eredményre jutunk: nincs felelősség.

Az *imperitia* és a *rusticitas* a *culpa* körébe esik.¹⁴ Sem a gondatlanság, sem a véletlen nem minősülhet *dolus malus*-nak. Az a magatartás, amely más felelősségi fokozatba tartozik, nem eshet a *dolus* fogalma alá. Sem a gondatlanság sem a véletlen nem azonosak a szándékossággal.

Az 5 §-ban Ulpianus azt próbálja körülírni, hogy mit kell szándékosságon érteni. Így például, aki valamit elvisz, saját kezűleg tesz valamit, vagy valakit megbíz, hogy tegye, még akkor is, ha a megbízott nem gonosz szándékból teszi, de őt úgy bízták meg, úgy a megbízó dolózus. Ha mindketten dolózusan cselekszenek, felelnek. Ha többen cselekszenek, rongálnak, megbíznak, mind fe-

¹⁰ A. Cannata: Ricerche sulla responsabilità contrattuale nel diritto romano I. Milano 1966. 11. 3. jz. — Mac Cormack. SZ 100 (1983) 530.

¹¹ Arangio-Ruiz: Resp.² 51 és k. — Mac Cormack: SZ 100 (1983) 531 és k.

¹² Mac Cormack, SZ 100 (1983) 524. — Cannata: Resp. I. 23.

¹³ A szövegben előforduló «ideo» szó interpoláció gyanújára utal, de a szöveg értelméből nem lehet erre következtetni.

¹⁴ Gaius is azt mondja, hogy «Imperitia culpa adnumeratur (D. 50.17.132.). Vö. Cannata (Per lo studio della responsabilità per colpa nel diritto romano classico. Milano 1967—1968.) a klasszikusok döntései alapján az imperitiát a gondatlanság körébe tartozónak mondja.

lelősek. Kazuisztikus összeállítás! Az esetekből pontosan kitűnik, hogy mikor jár el valaki dolozusan az adott körülmények között.

A példákat kimerítően fel lehetne sorolni. A kazuisztikából össze lehetne állítani egy teljes példatárat. Ezekből felismerhetők a szándékosság jegyei. Így például más célzatos becsapása, félrevezetése, tudatos károkozás, valaminek a tudatos elhallgatása olyan követelés, dolog visszatartása, ami nem illeti meg a felet. Ezeket a cselekményeket nem lehet egy típushoz hozzámérni. Mindig esetenként kell eldönteni a tudati, akarati elemek vizsgálatán keresztül, hogy a konkrét eset szándékosnak vagy nem szándékosnak minősül. Ezt támasztja alá a klasszikus jogászok nagyszámú jogesete. Hogy ki cselekszik dolozusan, azt legjobban Paulus véleményével¹⁵ lehet szemléltetni, aki a következőket mondja: «*Sed an dolo, quid factum sit, ex facto intellegitur*» (D. 44.3.1.2.).

Hogy ki cselekszik dolozusan, azt magából a cselekményből tudjuk meg. A római kazuisztika ismeretében ennél világosabban nem lehet a *dolus* fogalmát megadni.

3. A második probléma a *dolus*-szal kapcsolatban az, hogy vajon a klasszikus jogban a *dolus*-ért való felelősség kiterjed-e minden szerződésre. Van-e olyan szerződés, ahol a *dolus*-ért nem kell helytállni.

A *bonae fidei* szerződéseknél ez eleve kizárt. A *stricti iuris* szerződések körébe tartozó *stipulatio*-nál is kizárt az A. Gallus szerkesztette *actio doli*, illetve *exceptio doli* óta. A fejlődés menetét visszafordítani nem lehetett. Képtelenségnek tűnik, hogy más elv érvényre juthatott a klasszikus jog során. Ennek alátámasztására nézzünk meg néhány eredeti forrást.

Regulaként hat Ulpianus véleménye, amit egy letéti szerződéssel kapcsolatban mond el: «*Illud non probabis, dolum non esse praestandum si convenerit: non haec conventio contra bonam fidem contraque bonos mores est et ideo nec sequenda est*» (D. 16.3.1.7.).

Minden kétséget kizáróan meg lehet állapítani Ulpianus előző fejtegetéséből (u.o. 6.), hogy ugyan a letéteményes *culpa*-ért nem felelős, de ha megegyeznek, akkor a *culpa*-ért is helyt kell állnia. A *dolus* vonatkozásában azonban nincs így. Ha a felek megállapodnak a szerződésben, hogy a *dolus*-ért nem felelnek, ez a megállapodás nem érvényes, mert a *dolus*-ért való felelősséget a szerződésből kizárni nem lehet, ez ui. ellenkeznék a *bona fides*-szel, a jó erkölcsökkel, azzal az általános társadalmi megítéléssel, amin az egész szerződési rend sőt az egész jogrendszer alapszik.¹⁶

Lényegében ugyanez olvasható ki Ulpianus egy másik szövegéből is, amikor Celsusra hivatkozva a következőket mondja: «*...Celsus putat non valere, si convenerit, ne dolus praestetur: hoc enim bonae fidei iudicio contrarium est: et ita utimur. . .*» (D. 50.17.23.).

Tehát nem érvényes az a szerződés, ahol a felek úgy állapodnak meg, hogy a *dolus*-ért nem felelnek, mert az ellentétes a *bonae fidei* iudiciumokkal. Itt Ulpianus nem magáról a *bona fides*-ről, hanem a *bona fides*-re alapuló iudiciumokról beszél. A kettő egy és ugyanaz. A társadalom közfelfogása nem tűrte meg, hogy a *dolus*-ért való felelősséget a szerződésből kizárják. A *turpis causa* alapján létrejött szerződés érvénytelen.

¹⁵ Úgy gondoljuk, hogy Paulus maga előtt látva az egész kazuisztikát nyilatkozott a *dolus*ról így. Talán ma is ez a nézet látszik a legmegnyugtatóbbnak.

¹⁶ *Coring*: Fsch. Schulz I. (1951) 97 és k. Kaser szerint (RPR I.² 485) a *bona fides* a római jogszellem legnagyobb terméke volt, amely alapján került a jogi élet rendezésre.

Paulus mondja a commodatumra, hogy nem lehet olyan «megállapodást létrehozni, ami a dolusért való felelősséget kizárná. *«In commodato haec pactio, ne dolus praestatur, rata non est.»* (D. 13.6.17.pr.)

A Digesta 4. könyv 3. tituluszának 1 töredéke többek között azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy mikor kell adni *actio doli*-t. Talán legjobban a 4. §-ban fogalmazza ezt meg Ulpianus amikor kijelenti (nyomaték kedvéért a praetor szavait idézve): «ha más *actio* nincs, akkor azt az *actio*-t kell adni». Ebből az is következik, ha semmiféle alapja nincs a pernek (sem civilis, sem honorarius), mivel az egyik fél dolozusán járt el, azt *actio doli*-val perelni lehet. Ebből nyilvánvaló, hogy *dolus*-ért mind a civiljog alá, mind a praetori jog alá eső ügyletnél helyt kell állni.¹⁷ Lényegében ugyanerre az eredményre jutunk a D. 4.3.1.1. vizsgálata alapján is. Az, hogy Ulpianus a praetori edictum szövegét idézi, nem jelenthet mást, mint azt, hogy ő is elfogadta saját idejére a *dolus malus*-szal kapcsolatos edictumszabályt.

Marton¹⁸ arra az álláspontra helyezkedett, hogy lényegében csak akkor van helye az *actio doli*-nak, ha a *stipulatio* tárgya «dare». Ezzel szemben Ulpianus másképpen tudósít bennünket: «*Non solum autem si alia actio non sit, sed et si dubitetur an alia sit, putat Labeo de dolo dandam actionem et adfert talem speciem, qui servum mihi debebat vel ex venditione vel ex stipulatu, venenum ei dedit et sic eum tradidit: vel fundum, et dum tradit, imposuit ei servitutem vel aedificia diruit, arbores excidit vel extirpavit: ait Labeo, sive cavit de dolo sive non, dandam in eum de dolo actionem, quoniam si cavit, dubium est, an competat ex stipulatu actio, sed est verius si quidem de dolo cautum est, cessare actionem de dolo, quoniam est ex stipulatu actio: si non est cautum, in ex empto quidem actione cessat de dolo actio quoniam est ex empto, in ex stipulatu de dolo actio necessaria est.*» (D. 4.3.7.3.)

Ulpianus szövege alapján arról győződhetünk meg, hogy kétely esetén is meg kell adni az *actio doli*-t. Kétségtelen hogy az alapszolgáltatás itt is *dare*, de az adós egyebet is tesz. Így a rabszolgának mérget ad be és úgy adja át, a telket szolgálommal terheli, az épületet lerombolja, a fákat kivágja és úgy szolgáltat. Az adós abbeli ténykedése «*facere*». Jóllehet nincs a szerződésben a «*non facere*»-kikötés, mégis a *facere*-től tartózkodni kellett volna, mert ezzel szándékosan kárt okozott. Az adásvételnél nincs probléma, ott ui. *actio empti*-vel perelni lehet a kár miatt. Stipulatiós vétel esetén az *actio de dolo*-ra szükség van.¹⁹ Persze ezen vitatkozni lehet, hogy itt alapjában véve *dare*-szolgáltatás van, ami meg is történt. Azonban éppen az adós tevőleges (*facere*) magatartása következtében lehet *actio doli*-val fellépni, mivel *facere*-szolgáltatással is közreműködött. Természetesen ha az adós biztosítékot ad arra nézve hogy nem jár el dolozusan, akkor *ex stipulatu* lehet perelni, mert az illető a *non faceret* is vállalta.

Álláspontunk szerint *facere* szolgáltatásnál is ki kell zárni a *dolus*-t, vagyis a *dolus*-ért minden körülmények között felelni kell. Ez a klasszikus jog alapgondolata, alapelve.

¹⁷ Arangio-Ruiz: Resp.² 13. — S. Schipani: Responsabilità «ex lege Aquilia». Criteri di imputazione problema della colpa. Torino 1969. 451 és k.

¹⁸ Marton: Institutiók. (Budapest 1960) 190. — Arangio-Ruiz: Resp.² 14. — Kasernek ezzel ellentétes a véleménye (RPR I.² 506).

¹⁹ Arangio-Ruiz: Resp.² 13 és k. — U. Lübtow: Untersuchungen zur lex Aquilia de damno iniuria dato. Berlin 1971. 192 é. 67 jz. — Guarino, A.: La sussidiarietà dell'actio de dolo. LABEO 8 (1962) 270 és k. — B. Albanese. Ancora in tema di sussidiarietà dell'actio de dolo. LABEO 9 (1963) 42 és k.

4. Vizsgálódásaink során most arra térünk rá, hogy melyek azok a szerződések, ahol valamelyik fél csak *dolus*-ért felel. E kérdés tisztázásánál az «*utilitas*» problémáját is vizsgálni kell. Figyelemmel azonban arra, hogy az inkább a *culpa*- és a *periculum*-kérdéskörökkel van leginkább összefüggésben, itt azt csak érintőlegesen, utalásszerűen tárgyaljuk.

Az *utilitas* alatt szerződési felelősségnél a római jogászok egy olyan elvet értettek, amely célszerűségi szempontok alapján rendezi a felelősség mértékét, annak megfelelően, hogy a felek milyen mértékben húznak hasznot az ügyletből, illetve mennyiben áll érdekében az adott szerződés létrehozása valamelyik félnek. A felelősség mikéntje, a hasznokhoz ill. a terhekhez igazodik. Természet-szerűen azt nem sablonosan alkalmazták, hanem még egyéb összefüggéseket is figyelembe vettek.²⁰

A Digestában több helyen is találunk utalást az egyes szerződésekre vonatkozóan a felelősségi elvekre. Különösen fontos a D. 13.6.5.2. és az 50.17.23-ba felvett szöveg, amely a különböző szerződéseket sorolja fel a felelősségi szempontok szerint. Alapvető hibája mindkettőnek, hogy csak példálódzó felsorolást végez. Nem tér ki az összes szerződésre, s az egyes szerződéseknel sem tesz mindig különbséget a felek között, hanem csak a szerződésre vonatkozó alapkötelezettséget teszi a besorolás alapjává. Így például mindkét helyen szerepel a *depositum*, illetve egy alkalommal a *precarium*. Mindkét szöveg Ulpianustól származik: «...*dolum in deposito: nam quia nulla utilitas eius versatur apud quem deponitur, merito dolus praestatur solus.*...» (D. 13.6.5.2.). «...*dolum tantum depositum et precarium.*...» (D. 50.17.23.).

Annál a személynél, akinél valamit letétbehelyeztek, csak dolózus magatartás esetén áll fenn a felelősség, mivel ebből az ügyletből neki semmiféle haszna nincs.²¹

Ismét csak Ulpianus szól a *depositorius*-nak csak a *dolus*-ra kiterjedő felelősségéről (D. 16.3.1.8.), majd Julianusnál találunk erre utalást (D. 16.3.10.), de Gaius (3.206.) is ezt mondja (*si quid ipse dolo malo fecerit*). Az agrimensor felelősségét a Digesta 9. könyv 6. titulusa tárgyalja, amiből kitűnően a földmérő felelőssége a *dolus*-ra terjed ki.²²

Paulus arról beszél (D. 13.6.22.) hogy a haszonkölcsonbevett rabszolga lopásáért a haszonkölcsonbeadó ellen akkor lehet keresetet indítani, ha tudott a rabszolga ilyen hibájáról. Africanus is hasonlóan nyilatkozik a *contraria actio*-ról (D. 13.6.21.). Majd Gaius tár egy érdekes esetet elénk: «*Item qui sciens vasa vitiosa commodavit si ibi infusum vinum vel oleum corruptum effusumve est, condemnandus eo nomine est. Quod autem contrario iudicio consequi quisque potest, id etiam recto iudicio, quo cum eo agitur.*...» (D. 13.6.18.3. és 4.)

²⁰ Marton, G.: Un essai de reconstruction du développement probable du système classique romain de responsabilité civile. RIDA³ (1949) 186. és Custodia 23. — W. Kunkel: Diligentia. SZ 45 (1925) 312. — Kiss: Veszély II. 30. — B. Kübler: Das Utilitätsprinzip als Grund der Abstufung bei der Vertragshaftung im klass. röm. Recht. Fgabe f. Gierke. 1910. 237 és k. — D. Nörr: Fahrlässigkeit im byzantinischen Vertragsrecht München 1960. 88. — Solyom L.: A polgári jogi vétkesség és az árutermelés összefüggése a római jogban. Áll. és Jogt. Bp. 1973. 640. — Miquel: Periculum locatoris. SZ 81 (1964) 168 és k.

²¹ Arangio-Ruiz: Resp.² 97. 145, 168, 210. Az interpolációs aggályokra nézve lásd Rotondi Scritti giur. III. 469. és Cannata: Colpa. 18, 20, 270, és Resp. I. 46, 88, 99, 133. 44 jz. — Vö. még Nörr, SZ 73 (1956) 103 és k.

²² Cannata: Resp. I. 56. 38 jz. és Colpa. 11. 2 jz. 16. A «*dolum praestare*»-ről szóló forrásokról az a véleménye, hogy nem mindig eredetiek. R. Knüttel: Die Haftung für Hilfspersonen im röm. Recht, SZ 100 (1983) 428.

Ha valaki hibás vázákat adott haszonkölcsönbe és ezekből bor vagy olaj folyt el, jogosan lehet ellene keresettel fellépni.²³

Ismét csak Paulusnál található egy olyan eset amikor a haszonkölcsönbe adott tárgyak időelőtti visszaköveteléséből kár keletkezik, amiről a *commodans* előre tudott pl. épület megtámasztására átadott gerendák esetében (*sciens vitiosa commodaveris*) mondja a szerző (D. 13.6.17.3.).²⁴

Ezekből az esetekből arra lehet következtetni, hogy a haszonkölcsönbe-adó csak a *dolus*-ért felelt.

Nem ilyen egyértelmű a kérdés a *mandatum* esetében. A *mandatum*, mint *bonae fidei iudicium*²⁵ kezdetben ingyenes volt. «*Mandatum nisi gratuitum nullum est*» mondja Paulus (D. 17.1.1.4.). Ennek megfelelően a megbízott felelőssége is csak a *dolus*-ra terjed ki.²⁶ Ezt erősítik meg a következő források. Modestinus szerint. — aki Ulpianusnak volt a tanítványa — a felelősség kizárólagosan a *dolus*-ra korlátozódik: «*In mandati vero iudicium dolus, non etiam culpa deducitur*». (Collatio 10.2.3.)

Ezt a felfogást erősíti meg Alex. Severusnak 227-ből való leirata is (C. 2.12.10.): «*si quid fraude vel dolo agit*».

Ezzel szemben Ulpianus (D. 50.13.1. pr és 1.) arra az álláspontra helyezkedik, hogy a megbízott a megbízás teljesítésének fejében honoráriumot köthet ki, amit azonban *extra ordinem* perelhet csak.²⁷ Vonatkozik ez elsősorban az orvosi tevékenységre (*medicorum salutis hominum... curam agant... extra ordinem ius dici debet.*)

Már Cicerónál felmerül a *mandatum*-nál a gondatlanság kérdése: «*si quis rem mandatum non modo malitiosius gessisset, sui gestus aut commodi causa, verum etiam neglegentius*» (Pro Rescio 38.111.).

Ulpianusnál több példából is az olvasható ki, hogy a megbízott a *culpa*-ért is felelt. Így a D. 17.1.8.10-be felvett szövegben, — amit Kaser²⁸ eredetinek tart — az eset jellegétől függően tesz különbséget, hogy *dolus*-ért avagy *culpa*-ért feleljen a megbízott. Avagy amikor a megbízott a beteg rabszolgát gondatlanul ápolta, a gondatlanságért is felelősséggel tartozik. (*de sanitate servi procuratori... aut si culpa caveri non curaverit, condemnabitur*, Ulp. D. 17.1.10.1.). Valakinek a gondozása nyilvánvalóan nem történhet ingyenesen, márpedig ha pénzt fizetne érte, a gondozásnál gondosság is elvárható.

Africanus is említést tesz a *mandatum*-mal kapcsolatban a *culpa*-ról, amikor a procurator közreműködésénél annak *culpa*-ja nélkül veszik el a kölcsönadott pénz (... *sine culpa eum*... D. 13.3.17.pr.).

Arangio-Ruiz²⁹ a III. századra teszi annak az idejét, amikor ez a változás megtörténik, tehát a felelősség a *culpa*-ra is kiterjed.

Megítélésünk szerint a tekintetben nem lehet időpontot megjelölni; inkább az döntötte el a kérdést, hogy adott esetben volt-e honorarium vagy sem, illetve a viszony olyan volt-e, hogy elvárható volt a juttatás fizetése. Ha viszont

²³ Brósz—Pólay: i. m. 412. — Kaser: RPR I.² 534.

²⁴ Brósz—Pólay: i. m. 412.

²⁵ Cicero de off. 3.17.70. Cicero felsorolásának helyességében kételkedik—alaptalanul — G. Beseler, BIDR 39 (1931) 259.

²⁶ Arangio-Ruiz: Resp.² 41. — H. Pflüger: Zur Lehre von dem Haftung des Schuldners nach römischem Recht. SZ 65 (1947) 169 gs k.

²⁷ Arangio-Ruiz: Resp.² 165 és k. — Cannata: Colpa 255. — K. Below: Der Arzt in röm. Recht (München 1953) 108 és k.

²⁸ Kaser: RPR I.² 579 2 jz.

²⁹ Arangio-Ruiz: Resp.² 42.

a szolgálatok fejében fizettek, akkor joggal volt elvárható a *culpa*-ért való felelősségrevonás is. Kaser³⁰ ezzel kapcsolatban a következőket mondja: «Der Mandatar haftet für dolus, in den man aber schwere Nachlässigkeiten, die sich als Treueverstoß kennzeichnen, einbezieht, fallweise schon in klassischer Zeit auch für culpa.»

Arangio-Ruiz³¹ annak vizsgálatánál, hogy kik felelnek kizárólag csak a *dolus*-ért Gaius (4.182.) szövegéből indul ki, Gaius felsorolja azokat az eseteket, amelyek infámiát eredményeznek. Így a lopás, rablás, az *iniuria*, *societas*, *fiducia*, *tutela*, *mandatum*, *depositum*. Ebből kiindulva keresi a *dolus*-ért való felelősséget. Kétségtelen, a felsoroltak közül igen sok esetben csak a *dolus*-ért áll fenn a felelősség, de nem mindegyik esetben. Így nem vitás, hogy a lopás és rablás csak szándékosan követhető el, de az *iniuria*-nak — mint Gaius maga mondja (3.2111.) — van szándékos és gondatlan elkövetési módja. A *societas*-nál ugyancsak felelősek voltak a társak a klasszikus jog szerint a *culpa*-ért is³² (D. 17.2.52.2. — 17.2.72.).

A *fiducia*-nál kezdetben feltehetőleg csak *dolus*-ra terjedt ki a felelősség, de a klasszikus jog forrásanyaga szerint a *culpa*-ra is³³ (D. 13.7.25. — 13.24.3. — C. 4.24.3.). E forrásokat figyelembevéve nem lehet egyetérteni Arangio-Ruiz-al.³⁴ aki a III. század elején még csak *dolus*-ra kiterjedő felelősséget lát.

A *tutela*-ra vonatkozó forrásaink is túlmutatnak a dolózus felelősségen (D. 27.5.4. — 26.7.33.pr.), így ez sem esik a vizsgálati körbe.

Forrásszövegeink alapján a következő szerződésekre lehet csak *dolus*-ért való felelősséget kimutatni a klasszikus jog időszakára: letétnél a letéteményes vonatkozásában, haszonkölcsönnél a haszonkölcsönbeadó tekintetében. A megbízás esetén a kérdés összetett: ha a megbízott pénzt kap a tevékenységéért a *culpa*-ért is felel, ha működése ingyenes, akkor felelőssége a *dolus*-ra korlátozódik. A *mandatum*-ba illeszkedő földmérés esetében az agrimensor ugyancsak a *dolus*-ért felel. Említik továbbá a források a precarista *dolus*-ért való felelősséget is.

A *societas*, a *fiducia*, valamint a *quasi contactualis tutela* esetén feltehető, hogy a fejlődés kissé hosszabbra nyúlt mint az egyéb *bonae fidei iudicium*-oknál, s ezeknél elképzelhető, hogy hosszabb időn keresztül érvényesült a *dolus*-ért való felelősség, s csak időben később tértek át a jogászok a *culpa*-ért való felelősségre is. A többi *bonae fidei* szerződésnél ez a folyamat gyorsabb volt. Mindenesetre ez a hipotézis is alátámasztja azt az irodalomban elfogadott álláspontot, hogy a *bonae fidei* szerződéseknél előbb csak a *dolus* jelent meg, majd ezt követte a *culpa*. Ez a nézet az itt tárgyalt esetekkel is jól alátámasztható.

5. Röviden szólnunk kell a *dolus* és a *lex Aquilia* kapcsolatáról is. Amint ezt a köztársasági jog vizsgálatánál láttuk a szerződésen kívüli dologrongálás esetében akkor vontak valakit felelősségre, ha magatartása szándékos volt, illetve gondatlanul idézte elő a kárt. A klasszikus jog nem változtatott ezen az állásponton amint ez forrásanyagunkból kitűnik. Elég itt utalni Gaius ismert szövegére, amely a *lex Aquilia*-val kapcsolatban az *iniuria* fogalmát adja. Eszerint jogtalanul jár el az, aki szándékosan hajtja végre a cselekedetét (3.211.).

³⁰ Kaser: RPR I.² 579.

³¹ Arangio-Ruiz: Resp.² 38 és k.

³² Kaser: RPR I.² 576. — Cannata: Resp. I. 134. — V. Arangio-Ruiz: La società in diritto romano (Napoli 1958) 191 és k.

³³ Arangio-Ruiz: Resp.² 49 és k. — Kaser: RPR I.² 462.

³⁴ Arangio-Ruiz: Resp.² 55.

Itt kell megvizsgálni az *actio legis Aquiliae utilis*-szel kapcsolatban felmerült problémát, amely lényegében két kérdést rejt magában. Az egyik az, hogy mit kell érteni a «*corpore suo damno dederit*» kifejezésen? Továbbá kiterjedt-e a klasszikus jogban a perlési lehetőség a szabad emberen okozott kár esetére.

Az első kérdést Gaius hozza elős «*Ceterum etiam placuit ita demum ex ipsa lege actionem esse si quis corpore suo damnum dederit: ideoque alia modo damno dato utiles actiones dantur, uelut si qui alienum hominem aut pecudem incluserit et fame necaverit, aut iumentum tam vehementer egerit, ut rumperetur: item si quis alieno servo pervaserit, ut in arborem ascenderet vel in puteum descenderet, et is ascendendo aut descendendo ceciderit et aut mortuus fuerit aut aliqua parte corporis laesus sit*» (Gai. 3.219.).

Gaius írásából kiderül, hogy a törvény eredeti szövege szerint csak akkor adtak keresetet, ha a kárt közvetlenül testnek test által okozták. Nyilván a károk nemcsak úgy okozhatók, mint ahogy a primitív jogász látta, annak ellenére, hogy ez a döntő többség. Úgy is lehet kárt okozni, hogy egy rabszolgát kiéheztetés céljából bezárnak, a teherhordó állatot olyan gyorsan hajtják, hogy az összeroskad, idegen rabszolgát arra beszélnek rá hogy fára, vagy kútba mászson és ott leesik. Ebben az esetben a praetori joggyakorlat a klasszikus kor elején³⁵ az *actio*-t utiliter kiterjesztette a nem *corpore suo corpori datum* okozott kár esetére is. Hogy mikor történt ez, pontosan nem tudjuk, de Ulpianus tudósít bennünket arról, hogy már Labeo különbséget tett a meg nem felelő gyógyszer beadása esetén előállott károk esetén, amikoris *factum actio* megadását tartotta helyesnek (Ulp. D. 2.9.pr. és 1.).

Az irodalomban nagy fokban vitás a «*liber homo*» számára megadandó kereset kialakulása utiliter, illetve ezzel kapcsolatban a «*suo nomine*» perlési lehetőség.³⁶ Schipani³⁷ úgy gondolja a *lex Aquilia* hatalom alatti szabadra való alkalmazásánál a kiindulópont az volt, amikor a cipésztanoncot úgy fenyegették meg a kaptafával, hogy annak a szeme kifolyt (Ulp. D. 19.2.13.2. és 9.2.5.3.). Minden bizonnyal ez még Iulianus idejében történt, mert a kérdés eldöntésénél Ulpianus rá hivatkozik. A lényeg az, hogy szabad ember saját testét ért sérelem miatt csak *legis Aquiliae utilis*-szel perelhetett (Ulp. D. 9.2.13.pr.).

Forrásaink alapján leszögezhetjük, hogy a klasszikus kor első részében a szándékos károkozások területén a *lex Aquilia* körét két irányba is kiszélesítették, részben a nem testnek test által okozott károk vonatkozásában, részben pedig a szabad ember testét ért károk tekintetében. Erre mindenképpen szükség volt, mert szabályozatlanul nem maradhattak életviszony területek.

A *dolus*-ról felvázolt kép azt mutatja, hogy a *dolus*-ért való felelősség a klasszikus jogban tovább erősödik, az élet minden területén érvényre jut, s a *dolus*-t az ügyletekből kizárni nem lehet. Azonban mégsem látszik valószínűnek Arangio-Ruiz³⁸ véleménye, hogy a *dolus*-on túli felelősség nem volt gyakori a klasszikus jogban.

³⁵ K. H. Schindler: Ein Streit zwischen Julian und Celsus. SZ (1957) 201 és k. — Schipani: i. m. 49 és 17. jz. 137. 11 jz. 167. — Lübtow: Lex Aquilia 157. és k. — F. Schulz: Classical Roman Law. Oxford 1951. 591. — Kunkel SZ 49 (1929) 169 és k.

³⁶ R. Wittmann: Die Körperverletzung an Freien im klassischen Recht. München 1972. 76 és k. — Wieacker, SZ 92 (1975) 352. — Schulz: Classical. 591. — D. Nörr: Zur sozialen und rechtlichen Bewertung der freien Arbeit, SZ 82 (1965) 95. — H. J. Wolf: Zur Geschichte der diligentia quam suis. IURA 6 (1955) Kunkel: RPR³ 257.

³⁷ Schipani: i. m. 293 és k. — Vö. Lübtow: Lex Aquilia 116 és k.

³⁸ Arangio-Ruizá Resp.² 28 és k.

HÖLDERLIN EMPEDOKLÉSE MINT FORDÍTÁS

ξυνὸν δὲ μοί ἐστιν
ὀππόθεν ὀρέσσομαι τόθι γὰρ
πάλιν ἵσταιμι αὐτοῖς

Parmenidész

1. Az idegen és a saját mű

Nehéz pontosan elhatárolni azt az időszakot, amelyben Hölderlin együttesen dolgozhatott saját drámatervén és a Sophoklész-fordítások megvalósításán, s még nehezebb kijelölnünk azt a határt, amelytől fogva e két tevékenység kizárta egymást. Az első fennmaradt fordításrészlet 1796-ra datálható: az *Oidipus Kolónos*-ban egyik kardal részlete ez, melynél az Empedoklész-tragédia első tervezete sem sokkal későbbi: 1797-es.¹ A több szempontból is határt jelentő 1800-as évig minden bizonnyal együtt dolgozott mindkettőn, de lehet, hogy tovább is. Az *Empedoklész* harmadik tervezetét Beißner 1799 legvégére datálja, a megírt töredék tehát ezután készült: nem tudjuk pontosan mikor és meddig, s hogy a költő mikor mondott le véglegesen a folytatásról. Ezzel szemben a fordítások javításával, átdolgozásával még 1803 őszén is foglalatoskodott, mikor már elvethette az *Empedoklész*-t.

Az abszolút kronológia bizonytalanságai mellett jól használható az a relatív kronológia, amelyet Friedrich Beißner dolgozott ki a stuttgarti kiadás számára. Beißner mindkét munkafolyamatban négy egymást követő munkafázist különít el. Az első szabadabb, szuverénebb hangvételű részletek után következnek a metrikai hűségre törekvő, az eredeti formát reprodukálni kívánó fordításrészletek. Ezeket a német klasszika fordítás-eszményével hozhatnánk összefüggésbe. Ezután a harmadik munkafázis adja meg a fordítás igazi karakterét, ez az a sajátos eljárásmod, amit Beißner «odahallgató» eljárásmodnak nevezett. Negyedikként pedig elkülöníthetők a kései átdolgozások, melyek szószerintiségre, etimológiai szóközösségre és mitikus újraformálásra törekednek.² (A szövegnek jórészt ezt a két utóbbi rétegét vizsgáltam értelmezéseim során.) E négy munkafázis megfelelőjeként az *Empedoklész*-töredékek is négy részletben készültek: a frankfurti tervezettől a három töredék egymás utáni soráig.³ Ezek a munkafázisok természetesen nem feleltethetők meg egy az egyben a fordítói munka megfelelő stádiumainak, így Beißner sem von párhuzamot közöttük. Ám e két tevékenység mégsem látszik függetlennek egymástól.

Természetesen nem az időbeli érintkezésről van szó, hanem arról, hogy Hölderlin mindkét tevékenységével a tragédia műfaját kívánta újraalapozni. Eközben persze eltérnek egymástól a fordítói újraformálás és a szuverén költői

¹ Lásd *Fr. Beißner* datálásait a nagy stuttgarti kiadásban.

² *Fr. Beißner*: Hölderlins Übersetzungen aus dem Griechischen. Stuttgart 1933. 92–100.

³ A három töredék kronológiájának megállapításában ugyancsak *Beißner*t követem.

alkotás útjai, mégpedig a görög és a modern tragédia ellentétes erőviszonyai szerint. Az ellentétes irányú utak azonban találkoznak: amiként Hölderlin a fordításában hesperikusan szándékozta értelmezni Sophoklész, ugyanígy szükségyszerűen szembesülnie kell saját hesperikus szellemiségű művének is a hellén alkotásmóddal. Hiszen — a Böhendorff-hoz írt levél tanúsága szerint — az idegenség mindig könnyebben elsajátítható, mint a sajáttal való szabad bánásmód, mindig az előbbin vezet az út az utóbbihoz. A fordítások és a saját dramakísérlet tehát egyaránt közös alkotás, «közös mű».

Mint Emil Staiger, Wolfgang Schadewaldt, Max Kommerell⁴ és mások is kimutatták: e változatok során Hölderlin egyre mélyebbre hatol a görög tragédia világába, másfelől pedig egyre inkább eltávolodik kora konvencióitól is; tragédiaformálása egyre sajátabb, egyedibb lesz. Az *Antigoné* híres első stasimonjának korai töredékes fordítását például eszmeileg még kiválóan beilleszthetnénk bármilyen igényesebb korabeli fordításba, Astéba, Solgerébe vagy később Donnerébe. Ugyanígy maga a gondolat, hogy Empedoklésről írjon drámát, korántsem idegen a kor drámai igényétől: köztudott, hogy Schiller és Novalis is tervezett tragédiát az akragasi filozófusról. Több mai olvasó szerint pedig a megvalósítás sem idegen a korabeli drámai konvencióktól, legalábbis ami az első változatot illeti. Walter Kranz már könyve címével is jelzi,⁵ hogy az *Empedoklés-t romantikus* tragédiának tartja, mások egyenesen mártírdrámának vagy romantikus misztériumdrámának tekintik, újabban pedig egyre többen hangsúlyozzák a mű politikai tendenciáját, mely Schiller és Kleist történeti drámaival rokonítaná az Empedoklészét.⁶

Az ilyenféle értelmezések viszont már nem alkalmazhatók a dráma második és harmadik változatára, miként az ez idő alatt készült elméleti írásokra sem (*Das Werden im Vergehen*, *Grund zum Empedokles*): ezeket a kortársak éppoly idegenkedve fogadták volna, mint a végső alakot öltött fordítást, ha ismerték volna őket. Joggal vethető föl tehát a kérdés, hogy vajon befolyásolta-e egymást a két munka, vajon közrejátszott-e az első s később a második Empedoklés-tervezet elvetésében a sophoklési tragédiákkal való foglalatosskodás? A fordításokról kimutatható volt, hogy a költő minden munkafázissal egyre erőteljesebben formálja a saját világlátásához az eredetit. Az *Empedoklés*-változatok tendenciája tehát joggal sejtethet egy ezzel ellentétes tendenciát. Ámde hogyan mutatozik meg ez a Sophoklés-hatás, mondhatni «sophoklésítés»? Miben érhető tetten?

Mint már Wilhelm Dilthey is fölismerte: az *Empedoklés* egyre göröggebb formát ölt, s az alaptörténet is egyre jobban kezd hasonlítani az

⁴ M. Kommerell: Hölderlins Empedokles-Dichtungen, in: Über Hölderlin. Frankfurt am Main 1979. 213—236. E. Staiger: Der Opfertod von Hölderlins Empedokles. Hölderlin Jahrbuch 13 (1963/64) 1—20. W. Schadewaldt: Die Empedokles-Tragödie Hölderlins, in: Hellas und Hesperia Bd 1/1, Zürich—Stuttgart 1970² 261—274.

⁵ W. Kranz: Empedokles. Antike Gestalt und romantische Neuschöpfung. Zürich 1949.

⁶ W. Liepe: Hölderlins Empedokles, das Christusdrama der Romantik. Die Christliche Welt 28 (1914) 637—641; M. Schrader: Gott-Mensch-Problem und Christus-Darstellung im deutschen Drama des neunzehnten Jahrhunderts. Diss. Freiburg im Br., 1953. G. Kurz: Mittelbarkeit und Vereinigung. Zum Verhältnis von Poesie, Reflexion und Revolution bei Hölderlin. Stuttgart 1975; J. Link: Schillers Don Carlos und Hölderlins Empedokles. Dialektik der Aufklärung und die heroisch-politische Tragödie. In: Elementare Literatur und generative Diskursanalyse, München 1983.

Oidipus Kolónosban szüzségéhez.⁷ Ezt a közelítést tudatosnak tekinthetjük, noha a sophoklési mintához való viszonyát Hölderlin csak jóval az Empedoklés tragédia után, a fordításokhoz írt megjegyzéseiben tisztázza. Már magukból a fordításokból, illetve a két fordítás koncepcionális különbözőségéből is arra következtethetünk, hogy Hölderlin is — kartársaival egyetemben — az *Antigoné*-t tekintette a legigazibb, a mintaszerű görög tragédiának, Következőképp a modern tragédiától leginkább különbözőnek, idegennek, ezért másként fordította, mint az *Oidipust*: merészebben értelmezte, merészebben alakította át a szövegét, nagyobb szükségét érezte a mítosza bizonyításának, mint az *Oidipus király* esetében, akinek története könnyebben megérthető a modern ember számára.⁸ Ezt az elsőséget érzékelhetjük továbbá abban is, hogy az *Antigoné*-kommentárból vezethető le inkább az *Oidipus*-é és nem megfordítva, vagyis a hölderlini tragikum-elmélet magvát az *Antigoné*-ból vonja el a szerző, s nem az *Oidipusból*, erre inkább csak alkalmazza. Philipp Lacoue-Labarthe szerint⁹ ez a megfontolás — az *Oidipus* közérthetősége — játszott szerepet abban is, hogy a költő ezt a későbbi tragédiát helyezte előre a Wilmannál kiadott két kis kötetben.¹⁰ Míg tehát az *Antigoné* — éppen az «idegensége» folytán — csak fordítás révén közvetíthető, s ennek is nagyon megerősítettnek, felerősítettnek kell lennie, hogy a modern olvasó megértse, továbbá míg az *Oidipus tyrannos* a hozzánk legközelebb álló igazi antik tragédia,¹¹ mely viszonylag könnyen értelmezhető, ámde korántsem újrakölthető, utánozható, mint Schiller megjegyzi,¹² addig a harmadik, tematikusan idetartozó műben, a kolónosi *Oidipusban* fedezi fel Hölderlin azt a görög drámát, amelyet modernizálható, amelyik újraírható modern tragédiaként is. A költő szerint ez azért lehetséges, mert ebben a tragédiában a szó nem görögösen «tényszerű», nem «plasztikus», vagyis nem közvetlenül öl, mint a görög tragédia szava másutt, hanem «a szellemibb testet ragadja meg». Másként szólva: a halál, illetve általánosabban a pusztulás benne nem végleges, nem lezáró és lezárt, hanem nyitott a születés és a kezdet felé — a megmaradás jegyében áll.¹³ A *Das Werden im Vergehen* és a *Grund zum Empedokles* alap gondolatát fogalmazza itt újra Hölderlin, ezzel is jelezvén, hogy saját drámakísérlete is egykor ezen a nyomdokon haladt.

E trilógiából eddigi elemzésem legjavát a «leghellenebbre», az *Antigonéra* fordítottam. Egészítsük most ki ezt a képet a legmodernebbel, az *Empedoklés*-szel, úgy, hogy összetartozásukat mindvégig szem előtt fogjuk tartani: vagyis a sajátot illesztjük most be a más kontextusába, mint ahogy eddig éppen ellenkezőleg az *Antigoné*-fordítást tekintettük a hölderlini életmű szuverén darabjának.

⁷ W. Dilthey: *Das Erlebnis und die Dichtung*, Leipzig—Berlin, 1916. 430.

⁸ Ph. Lacoue-Labarthe: *Die Zäsur des Spekultativen*, Hölderlin. Jahrbuch 31 (1980/81) 15—16.

⁹ Uo.

¹⁰ Kevésbé tartható egy olyan elképzelés, miszerint a költő az *Oidipus Király*-t előbb befejezven helyezte előre ezt a művet az első kötetbe.

¹¹ Ezt a tényt, tényként, mindig újra leszögezik. (L. pl. P. Schütz: *Was ist der Mensch? Bemerkungen zu Hölderlins und Heideggers Übersetzungen des grossen Antigone-Chores*, Neue Deutsche Hefte 3 (1953) 23; H. Blumenberg: *Arbeit am Mythos*. Frankfurt am Main 1979. 104 skk.)

¹² Schiller levele Goethének 1797. október 28-án.

¹³ St A 5, 270. griechisch-faßlich, im athletischem und plastischen Geiste, wo das Wort den Körper ergreift, daß dieser tödtet. (St A 5, 270).

2. A tér és az idő

E két drámaszerkezeti elem vizsgálatával vezettem be Hölderlin *Antigoné*-fordításának kommentálását^{13a}, miután éppen az idő tűnt az egyik olyan alapvető drámai tényezőnek, amely a görög tragédiát elvlasztja modern utódjától. Következésképp: ha Hölderlin saját felfogásához akarja idomítani az eredeti mű mítoszát, meg kell, hogy változtassa az eredeti időviszonyokat, át kell azokat értelmeznie a modern tragédia időkövetelményei szerint. Ezt a változtatást követte végig az első rész, amelyben kifejtettem, hogy az eredeti dráma egy napjának önmagába visszazáruló időkörét Hölderlin poláris ellentétekre bontja, a nappal és az éj egymást váltó szimbolikus időre. Más ugyanis az a Természet, amelyik *egy* (eggyé vált, egyesült!) a hölderlini tragédia hőisével, más, ahogyan ez a hérósz együtt van, együtt cselekszik az idővel, ahogyan birtokolja a *kairos*-t: a tettel egygyé vált pillanatot. Míg a sophoklési idő egy napnyi ciklusával a kozmosz rendjét, változatlan — örök törvényét juttatja érvényre, addig a hölderlini fordításműben az idő isten és ember között telik, közeledésükkel és távolodásukkal ők hozzák azt létre.

Az idő e modernizálásának — «hesperizálásának» — polárisan megfelel az Empedoklés-költemények *klasszikus, hellénizáló* formaelve: cselekménye pontosan egy napra tagolódik, mint az *Antigoné*-é vagy az *Oidipus*-é. Ez a tény itt sem külsődleges: megőríz valami lényegeset az eredeti *egy nap* szimbolikájából: először is az *ephēmeros anthrōpos* görög életérzését, azt, hogy az ember sorsa a Napnak alávetett; a Nap egyetlen körbefordulása mindent megfordíthat, mindent megérlelhet a pusztulásra, a színeváltozásra.¹⁴ Mint majd kifejtjük: maga a hős is Napszerű, a Nappal együtt emelkedik és hull le az éjszakába. Az *Empedoklés*-tervezetek olyan formai alapelve ez, amelyik túléli az összes metamorfózist: a harmadik változatra éppúgy igaz, mint az elsőre. Másodszor pedig ugyancsak a görög tragédia sajátos idejéhez kapcsolódhat az a hölderlini kísérlet is, hogy drámája zárójelenetében — a Saturnus-ünnepben — újrateremtse a kezdetben megújuló, az örökkévalóságban újra megalapozódó idő ünnepi szakralitását, vagyis az eredeti görög tragédiákat övező ünnepi valóságot, a Dionysos-kultusz kontextusát.¹⁵ Különös, hogy Hölderlin a fordításhoz írt megjegyzéseiben erről nem beszél, s expressis verbis csak egy helyen szól az idő — a tragikus idő — szentségéről; a változó, az önmagához hűtlen idő (az

^{13a} Lásd: A tragikus idő Hölderlinnél és Sophoklésnél, Magyar Filozófiai Szemle 1985/5—6, 645—682.

¹⁴ Az ephēmerost abban az értelemben használom, ahogyan *H. Fraenkel* értelmezte, in: *Wege und Formen frühgriechischen Denkens*. München 1955. Az emberi sors alávetettségét a Napnak Hölderlin is így értelmezi, több verse tanúsága szerint⁶ A *Dichter-beruf*-ban így szól a Napistenről:

Ihr Schicksalstag, ihr reißen den, wenn der Gott

Stillsinnend lenkt, wohin zorntrunken

Ihn die gigantischen Rosse bringen ...

(St A 2, 47, 26 skk.)

vagy egyik töredékében:

... Das Schicksal. Das will heißen

Der Sonne Peitsch und Zügel.

(St A 2, 338 (76.))

¹⁵ *K. Reinhardt* is ünnepi időről beszél Hölderlin fordításai kapcsán — chilikus-misztikus időfelfogásról, melyet azután «bakkhantisch»-nak is nevez. *K. Reinhardt*: Hölderlin und Sophokles. In: Hölderlin. Beiträge zu seinem Verständnis in unserem Jahrhundert. Hrsg. von *A. Kelletat*. Tübingen 1961. 287—303, idézett oldalak: 289, 300.

Istenség, az Idő Ura) *«kehrte freilich heiligerweise um»*.¹⁶ Az Umkehr ünnepisége, dionüszoszisága csak rejtetten olvasható ki a sorokból. Az *Empedoklés*-ben éppen ellenkezőleg, az idő felfüggesztődéséhez, múltra, jelenre és jövőre szakadásának megszűnéséhez, ünnepi visszavételéhez kötődik az Umkehr: a Saturnus-ünnepen az élők között újra megjelennek a holtak, köztük mulat ismét Akhilleus, Aias, Héraklés és a holderlini hős-sz-mitológia többi örök alakja. Mintha visszatérne az az Aranykor, amikor még istenek és emberek együtt lakomáztak, együtt vigadtak.

Az Empedoklés-töredékek időszerkezetének e két változatlan pillérére — az idő egy napnyi ciklusára és szentségére — fogjuk építeni alábbi gondolatmenetünket, s vizsgáljuk meg a tér és időszerkezet változásait töredékről töredékre.

Ha először is a teret vizsgáljuk, melytől nem független a drámai idő, az első töredék helyszínei így következnek egymásra: Agrigentum tere, Empedoklés háza előtt, bent a házban, az Etnán, majd újra a város határában. A főhős perspektívájából a tér *az út alakját* ölti: a várostól vezet ki a helyig, föl az Etna kráteréig. A tervezet kétségkívül nem mutatja még ki ezt a linearitást, még megismételhetőnek tekinti a főhős útját. A megírt, csaknem 2000 sor azonban úgy tűnik, ellentmond a frankfurti tervezetnek. Vajon visszatérhet-e az életbe, a közösségbe az az Empedoklés, aki ebben az életben már mindent maga mögött hagyott, aki elmondta a testamentumát és megáldotta a közösséget, aki már *ittas* attól a kehelytől, melynek tüzes itala hamarosan átjárja testét — lelkét? Aligha képzelhető el egy ilyen folytatás.¹⁷ Csak azok térhetnek vissza ezen az úton, akikhez a végrendelet szól, akiké a siratás és a megújulás kötelessége.

Az útszerű tér lineáris időt ígér, s valóban, a megírt részek egy napnyi cselekményét értelmezhetjük valószínű eseményeknek is. A drámai történet *reggel* veszi kezdetét, amikor Empedoklés az új napot köszönti: *«Vernehm ich wohl dein Wiederkehren, schöner Tag»*.¹⁸ A második felvonás elején már dél van: a filozófus és tanítványa a tűző déli verőfényben lépked föl az Etna oldalán (l. 1135. sor). Az akragasiakkal folytatott beszélgetés, a búcsú és a testamentum szavakba foglalása tölti ki a Nap leszálló ívét, míg az 1912. sor már az esti szél fölkeltére figyelmeztet. A közelítő éj pedig az áldozati halál ideje: Empedoklés nem élheti túl a neki kimért időt. A töredék záróbeszélgetésében már kétségkívül este van: a Nap nyilai már kihunytak (*«Denn die Pfeile sind vorüber»*).¹⁹ Nem lehet már sok hátra, de ezt már beburkolja az éj sötétje, elrejtí a szemünk elől.

A Nap pályájával együtt halad tehát a hős útja, mint Sophoklésnél is,^{19a} Ez az időszimbolika elválaszthatatlanul összekapcsolja a történeteket a koz-

¹⁶ St A 5, 202.

¹⁷ Osztom tehát például P. Böckmann, E. Staiger, B. Allemann vagy újabban J. Söring álláspontját a mű kétfelvonásosságát illetően, s nem érthetnek egyet Fr. Beißnerrel, aki minden további nélkül beilleszti a frankfurti tervezetbe az elkészült töredéket, s még három felvonásnyi cselekményt gondol hozzá. (Vö. P. Böckmann: Hölderlin und seine Götter. München 1935. 278; E. Staiger: i. m. 12; B. Allemann: Hölderlin und Heidegger. Zürich/Freiburg 1954. 26.) J. Söring: Die Dialektik der Rechtfertigung. Überlegungen zu Hölderlins Empedokles-Projekt. Frankfurt am Main 1973.

¹⁸ St A 4, 14, 284.

¹⁹ St A 4, 83, 1990.

^{19a} Emlékezzünk például a második fejezetben idézett sorra: *«E mái nap szül és veszít el téged»* (Babús Mihály ford. Oid. T. 438).

mikus Renddel, az isteni szférával. Ez történik Hölderlin drámájában is, csak azzal a különbséggel, hogy a kozmikus idő itt nem egyértelműen körszerű, mivel célja, végpontja van. Mintha a tragikus hős, vagyis Empedoklés maga lenne a történéseket irányító Nap, ahogy Panthea mondja róla: «Wie eine neue Sonne kam er uns» (1999). Ez a szimbolika viszont már a prófétikus tradícióból ered, a próféták és megváltók sugároznak új fényt az embereknek.²⁰ A hagiografia lineáris vonalát csak a megíratlan Saturnus-ünnep szakítaná meg, amelylyel a nap «24 órája» valóban ciklussá görbülne, világperiódussá növekedne, beteljesítvén a történeti Empedoklés tanát az Aranykor (a Szeretet és Harmónia Sphairos-[-gömb]állapotának) visszatértéről. Az empedoklési tant azonban Hölderlin a maga módján értelmezi: (a mai napig is vitatott, hogy mit ismert Hölderlin Empedokléstől, vajon ismert-e valamit a töredékekből és ha igen, milyen kiadásban?)²¹ Elsősorban azokat a gondolatokat ragadja ki, amelyek metaforikusoknak, szimbolikusoknak tűnnek — félretévé a tulajdonképpeni világmagyarázatot, «a fizikát». Metaforikusan átértelmezhető például a sphairos hangsúlyozott békéje, harmóniája, Aphrodité uralma, melyet a költő a születő, a termékeny és teremtő szabad Természet idejének képzel el, és Saturnus nyelv nélküli uralmával jellemez:

Daß unsre Tage wieder, wie Blumen, sind,
Wo, ausgetheilt im Wechsel, ihr Ebenbild
Des Himmels stille Sonne sieht und
Froh in den Frohen das Licht sich kennet,

Daß liebender, im Bunde mit Sterblichen
Das Element dann lebet und dann erst reich,
Bei frommer Kinder, Dank, der Erde
Kraft, die unendliche, sich entfaltet,

Und er, der sprachlos waltet, und unbekannt
Zukünftiges bereitet, der Gott, der Geist
Im Menschenwort, am schönen Tage
Wieder mit Nahmen, wie einst, sich nennet.²²

Ezt a Természet-mítoszt, a Természet közvetlen, nyelv nélküli uralmának saturnusi korszakát idézi föl Empedoklés is, a jövőre vonatkozó jóslatában:

Es sprechen, wenn ich ferne bin, statt meiner
Des Himmels Blumen, blühendes Gestirn
Und die der Erde tausendfach entkeimen,
Die göttlichgegenwärtige Natur
Bedarf der Rede nicht; und nimmer läßt
Sie einsam euch [...]²³

²⁰ G. Kurz: i. m.

²¹ Alapvető ma is U. Hölscher munkája, mindenképp a Stephanus-kiadás ismeretének valószínűsége. (Empedokles und Hölderlin. Frankfurt am Main 1965.)

²² St A 2, 33. sk.

²³ St A 4, 58. sk. 1625 skk.

A sokat hangoztatott pantheizmus azonban nem jellemzi e sorokat kimerítően: a visszatérő Aranykor természet-mítosza sok szállal kötődik Hölderlin egyik legkedvesebb auktorához, Hésiodoszhoz. A *Munkák és napok* leírása szerint az aranykori nemzedék nem ismerte az élet veritékét, «a föld meghozta magától bő termését», öregség, kórság még nem törte meg az embert, s «mint lágy álom jött a halál rájuk» ... (110—120. sorok.²⁴ Ezt az aranykori könnyűséget imitálja most Empedoklés a halálával:

... und wenn ihr morgen
 Mich nimmer findet, sprecht: veralten sollt
 Er nicht und Tage zählen, dienen nicht
 Der Sorg' und Krankheit,
 ungesehen gieng
 Er weg und keines Menschen Hand begrub ihn,
 Und keines Auge weiß von seiner Asche,
 Denn anders ziemt es nicht für ihn [...]²⁵

Ő az első új-aranykori ember, nemcsak annak prófétája. Az ünnepbe visszatérő Aranykor — a «Saturnustag» — mintegy az ő halotti tora is. A «Saturnustag» egyébként is a halottaké: a hősöké, az atyáké — kiket a tavaszi fény fölcsalogat az élők közé.²⁶

A második és a harmadik töredék időben és térben kevesebbet fog át a tervezett drámából, ezért rögtön a harmadikat kezdem vizsgálni, mert ehhez egy új, az elsőhöz képest radikálisan változtató tervezet is készült, amely kiegészíthet minket — az óvatosan kezelendő — kiegészítésekben. Először is a cselekménybeli változtatások alapján nehezen gondolhatunk arra, hogy ez az újabb dráma túllépné az egy nap megvonta időhatárt, még egyszer fölkelne benne a Nap. Ez ugyanis ellentmondana a költő — mások által is megfigyelt — eljárásának, hogy igyekszik minden külsődlegeset lefosztani a drámai cselekményről, úgy, hogy valóban szinte csak a lényegi mag, a tragikus történet pillanata maradjon. E sűrítés és redukció következményeként kezdődik a cselekmény *rögtön az Etnán és délidőben*. «Euch ruf' ich, ihr heißen Strahlen des Mittags» — mondja Empedoklés az első szavával.²⁷ Ez az invokáció emlékeztethet minket az első változat Napüdvözlétére: «und fernher, oben über der Erde, vernahm / Ich wohl dein Wiederkehren, schöner Tag!»²⁸ E két Napüdvözlét, invokáció, mondhatni ellentétes. Az első változatban az új nap kezdete valóban kezdet volt, a mindenséggel való egységérzés reményteli állapotát jelképezte. A Nap első sugarai az istenek közelségére, jelenlétükre, szelíd pillantásukra

²⁴ *Hésiodosz: Istenek születése (Munkák és napok, Fordította Trencsényi-Waldapfel Imre, Helikon 1974.*

²⁵ St A 4, 73, 1763 skk.

²⁶ «Wenn dann die glücklichen Saturnustage
 Die neuen männlichern gekommen sind,
 Dann denkt vergangener Zeit, dann leb erwärmt
 Am Genius der Väter Sage wieder!
 Zum Feste komme, wie vom Frühlingslicht
 Emporgesungen, die vergessene
 Heroenwelt vom Schattenreich herauf, ...
 (St A 4, 69, 1634 skk.)

²⁷ St A 4, 121, 1—3.

²⁸ St A 4, 14, 283 sk.

engedtek következtetni. A délidő perzselőn forró sugarai viszont a «legérettebbek», die «gereiftesten»; az idő már megért. Mire ért meg? Vissza kell itt emlékeznünk arra, hogy a délidőnek szilárd szimbolikája van Hölderlinnél. Antigoné Sophoklés tragédiájában is délidőben követte el a halálát okozó tettet: a Nap merőleges sugarai alatt temette el Polyneikést. Ezt a mozzanatot kiemelte Hölderlin az *Anmerkungen*-ben: Nióbéhez hasonlítja Antigonét, akit mint «bujja, termékeny tájat» égetett pusztasággá a Nap nyila. (Apollón)²⁹ Ami pedig Hölderlin saját költeményeit illeti, ezek közül a *Der Einzige* harmadik változatáról mutatta ki Beda Allemann, hogy a délidőnek és a pusztaságnak, vagyis a vers «chronotoposz»-ának (ha szabad Bahtyin kifejezésével élnem) itt milyen szimbolikus szerepe van: Krisztus a forró, perzselő pusztaságban ébred rá a sorsára, itt válik élete sorsszerűvé.³⁰ A *Der Einzige* «kronotoposz»-a rokon az Empedoklésével: az Etna sivatagos, kiégett pusztasága délidőben: az a hely és az a pillanat, amikor az itt időző részesévé válik a saját sorsának, amikor sorsszerűsége világossá válik. A legmagasabbrendű tudás ez önmagunkról. A délidő tehát dramatikusan tekintve a *sorsdöntő pillanat*, mely paradox módon a tragédia közvetlen elején áll, s hozzá képest már minden múlt, már minden «megtörtént». Már minden eldöntött. Csak a tényszerű beteljesülés várat magára. Ez történik majd a dráma során, vagyis a Nap leszálló pályájával összhangban, mely az Éj, az éjfél polárisan ellentétes pontja felé tart, vagyis a halál, a pusztulás felé. «Denn sterben will ich ja. Mein Recht ist dies.»³¹ — mondja Empedoklés.

A közvetlen halálközelség egyben megszüntet minden linearitást is, hiszen már minden változatlan, mondhatni végleges. Empedoklésnek tanítványától vett búcsúszavaihoz jegyezte Hölderlin a lapszélre ezeket a sorokat: «Dort (ti. Egyiptomban) wird dir vieles helle werden, Sohn, / und wundern wirst es nimmer / und daß wir Sterblichen, so wie wir (uns) / vor Augen stehen, nur Zeichen sind und Bilder. . .»³² Az ember csak jel és kép. Ez a sor mintha Pindaros *skias onar*-ját idézné, mely szerint a pernyi létű ember nem több, mint árnyéknak álmképe. Talán ezért is szólítja Manes Empedoklést «Trugbild»-nek. A «Trugbild»-nek nincs életútja, élettörténete: léte fölvilanás, megmutatkozás, a kép, a jel — egyiptomi hasonlaltal: a hieroglifa — megmutatkozása. Ebben az értelemben tagadja Empedoklés a biográfiáját: «und was ich mein', es ist von heute nicht, / da ich geboren wurde, wars beschlossen».³³ Nem az elrendelésen, az úgynevezett fátumon van itt a hangsúly, hanem a változatlanságon, az időtlen (ön)azonosságon. Mint mondtuk, ezt az önértelmezést, a sorstudat megvilágosodását a hely és az idő meghatározza. Az idő megérett. A helyszín pedig — a pusztaság, a hegy — a megvilágosodás ősi helyszíne. A filozófust ezúttal nem látjuk. útközben, a várostól a hegy felé, a közösségtől a természet birodalmához közeledve. Számára egyetlen adekvát hely van már csupán, és egyetlen *alkalmas* pillanat — a görög *kairos* értelmében.

Kétségkívül számításba kell vennünk, hogy ez a változat is töredékes, s nem egészíthető ki problémamentesen sem a tervezettel magával, sem az előző változatokkal. A töredékesség miatt óva intett Friedrich Beißner minket a

²⁹ St A 5.

³⁰ B. Allemann: Der Ort war aber die Wüste, in: Martin Heidegger zum 70. Geburtstag. Festschrift, Pfullingen 1959. 204—216. Idézett oldalak: 206—208.

³¹ St A 4, 122, 59.

³² St A 4/a Lesarten 671.

³³ St A 4, 175 skk.

bevett címtől: «Empedokles auf dem Aetna» — azzal a megokolással, hogy a megírt rész csupán a dráma kezdőjelenetét jelenti, s a jóval terjedelmesebbnek szánt folytatás jórészt éppen nem az Etnán játszódott volna.³⁴ Csakhogy: ami megíratlan, az megíratlan, s nehéz akárcsak felelőtlenül is elképzelünk. Semmi nem utal például arra, hogy a filozófus is elhagyná a hegyet, s visszatérne abba a világba, melytől testileg-szellemileg már messze távolodott. Egy ilyen visszatérés éppúgy elképzelhetetlen, mint az első változat még három felvonással.³⁵ Ebben az utolsó változatban azonban a megírt részek még erősebben ellentmondanak a tervezett bonyodalmaknak, a bonyolult cselekményű, tervezett folytatásnak. Az abszolút halálközelség, és ebből következően az idő teljes tagadása ellenáll mindenfajta folytatásnak. Ha azonban mégis merészelünk valamit elképzelni a tervezet alapján, én a magam részéről úgy értelmezem ezt a vázlatot, hogy a drámai cselekmény két helyszín erőterében — *a hegy és a város erőterében* — játszódott volna, melyek közül az első Empedoklés világát, a második pedig Stratóét jelképezte volna. (Nagyjából tehát az euripidési *Bakkhánsnők* szellemében, ahol a hegy dionüszikus világa szembesül a kezdetben Pentheus-uralta várossal, a polis rendjével.) Ha tehát a «genii locorum» hasonlatával élünk, akkor úgy is formulázhatjuk az okot, amiért a töredék nem volt folytatható, hogy Hölderlin számára ekkor már nem versenyezhetett a «hegy» birodalmával a «polis», vagyis nem képviselt megközelítőleg egyenrangú alternatívát. Ezért is kellett a töredéknek éppen az első, lefelé vezető lépteknél, ezek előtt megszakadnia.

A koncepció módosulásával magyarázhatjuk az időmetaforika átalakulását is. Az első kézirat szimbolikája egyértelműen a Naphoz, a fényhez kapcsolódik. Empedoklés «új Napként» érkezett, életpályája is azonos az Éjbe megtérő Nappal: az istenek le, «az érzékek nélküli tompa éjbe» taszították. A külső és a belső éj ebben a metaforikában azonos:

Ihr Blumen des Himmels!
Schöne Sterne, werdet Ihr
Denn auch verblühen? und
wird es Nacht alsdenn
in deiner Seele werden, Vater
Aether! . . .³⁶

A Hélioszal egylényegű Empedoklés képzetét módosítja a második változat: a filozófus itt inkább villám, szava mennydörgés. Lényegében újít viszont a harmadik kézirat, melyben a vizuális és auditív metaforaképzés új egyensúlyra jut: a hős most — a dráma előbb kifejtett új időtlenségében — «ein Schimmer», «im Saitenspiel ein Ton». Lénye nem titánian napszerű már, élete sem küzdőtér, pálya, hanem csak a világ melódiájának egyetlen zengzete — Urania lantjátékában (325 skk.). Ez a hasonlat is annak az elszemélytelenedésnek a szolgálatában áll, amelyet sokan e változat alapvető jellegzetességének tartanak. Max Kommerell szerint a hősben ezúttal nem valamilyen sajátos éthos, hanem magasabb erők — a szabadság és a szükségszerűség erői nyilván-

³⁴ Fr. Beißner: Hölderlins Trauerspiel «Der Tod des Empedokles» in seinen Fassungen. Neophilologus 32 (1958).

³⁵ Világos cáfolat található például J. Söring említett könyvében.

³⁶ St A 4, 103.

nulnak meg.³⁷ A drámaíró Hölderlin azonban véleményem szerint ezúttal távolabb áll a német idealizmus elvont dilemmájától, és sokkal ember-, illetve természetközelibben teszi föl kérdését: vajon ez a «Schimmer», az a fölfénylő árnyalak, aki az ember, hogyan válhat mégis az idő megújítójává, hogyan ölhet és teremthet ez «az ephémeros» lét, hogyan érhet benne össze kezdet és vég, pusztulás és születés? Megváltódhat-e egy halandóban az idő, történeti létünk alapja? A keresztény szellemiségű kérdésre adott válasz azonban mintha mégsem keresztényi lenne, hanem sajátosan görög: «*Es kehret alles wieder. / Und was geschehen soll, ist schon vollendet.*»³⁸ Valószínűtlennek tűnik viszont, hogy e sorok az «örök visszatérést» hirdetnék. A visszatérés gondolata ugyanis görög kozmogóniai eredete ellenére is hesperikus gondolat itt, Hölderlin történetfelfogásából ered. Elárulja ezt nekünk a prófécia *formája* is: aminek meg kell történnie, ami be fog teljesülni, az már beteljesedett, már lezárult. A jövő tehát a múlt képét viseli magán, mint Isten mindenkori tervében. A keresztény-zsidó Isten ugyanis — mint Herder vagy Friedrich Schlegel mondja, nagyjából Hölderlinnel egy időben — «már mindig megcselekedte azt, amit cselekedni szándékozik», vagyis számára a jövő mindig múlt.³⁹ Az eszkatologikusan tekintett történelem e paradoxája foglalkoztatja most Hölderlint is, a Saturnus-ünnep visszatérésében. Az időnek ez az ünnepi felfüggesztődése, megújulása a kezdetben, számára nem természeti-kozmikus jellegű csupán, hanem a világ eredendő megújulásának, minden dolog színéváltozásának szimbóluma is. Az ünnephez chiliasztikus-misztikus remények fűződnek, mint ahogy ez a tervezetből kiviláglik: «Manes, der Allerfahrne, der Seher erstaunt über den Reden des Empedokles, und seinem Geiste, sagt, er sei der Berufene, der tödte und belebe, in dem und durch den eine Welt sich zugleich auflöse und erneue. (. . .) Des Tags darauf, am Saturnusfeste, will er ihnen verkünden, was der letzte Wille des Empedokles war.»⁴⁰ (Kiemelés tőlem) — írja Hölderlin a tervezetében. Empedoklés által, Empedoklésben visszatér Saturnus, az Aranykor istene. «Es kehret alles wieder.»

Míg tehát az első változat tér- és időstruktúrája szerint is értékelhető romantikus alkotásnak, mondhatni «misztériumdrámának», addig a harmadik változatnak az idő megszüntetésére irányuló sajátos törekvését úgy is magyarázhatjuk, hogy a forma teljes mértékben hasonul az anyaghoz, a tárgyhoz. Imitálja az empedoklési kozmogóniát. Ezt azonban nem úgy kell értenünk, hogy valami elvont, tisztán gondolati elem válna formáló elvvé, vagyis hogy a kritikusok által legtöbbet hangoztatott hegeli-schellingi dialektika helyére akarnánk becsempészni az antik kozmogóniát. Sokkal inkább arra gondolok, hogy Hölderlin olyan drámaformával kísérletezik, amelyik az antik tragédiához hasonlóan homogén, természeti, kozmikus időn alapul.⁴¹ Az előbbi idézetet az előbb kihagyott mondattal ismét idézve: Empedokles «sei der Berufene, der

³⁷ I. m. 223.

³⁸ St A 4, 133, 329. sk.

³⁹ G. Kurz: i. m. 171.

⁴⁰ St A 4, 168. A «Des Tags darauf» kifejezés magyarázatra szorul: vajon a drámai (a színre vitt) időn belül lett volna ez az új nap? Ha igen, akkor korrigálnunk kellene az egy napnyi cselekmény koncepcióját. A tervezet azonban nem igazít el bennünket abban, hogy vajon a drámai időn kívüli utalás-e ez? Mégis valószínű, hogy így van, hiszen a tervezet utolsó mondata ez. Sőt, Manes (tervezett) beszédét is — az idézett vázlatot is — már egyfajta epilógusnak lehet felfogni, mely a hős halála után mintegy összefoglalja annak tragikus életútját, sorsát.

⁴¹ Vö. J. Romilly: *Time in Greek Tragedy*. Cornell Univ. Press Ithaca/New York 1968. 25–26.

tödtö und belebe, in dem und durch den eine Welt sich zugleich auflöse und erneue. Auch der Mensch, der seines Landes Untergang so tödtlich fühlte, könnte so sein neues Leben ahnen.» Empedoklés halála és fönixszerű megújulása a népé, és az egész világe, a kozmoszé is. Az idő abszolút és végső formanyelvvé válik a költő legutolsó elméleti írásaiiban is. A «gesetzlicher Kalkul» még megértésre váró tana ez, melyet éppoly kevésbé értünk még, mint az Empedoklés visszatérés-gondolatát. Vajon szabad-e e vonatkozásban Sinclair és Bettina Brentano kortárs értelmezésére támaszkodnunk, akik a következő beszélgetéstörödéket jegyezték föl: «Einmal sagte Hölderlin, alles sei Rhythmus, das ganze Schicksal des Menschen sei ein himmlischer Rhythmus, wie auch jedes Kunstwerk ein einziger Rhythmus sei. . .»⁴² Vagy legyünk bizalmatlanok, s érezzük bele már azt a tragikus iróniát is, ami az utolsó változat sajátja? Erre még visszatérünk.

3. *Bűn, szenvedés, sors*

«Az *Empedoklés*-nek gyakorlatilag egyetlen témája van: a spekulatív öngyilkosság igazolása.» Lacoue-Labarthe e sarkos kijelentése⁴³ végül is csak olyan következtetést von le, amely adódik abból, ha a holderlini —, illetve általában a — tragikum szerkezetét azonosítjuk a német idealizmus dialektikus gondolkodásával. A «spekulatív öngyilkosság» ugyanis jelen esetben nem más, mint a hős önértelmezésének totális végigvitele, önreflexió. Eszerint a mű akár egy *meta-tragédia* töredékeinek is nevezhető, amely a német idealizmus filozófiáját, illetve annak tragikumelméletét alakítja át drámává. Egyesek szerint a töredékessége is ezzel magyarázható: a meta-tragédia elvi lehetetlenségével, illetve anyag és forma összeegyeztethetlenségével. Emil Staiger szerint ez a spekulatív önreflexió inkább lírai természetű, nem tűri a drámai formát, Beda Allemann pedig kivitelezhetetlennek tartja egy *végső metafizikai döntés* drámai motiválását.⁴⁴

Az akragasi filozófus kétségkívül lírai, illetve sokkal inkább *szellemi* önarcképe is Hölderlinnek. Ezt a hasonlóságot azonban óvatosan kell kezeljük, mert már a fordításokban is kimutattuk, hogy a fordítói pozíció lényegében azonos a tragikus hősével, a művön belül van. S ez korántsem jelentette azt, hogy a költő — mondjuk — Antigonében saját előképét látta volna meg. További biografikus mozzanatot sejtet azonban például Otto Pöggeler, hangot adván annak a feltevésének, hogy Hermokratés alakjában Hegelre ismerhetünk,⁴⁵ aki ezidőtájt már ellenlábasa a költőnek. Ez a hipotézis korántsem kizárt, s csak azt bizonyítja, amit az előbb: ti. hogy Hölderlin ebben a drámájában szembesülni kívánt kora nagy szellemi problémáival mégpedig egy elvontabb, filozófiai szinten is, mint ahogy az antik tragédia is ezt tette a maga korában. Sőt, ha hitelt adunk Pöggelernek, talán még azt is feltételezhetjük, hogy a tárgyválasztásban nemcsak Empedoklés romantikusan kiszínezhető életútja játszhatott közre, hanem a drámában Hermokratés maszkja mögött fölléptett nagy kortárssal szembeni dac is. Köztudott ugyanis, hogy Hegel nagyon

⁴² Deutsche Literatur. Reihe Romantik. Bd 12: Kunstanschauung der jüngeren Romantik. Hrsg. vom A. Müller. Leipzig 1934. 162.

⁴³ Ph. Lacoue-Labarthe: i. m. 224.

⁴⁴ E. Staiger: i. m. B. Allemann: i. m. 23–26.

⁴⁵ O. Pöggeler: Hegels Idee einer Phänomenologie des Geistes. Freiburg—München 1973. 108.

lesújtó véleménnyel volt az akragasi filozófusról, elvitatott tőle minden eredetiséget, minden zsenialitást: igen közepes eklektikus elmének mutatta be — igaz, sokkal később — a filozófiatörténetében.⁴⁶

A még sorolható történeti mozzanatok mégsem indokolják, hogy a tragédiát kizárólag a német idealizmus fogalmi síkján közelítsük meg. Először is kétségesnek tűnik, hogy ebben az annyira tragikumközeli életműben ne lenne sokszorosán átgondolt, megalapozott vállalkozás a tragédiaírás. Következőképp nem tűrhet meg egy olyan alapvető konstrukciós hibát, mint amilyen tartalom és forma inkonzisztenciája. Sőt, éppen ellenkezőleg, úgy vélem, hogy Hölderlin tragédiája az elgondolható legszorosabb egységre törekszik, miután a költő az empedoklési tant műve formájává, formaelvévé is kívánta tenni. A tárgyválasztásban tehát már egyúttal olyan formanyelvet is sejthetünk, amelyik korától alapvetően idegen. Hogyan is ne lenne idegen; az emberi történelem végtelen fejlődésébe vetett hit korában egy olyan mű, amely alakilag is utánozza az antik ciklikus kozmogóniát? Ez az eszmeiség és ez a forma idegen a kortól: innen a hibás terv vádja.

Már az előző fejtegetésben is igyekeztem kimutatni, hogy a változatok egyre inkább távolodnak a korabeli tragédiairodalom konvencióitól és a tragédiáról vallott általános felfogástól. Ezt erősíti meg az az alábbi megfigyelésünk is, hogy az első változattól kezdve egyre kevesebb jelentősége lesz a tragikus bűnnek is, szenvedés és bűn vélt összetartozása egyre lazul. Ezzel együtt egyre görögösebb lesz maga a forma, a drámai szűzsé is, egészen a kar felvezetéséig. A hős drámai önértelmezésének tehát egyszersmind olyan sajátos iránya van, amelyik nem egyezik semmiféle korabeli gondolatrendszerrel. Feltevésem szerint itt kell keresni az Empedoklés-dráma formai problematikuságát is, töredékességének forrását. Vizsgálódásomban tehát továbbra is a választottam nézőponthoz ragaszkodom: az *Empedoklés*-t mint fordítást kívánom értelmezni.

I. változat: A kudarctól az áldozatig. («Vom Scheitern zum Tode bis zum Opfer»)

Az első változat drámai alaphelyzete a filozófus életrajzából ismert mozzanatra, Empedoklés hybrisére épül: istennek kiáltja ki magát, s ezért az égiek és az emberek egyaránt eltaszítják maguktól. A bűnnek ezzel a klasszikus egyértelműségével egyedül áll ez a változat: a másodikban már csak a filozófus ellen összeesküvő farizeus és Mekadés szájából halljuk az ellene felhasználható vádat: «kifecsegte» az isteneket, a halandóknak. A harmadik töredékben pedig már a bűn eszmeisége is elesik. Önmagában ebből a változtatásból azonban mégsem következtethetünk a költő tragikumfelfogásának olyan mérvű minő-

⁴⁶ Hölderlin tárgyválasztásában ez természetesen csak egy mozzanat lehetett. Ha ugyanis az *Empedoklés*-t a költő másik két drámatervével a *Sókratész*-szel és az *Ágész*-szal vetjük össze, a következő témabeli hasonlóságok tűnhetnek föl: először is Hölderlin jó érzékkel kerüli a mitikus anyagot; mindhárom terv főhőse reális történeti személyiség, mégha ezután Hölderlin nem is tartaná magát a történeti hűséghez. Mindhárom sors közös mozzanata továbbá a mártírium. Ágész mártírhalála — Plutarchos életrajza szerint inkább politikai természetű: Spárta ősi rendjének visszaállításáért áldozza az életét. Talán az anyagnak ez az egyértelműsége, tisztán politikai jellege tarthatta később vissza Hölderlint a mű megírásától, vagy legalábbis a komolyabb tervezéstől. A Sókratész-dráma pedig — ha egyáltalán megírható egy ilyen dráma — végtelenül messze esett volna a görög tragédia hagyományától. Így csak az *Empedoklés* látszhatott igazi tragikai feldolgozásra megfelelőnek.

ségi változására, mint ahogy például Wolfgang Schadewaldt feltételezi.⁴⁷ Ha ugyanis alaposabban megfontoljuk, az empedoklési hybrist az oidipusi és antigonéi «nefas» előképének is tekinthetjük, amelyet Hölderlin a jóslat (illetve az istenség «túl végtelen» értelmezésében («Ödipus den Orakelspruch zu unendlich deutet»), egyfajta papi tiszt birtoklásában jelöl meg.⁴⁸ Az istenközelségnek e hybrise Oidipusnál is, Empedoklésnél is intellektuális természetű. Empedoklés érti a Természet (a «szent» Természet) nyelvét, ő is *Aufseher über die Naturmacht*, mint a költő Teiresiásról állítja, sőtura, mágusa is annak. (Parancsol a szeleknek és a vizeknek stb.) Empedoklés világnívá tágult énje mindent befogad, mindenre reflektál. Ebben áll a bűne. Oidipus vétkét pedig más helyütt — nem a Megjegyzésekben — így foglalta össze Hölderlin: «Der König Ödipus hat ein Auge zuviel vielleicht.»⁴⁹ A látás túlsága, vagy inkább ennek vadul akarása («das närrischwilde Nachsuchen nach einem Bewußtsein»)⁵⁰ éppen az ellenkezőjével jellemzi az antik hőroszt, mint egyébként szokásos: mondják, hogy lényük szerint vakok, vakon törnek céljuk, a nekik kijelölt vég felé.⁵¹ (Vagy mint szerényebben Diller állítja:⁵² tragikus pusztulásuk az emberi tudás esendőségéből ered.) A ránk maradt tragédiáknak csak egyetlen mindentudó, jós hőrosa van: Prométheus, akit azonban mégis rabul ejtett, sziklához láncolt Zeus. A mindentudó Prométheus tehát korántsem szabad, s nemcsak a cselekvésben, hanem egy végső értelemben sem: nem tud meghalni. Tudás (mindentudás) és halál (meghalni tudás) kizárja egymást.

A jós és a hős antik alakját egyesítő Empedoklés azonban szabad. Paradox módon éppen a bűne teszi azzá. A bűnhöz ugyanis nem a bűnhődés csatlakozik, ok és okozat láncolataként, hanem az áldozat, az önként vállalt — vezeklő és áldást osztó — halál. Vagyis éppen a bűn teszi szabaddá Empedoklést, a bűn — illetve fogalmazzunk óvatosabban: az istentsértés hybrise — indítja el a neki kijelölt úton.

Hölderlin éppen ezzel, a bűn és a megtisztító szent áldozat drámai teleológiájával teremt olyan egyedülálló tragédiát, amelyik kora összes többi drámai kísérletétől jelentékenyen különbözik. S ezzel egyúttal meghaladja a tervezetben és a kezdő jelenetekben még érzékelhető elégikusságot, a bukásnak, kudarcnak azt a szomorúságát, amely még a *Hyperion*-ra emlékeztetheti az olvasót. A világgal (az istenekével és a földivel egyaránt) való meghasonlás tragédiája, a világgal szembeni kudarc szakralizálódik, misztériummá magasztosul. Ezt a «misztériumot» általában panteisztikusnak szokás nevezni. Mégis, lényegében igaznak tűnik a Krisztus-misztérium belelátása Empedoklés sorsába.⁵³ A drámai szüzsé, illetve még inkább a szerepek, azok megoszlása ugyanis mintha ténylegesen imitálná az evangéliumi történetet. Már a főhős szerepe is, azaz halálának ál-

⁴⁷ W. Schadewaldt a «bűn» eszmeiségének vélt változásai alapján kronologizálta a töredékeket, mint *Beißner* kimutatta, helytelenül. (i. m. 268 skk.).

⁴⁸ «Ödipus aber spricht darauf *priesterlich*:

«Durch welche Reinigung ... etc.» (St A 5, 197.)

⁴⁹ St A 2, 20 skk.

⁵⁰ St A 5, 199.

⁵¹ W. Benjamin: A német szomorújáték eredete. In: *Angelus novus*. Helikon 1980. 295 skk.

⁵² H. Diller: *Göttliches und menschliches Wissen bei Sophoklés*. Kiel 1950.

⁵³ B. von Wiese: *Die deutsche Tragödie von Lessing bis Hebbel*. Hamburg 1955³. 363. A szerző kizárólag az istenek emlékezetét újratemtő áldozati halál párhuzamát említi. Úgysszintén kiemeli ezt M. Kommerell is utalt elemzésében. Részletes bibliográfiát ad J. Link: i. m.

dozati-megváltó, a közösséget felemelő, az istenekhez visszatérítő funkciója is megerősíti ezt a hasonlatot. Még inkább szembevetendő azonban a fő- és mellékszereplők viszonya: mester és tanítvány viszony áll fönn a filozófus és Pausanias között, s ez utóbbit ő is élő testamentumként hagyja hátra az akragasi közösségnek, mint egykor Jézus az apostolait. Panthea viszont nem tanítvány, inkább az evangéliumi nőalakokra emlékeztet a Deliával alkotott párosa. (Szinte egy Mária—Márta párost alkotnak.) Az Empedoklést istensérséssel vádoló és elítélő közösség vezetői pedig az a Hermokratés és Kritias, akikben ugyancsak a farizeus Kajafás és a kettős lelketű, habozó Pilátus párosára ismerhetünk. A nép pedig olyan, mint mindig: vezetőit követi. Egyszer gyűlölködik, követet megváltója után, másszor a lába elé borul.

Fölvetődhet bennünk a kérdés: vajon szerencsés-e ez az imitáció? Vagy netán éppen a gyengéje az első töredéknek, s arra mutat, hogy Hölderlin még nem volt képes a teljesen szuverén cselekményformálásra? Talán még nem volt képes következetesen elgondolni a tragikus áldozat eszmeiségét, kora protestáns-pietista szellemi közegéből kiszakadva? Én magam ez utóbbira gondolok, hiszen a kiszakadás elkerülhetetlenül bekövetkezett. A második és harmadik változat ugyanis már csak a szimbolikájában őriz meg valamit az evangéliumi utalásokból, s ezekkel is nagyon mérsékelten él a szerző. Feladja továbbá Hölderlin a kényes egyensúlyozást is az elvont, intellektuális-szellemi természetű bűn és az áldozat között.

II. Változat: szenvedés (*«Leiden zum Tode»*)

A második változat eltéréseit sokféleképpen lehet hangsúlyozni. Az egyik kétségtől a bűn gondolatának előbb jelzett módosulása. Ezúttal a vád nem a főhős, hanem a farizeus és az archón szájából hangzik el: Empedoklés bűnös, (1) mert kifecsegte az isteneket, (2) mert ellopta az embereknek az élet tüzét (*«die Lebensflamme»* 135. sor), végül (3) mert túlzottan szerette a halandókat: *«er wird es büßen, daß er zu sehr geliebt die Sterblichen»* (63 sk.) A stilizáció ezúttal tehát inkább prométheusi: a titán tetteire utal a felsorolás. E titáni lényeggel összhangban ez az Empedoklés már nem az első változat tudósa, mágusa, több ennél: szinte természeti erővé, a kozmosz egyik mozgatóerejévé válik:

Denn ich
Geselle das Fremde,
Das Unbekannte nennet mein Wort,
Und die Liebe der Lebenden trag'
Ich auf und nieder [. . .]⁴⁵

— idézi Mekadés az ő szavait. Vagyis ő a Szeretet közvetítője, benne és általa hat a kozmosz pozitív ereje: a philia, a harmónia, erősz. Ő az, aki áttelekésíti, harmonikusan egyesíti, illetve megújítja a világot: *«was einem gebricht, / ich bring es vom andern, und binde / beseelend, und wandle verjüngend die zögernde Welt . . .»* (149 skk.) A történeti Empedoklés tanaira való utalás egyértelmű — azzal a lényeges hangsúlyeltolódással, hogy itt most a filozófus *önmagában*, saját magában véli felfedni azt az erőt, amit a történeti Empedoklés Harmóniá-

⁴⁵ St A 4, 95, 125 skk.

nak, Aphroditének, Philiának nevezett. Mégsem az első változat hybrisével van dolgunk, hiszen ez az erő — mint Panthea mondja — a *szenvedésből* táplálkozik:

Nicht in der Blüth' und Purpurtraub'
Ist heilge Kraft allein, es nährte
Das Leben vom Laide sich, Schwester! (694 skk.)⁵⁵

Az életet nemző és tápláló szenvedésben szimbolizálódik most a hős sorsa, ahogy azt a költő a *Das Werden im Vergehen* című írásában elméletileg is kifejtette. Ő, aki az élet tüzét adta az embereknek, *akinek éneke áldozati vér* (Opferblut) *az istenek oltárán*, ő árad szét forrásként a szomjuhozókban: «in mir, in mir ihr Quellen des Lebens, strömtet, / Aus Tiefen der Welt ihr einst / zusammen, und es kamen / die Dürstenden zu mir. . .»⁵⁶ A bibliai allúzió világos, ezek az azonosságok mégis inkább a négy elem szimbolikáját követik rendszeresen. Empedoklés a tűz, a víz, az éter . . . Ugyanezek a szimbólumok írják le az áldozati halált is: ő, aki az embereknek a tüzet adta, fönixmadárként fog az Etna tüzeiben új életre kelni, ő, az éltető forrás, az Etna *kelyhétől ittás*. Aligha képzelhetjük másként, mint hogy tulajdonképpen ez volt előbb: az áldozati vér és az Etna kelyhe, s csak azután áramolhat ki a megújult tagokból az élet forrása, tüze. *A szenvedés van előbb, s nem a bűn*. Belőle következik minden. Illetve van még előtte valami: a kivetettség, a magány: a pusztaság, a sivatag («verödet», «verdüstert»). Valójában ez a nem-lét, a halál igazi birodalma: «Allein zu seyn und ohne Götter, ist der Tod.»⁵⁷

III. változat: az új Oidipus («Wille zum Tode»)

Az ugyancsak elvetett második változat után Hölderlin — föltehetőleg 1799 végén — nagyszabású átalakításokat tervez drámája újraírásához. A tervezet szerint először is «családiásul» az előző töredékekből átvett konfliktus a világ és Empedoklés között. A filozófus most (Hermokratés és Mekadés-Kritias helyett) a saját bátyjával, az Akragast uraló Stratóval kerül összeütközésbe, melynek folytán száműzik. Ugyanígy az együttérző Pantheából is Empedoklés nővére lesz. Egyedül csak Pausanias marad meg régi szerepkörében. Mintha Hölderlin ezúttal Aristotelés tanácsát követné, aki a *Poétikában* így ír a legnagyobb tragikus hatást keltő szenvedésről: „Nézzük meg, miféle esemény tűnik félelmetesnek vagy szánalomkeltőnek. Ilyen tettek szükségszerűen vagy barátok, vagy ellenségek, vagy közömbös emberek között történnek meg. Ha ellenség teszi ellenséggel, abban nincs semmi szánalomkeltő, sem ha megteszi, sem ha csak meg akarja tenni, kivéve magát a szenvedést. Hasonló a helyzet, ha egymás iránt közömbös emberek cselekszenek így. Ha azonban baráti vagy rokoni viszonyokon belül megy végbe a szenvedés, mint például ha testvér a testvért, fiú az atyát, anya a fiát, vagy fiú az anyját megöli, vagy meg akarja ölni, vagy valami más ilyesfélét tesz, ez szánalmat kelt; ilyen témákat kell keresni.»⁵⁸

⁵⁵ St A 4, 116, 694 tkk.

⁵⁶ St A 4, 102, 300 skk.

⁵⁷ St A 4, 108, 480 skk.

⁵⁸ *Arisztotelész: Poétika*. Ford. Sarkady János. Helikon 1963. 36.

Sajnos nem tudhatjuk, vajon milyen természetű lett volna ez a viszály a filozófus és fivére között, mivel ez a változat is abbamaradt már az első felvonás második jeleneténél. Sőt az is elképzelhető, hogy mindez már nem is fontos, hiszen talán már a régmúlthoz tartozik, vagy régmúltnak tűnik a halál közelségében élő, az Etna magasában vándorló hős szemében. Hasonlónak képzelhetjük ezt a drámai kezdőjelenetet a Kolónosba érkező Oidipusával, aki már rég maga mögött tudja az egykori bűnt és a meghurcoltatást, noha ezek még nem értek véget, s már csak a közeledő halálával törődik.⁵⁹ Empedoklés és az agg Oidipus hasonlatossága valóban szembetűnő: az első változat nyugtalan szellemű tudósa itt már teljesen magányos, kivetett, mondhatni öreg ember, aki csak egyvalamire vár, a halálára: *«Sterben will ich ja, mein Recht ist dies.»* A várt és vágyott halál: *ünnepe, szent áldozat*, amelynél Empedoklés maga az áldozó és a fölékesített, fölkoszorúzott áldozati állat is — mint Manes mondja: *«O scherze nicht, und ehre doch dein Fest, / Umkränze dir dein Haupt, und schmük' es aus, / Das Opferthier, das nicht vergebens fällt. / Der Tod, der jähe, er ist ja von Anbeginn. . .»*. A halálvággyról és az áldozatról ezzel egyszerűsmind lefoszlik az előző változatok romantizálása, mártírium jellege, s marad, ami kezdettől (*«von Anbeginn»*) volt: a tragédia eredetű és kultikus forrásául szolgáló szent áldozat (ember-, illetve állat-áldozat) az istenek oltárán.⁶⁰ A földjére, illetve sírjának földjére áldást hozó halál eszmeiségén kívül a szerepek feltetelezhető megoszlása, valamint a tervezetből halványan sejthető drámai cselekmény is rokonnak látszik a sophoklési mintával. Ezt a hőst is egy áldozatkész rokon nő támogatja (Antinoné — Panthea) és egy világi hatalom üldözi a fivér, illetve a sógor személyében (Strato — Kreón). Végül a görög forma kiteljesítésének szándékával bevezetett kar néhány sornyi éneke is a sophoklési bölcsességhez kapcsolódik, leginkább a *«Nem születni a legjobb. . .»* kezdetű IV. stasimonhoz:

und es hängt ein ehern Gewölbe
der Himmel über uns, es lähmt Fluch
die Glieder den Menschen, und die stärkenden, die erfreuenden
Gaaben der Erde sind, wie Spreu, es
spottet unser, mit ihren Geschenken, die Mutter
und alles ist Schein —⁶¹

«Minden látszat» — *doxa és alétheia* tragikus ellentmondását a művészet birodalmában Sophoklés fedezte fel. Őt idézik ezek a sorok, csak hogy ez a remniszcencia már nem tragikus: úgy tűnhet, hogy Hölderlin szinte mindentől

⁵⁹ Meg kell jegyeznünk, hogy egy ilyen utalást már az első változat is tartalmazott. Hermokratés az átkában az Erinnysekhez tartozónak nevezi Empedoklést *« . . . denn du gehörest den Rächenden, den heiligen Todesgöttern . . . »* (642 sk.) Erre később Empedoklés megerősítőleg utal vissza: 728 sk. Ezt az összetartozást csak a kolónosi Oidipusra tett utalásként tudjuk értelmezni, hiszen Empedoklés nem követett el vérbűnt — sőt semmiféle bűnt sem — a történetben tehát ennek a mozzanatnak nincs, nem lehet szerepe.

⁶⁰ L. W. Benjamin: A német szomorújáték eredete. In: Angelus novus. A klasszika-filológiai irodalomban pl. P. Guépin mutatta ki, hogy a tragikus hős számos görög tragédiában felölti az áldozati állat alakját. Például Agamennon Aischylosnál, Pentheus Euripidés *Bakkhánsnők*-jében, (J. P. Guépin: The tragic paradox. Myth and Ritual in Greek Tragedy. Amsterdam 1968. 25 skk.).

⁶¹ St A 4, 141.

gúnyt űz, ami korábbi költészetében szent volt.^{61a} A legszentebb, a Föld adománya — vagyis a bor és a kenyér — immár csak korpa, mellyel az istenek megcsúfolják az embereket. Sophoklés sosem merészelt volna ilyen blaszfémiaát elkövetni. Ám nemkülönben idegen lenne tőle és általában görög tragédiától is a hirtelen stílusváltás: az istengyalázás után a megváltásra irányuló remény és várakozás megfogalmazása:

O wann, wann
schon öffnet sie sich
die Fluth über die Dürre. . .

Mindenekelőtt ez a várakozás választja el a modern művet görög őstől, ez a remény, melynek beteljesülését jósná meg Manes a tragédia tervezett zárójelenetében. A «beteljesülések» azonban általában természetükből következően megírhatatlanok. Ám feltehetőleg még más is hozzájárult a mű elvi befejezhetetlenségéhez, hiszen a költő nyújt még néhány olyan szokatlan merész újítást, amelyek révén a mű messze rugaszkodik a drámai mimészis korabeli bevett konvencióitól. Ezek egyike Manes alakja.

Manest eddig sokféleképpen értelmezték, Mani perzsa bölcselő figurájára tett utalástól⁶² kezdve a betű szerinti funkciójáig: egyiptomi bölcs, aki közbenjár a két fivér viszályában.⁶³ Max Kommerell pedig⁶⁴ egy másik mindentudó bölcs figura dramaturgiai szükségességét hangsúlyozza, hiszen — mint mondja — nem beszélhet el mindent Empedoklés a saját sorsáról, a saját életútjáról: csak egy másik, vele egyenrangú szellemi társ szavaiban válhat az ő élete és halála szükségszerűvé, sorsszerűvé. Ez igaz, de mégsem magyarázza meg a Manes-jelenet egyes különbségeit. Először is Empedoklés *halottnak*, szellemnek nézi Manest: «Und du? du hier? Kein Wunder ists! Seit ich den Lebenden/ gestorben bin, erstehen mir die Todten.» (340 skk.) S noha Manes ragaszkodik hús—vér valójához, az ő beszéde sem kevésbé különös. «Trugbild»-nek szólítja Empedoklést! Ki tehát a valóságos? Ki kinek az árnyképe, halotti szelleme vagy eidolonja, csalképe? Doxa és alétheia problémájánál vagyunk: «O sage, wer du bist, und wer bin ich?»⁶⁵ — szólítja föl Manes a filozófust. Az utóbbira nem kapunk választ, az előbbire viszont két parabola is vonatkozik, Manes parabolikus elbeszélése és a filozófus önértelmező meséje. Két ősrégi ismerős, két egymás veséjébe látó, mindentudó szellem ad föl itt rejtvényt egymásnak. «Ich kenne dich im finstren Wort, und du,/ Du Allwissender, erkennst mich auch.»⁶⁶ Párbeszédük igazi agón: versengés, küzdelem, gúny, átkozódás, fölül-

^{61a} Itt is áttér tehát Hölderlin az *Antigoné*-fordítás végső stádiumára jellemző «szent gúny» nyelvére.

⁶² I. M. Ruppel: Der antike Gehalt in Hölderlins Empedokles. Diss. Frankfurt am Main 1925. Hivatkozás Beißnernél, St A 4, 363.

⁶³ W. Dillthey az egyiptomi szellem reprezentánsának nevezi Manest, aki a görög Empedoklést szükségszerűen csak félreértheti. «Eine finstere, bluthleere, tatlose, Weisheit geht von dem Ägypter aus. (. . .) Den Griechen versteht er nicht.» . . . stb. i. m. 436 sk. H. Gottschalk szerint Manes az emberiség szentül hagyományozott tudását («heilig überliefertes Wissen») közvetíti. Hasonlóképpen vélekedik W. F. Otto is, amikor Manest az ősvallás szellemi megtestesítőjének nevezi. (H. Gottschalk: Das Mythische in der Dichtung von Hölderlin. Stuttgart 1943. W. F. Otto: Die Gestalt und das Sein. Gesammelte Abhandlungen über den Mythos and seine Bedeutung für die Menschheit. Düsseldorf—Köln.

⁶⁴ I. m. 25.

⁶⁵ St A 4, 136, 402.

⁶⁶ St A 4, 136, 400.

kerekedni vágyás, de nem beavató tanítás, mint egyesek vélik. Empedoklés indulatai a végletekig megfeszülnek: «Versuchst du noch, noch immer mich, und kömst,/ Mein böser Geist, zu mir in solcher Stunde?»⁶⁷ Ez a Manes, akit előbb Zeus követének és bizalmasának nevez, kísért, gonosz szellemként, daimonionként lopakodik hozzá: «und wagst dich hier an mich und reizest mich. . .»⁶⁸ Vajon még mindig a tervezet reális jósfigurájával, az egyiptomi tanítóval állunk szemben? Vagy talán egy megváltozott realitásban — miként a megnevezések sugallják — az árnyak, az eidolonok, a szellemek világában lennénk? «Jákób» harca az «angyallal»?

Erre mutathat többek között az is, hogy a küzdelem élet—halál harc, mely hadat üzen minden «Trug und Schein»-nak, és erre utalhat Manes neve is, amely latinul a holtak szellemeit jelöli. Ezenkívül dramaturgiailag is alátámaszthatónak tűnik ez az értelmezés. Ha visszatekintünk az előző jelenetre, feltűnik, hogy Empedoklést most az előző változatokkal szemben teljes metafizikai úr övezi. Teljesen elszakadt a világtól és mindenkitől. Pausanias, az egyetlen hű tanítvány már nem a mester folytatója, testamentumának birtokosa, hűsége is inkább gyermeteg, hiszen szemlátomást nem érti mesterét: sosem gondolt még a halálra! El is küldi őt magától a filozófus, Hellásba vagy Egyiptomba. Ki törhetne be ebbe a totális magányba, ebbe az egyszemélyes világba? A régi egyiptomi tanítómester ötlete nem rossz, de külsődleges megoldást kínál: hogyan szólhat az ő szava a sors szavaként, hogyan mondhatja ki beszéde az empedoklési sors szükségszerűségét, ha csak nincs ő maga is Empedoklésen belül? Az antik jós figurájának, illetve szerepkörének aligha lehet helye a modern tragédiában: csak úgy szerepeltethető, ha bensőségesül. Ezért tart ez a párbeszéd szükségszerűen a drámai önreflexió, a belső párbeszéd fausti irányába.

A kézirat ennél a jelenetnél szakad félbe, anélkül, hogy bármi egyértelműsödne. A filozófus a végszavai szerint még sok mindent akar közölni a mindent látó és mindent tudó egyiptomival. . . A démonnal vívott küzdelem lezáratlan.

4. A «trilógia»

A két Sophoklés-fordítás kiadása körüli levelezésben fogalmazza meg Hölderlin a legnyíltabban velük kapcsolatos álláspontját: *közös műnek* tekint i őket, Sophoklésszel együtt írt tragédiáknak. Arra a merészségre azonban még ő sem gondolt, hogy hozzájuk csatolja a másik közös mű, az *Empedoklés* töredékeit, noha erről a műről is elmondhatta volna, hogy a hellén és a hesperikus alkotószellem együttes terméke, egy másik, szabadabb értelemben ez is újraírás, parafrázis. Egy vakmerőbb, vállalkozó szellemű kiadás együtt adhatná közre őket egy kis kötetben.

Ez a tragédiahármas számos tekintetben rendhagyó lenne, hiszen az egymáshoz illesztésüket nem a tragikus tárgy vagy a poétika rokonsága diktálhatja, hanem Hölderlin személyisége. Az első helyen álló Oidipus-fordítás az igazi — az antik — tragédia mintapéldájául, paradigmájául is szolgálhatna, melynek a holderlini fordítás olyan megkérdőjelezhetetlen kalauza, közvetítője, mint a mi nemzeti irodalmunkban Babitsé. Ezután valójában csak az *Anti-*

⁶⁷ St A 4, 136 403 skk.

⁶⁸ St A 4, 136, 406.

goné-val lépünk át Hölderlin és Sophoklés közös világába, ezzel a talányos és mindig kissé idegen művel, amelyet nekünk egyértelműen Hölderlin *kora* közvetít: csak az ő kortársainak nyomdokán haladva tudunk beszélni róla ma is. Már csak ezért is maradt meg számunkra kihívásnak Hölderlin átértelmező fordítása, olyan újraírásként, mely nem illeszkedik kora — vagyis a mi hagyományunk — konvenciójába. Hogy azután ezen az úton hová érkezünk, tuljutunk-e a Hölderlin-filológia tárgyi kérdésein — ez még nyitott kérdés. Végül a harmadik helyet tölthetné be a saját mű, amelynek három változata mintegy három felvonása is lehetne a gondolkodó (Hölderlin-Empedoklés) tragikus sorának. Eközben azonban ez a képzeletben konstruált trilógia el is veszítené szilárd körvonalait, elveszne a Hölderlin-életműben. Mert bár az *Empedoklés* problémaköre szinte 2000 évet ölel fel, a görög gondolkodástól a kereszténységen át a klasszikus német filozófia egyes alapkérdéseig, ugyanakkor mégis végtelenül önmagába zárt, mondhatni éterien szűk ez a hölderlini világ. S noha megpróbáltuk végigkövetni ennek a személyes világnak az alakváltozásait, egészen a faustian Manesszal társalkodó, az Etnának toronymagasába száműzött, s már csak a halálára várakozó filozófus-árnyképig, be kell vallanunk, hogy a képpel még sem vagyunk készen — az enigma megmaradt.

MŰFORDÍTÁSOK

SZÉKÁCS JÓZSEF ÚJGÖRÖG NÉPDALFORDÍTÁSAI

Székács József antik versfordításai — Horatius, Terentius, Plutarchos művei, görög epigrammák — idejekorán bekerültek az irodalomtörténeti köz tudatba, sőt elmondhatjuk, hogy az antik epigrammák iskoláján nevelődött a XIX. század jeles egyházi költője a világi líra — különösen a közéleti ihletettségű epigrammaköltészet — figyelemre méltó művelőjévé is a reformkor első évtizedében. Újgörög fordításai ezzel szemben szinte teljesen ismeretlenek voltak: sem monográfusai,¹ sem neogrecistáink² e minőségében nem tartották számon annak, ellenére, hogy A kesergő nő címmel közreadott népdalfordítása a Nemzeti Almanach 1841. évfolyamának 413. lapján olvasható. Az újgörög-fordító Székácsra először Fried István hívta fel a figyelmet, szerb fordításainak elemzése kapcsán.³ Az ő személyes útmutatásai vezették el e sorok íróját az Evangélikus Országos Levéltárba, ahol Vető Béla és munkatársai szíves segítségével nyílt módja tanulmányozni a fordítások kézíratait, s előkészíteni kiadásukat.

A kéziratok az EOL Székács-hagyatéka 9. kötegének XVII. dosziéjában találhatók. Az Újabb nyelvekből címet viselő XVII. doszié vegyes gyűjtemény: egy sor zömében soha ki nem adott angol, német, perzsa, héber, szerb és cseh versfordítás⁴ mellett öt kézirat gyűjti össze Székács József 17 (mint láthatjuk majd, valójában 13) újgörög népdalfordítását. Az I. kézirat 24,5×19,5 cm nagyságú fehér lapon nem Székács kezeírása. Ez azonban problémát nem jelent, mivel közismert, hogy 1840-től, házasságkötésüktől fogva, számos esetben Székács Józsefné másolta, tisztázta költő férje írásait. Nem nehéz így — hiszen 1841-ben jelent meg — 1840–1841-re tennünk e kézirat keletkezési idejét. Kivételes szerencsénkre a 14,5×13 cm méretű, szinte cédulányi fehér lapú II. kézirat első oldalán ugyancsak A kesergő nő egy korábbi variánsát találjuk,

¹ Ballagi Mór: Emlékbeszéd Székács József felett. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből. Budapest 1879; Benkő István: Székács József élete és irodalmi munkássága. Mrosvásárhely 1901; Zsilinszky Mihály: dr. Székács József. Budapest 1909; Patay Pál: dr. Székács József. Budapest 1919.

² Nem említi Horváth Endre Magyar–görög bibliográfiája (Budapest 1940), sem Újgörög tanulmányok Magyarországon [EPhK 58 (1934) 84–88, ill. 191–194] című tanulmánya, sem annak a Nea Esztia című athéni folyóiratban 1937-ben megjelent görög szövege. E sorok írója sem tekinti magát e mulasztásban kivételnek: Az újgörög irodalom a felszabadulás előtti Magyarországon című tanulmányában; Fil. Közl. 24 (1978) 457–470], illetve annak a Homonoia első 1979-es évfolyamában megjelent görög szövegében ugyancsak hiába keresni erre való utalást.

³ Székács József és a szerb népköltészet. Szomszédság és közösség. Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok. Budapest 1972. 259–283.

⁴ Gyakorlatilag ez az egész gyűjtemény szintén elkerülte a korábbi kutatók figyelmét.

s hátlapján Székács legkorábbi Széchenyi-verse, az 1835-ben az Aurórában megjelent Széchenyi c. epigramma⁵ utolsó sorait, még «piszkozatban», korábbi formában, alatta néhány latin szó, köztük a *respublica* ragozásával. Ez az egybeesés feljogosít bennünket annak kimondására, hogy Székácsnak már 1835-ben van újjörög népdalfordítása, tehát *mai tudásunk szerint benne tisztelhetjük az újjörög szépirodalom első magyar fordítóját*.⁶ A II. kézirat természetesen Székács kezeírása.

Ismét idegen kézírás, a hitvesé a III. — 27 × 22 cm méretű dupla zöldeskék lap — kézíraton, valószínűleg kiadásra szánt versek tisztázása: egyelőre csupán az 1840-es terminus post quem bizonyos. És az is, hogy a kézirat negyedik lapján lévő Ébredj, ébredj kezdetű szerelmes vers nem újjörög népdal, sokkal inkább tűnik stílusában Székács saját művének, ezért ki is rekesztettük gyűjteményünkéből. Határozottan Székács kezeírása viszont a IV. — 26 × 21 cm méretű dupla zöldeskék lap — és az V. — 27 × 22 cm méretű dupla zöldeskék lap — kézírat, amelyek a fordítások zömét tartalmazzák, s amelyeknek datálása egyelőre biztos ponthoz nem köthető. Az azonos versek variánsai alapján viszont megállapíthatjuk, hogy az V. a későbbi. Az V. kézirat negyedik oldalán ismét idegen szöveg van: egy eredeti német vers gót betűkkel szintén Székács kezeírásával.

Már érett költőként írt, de nem teljes magyar⁷ illetve latin⁸ nyelvű önéletrajza ad felvilágosítást arról, hogy a soproni teológia elvégzése után 1829-ben a fiatal lelkész, későbbi, doktorátust eredményező németországi tanulmányútjának önfinanszírozása céljából házitanítóságot vállalt a rudnai Nikolics család két fiúgyermeke mellett. Velük utazik Karlócára, ahol Sztratiimirovics érsek rezidenciáján megismerkedik egy Kiklász-szigeti származású görög ortodox pappal, akinek csak keresztnévét közli: Níkosszal. Níkosz, aki csak görögül tud, őt ó- és újjörögre tanítja, ő viszont Níkoszt latinra, s mindketten szerbül tanulnak. Egy esztendő telik el így. Níkoszt a kérései Ión Akadémia ósláv filológiai tanszékének megalapítójául szánták kiküldő — mi tudjuk, hogy ez meghíúsult, ilyen tanszék ott nem létezett — s 1830 után, hogy Karlócat elhagyja, Níkossznak nyomavész. Székács újjörög-tudásának később is bizonyoságot adja, fordításain kívül is. Önéletrajzából megtudhatjuk, hogy 1837-ben, amikor a pesti magyar evangélikus egyházközség lelkészi állását megpályázza, a tekintélyes személyekből álló vizsgabizottság, köztük Schedius Lajos professzor kérdésére, a vizsgajellegű meghallgatáson a jelölt szabályszerű kiselőadást

⁵ Külön tanulmányt érdemelne Székács Széchenyi-képének alakulása. Az Aurórában megjelent Széchenyi c. epigramma fenntartás nélkül ünnepli a Vaskapu-szabályozás kezdeményezőjét. Az Emlényben 1841-ben publikált Halljuk! ironikus hangvételi: Széchenyi reformpolitikáját mint a munka nélkül való meggazdagodás modelljét morális alapon kérdőjelezi meg. Döbling néma ellenállóival viszont szolidáris teljes mértékben: az 1853-ban írott és ki nem adott Széchenyi-út Orsovánál című vers tanúskodik erről.

⁶ Az újjörög szépirodalom magyar fordításának első kinyomtatott dokumentumát legújabbban az Athaeneum 1837. október 29-i és november 2-i számában megjelent — egyelőre ismeretlen szerzőjű és magát meg nem nevező fordítójú — novellában, a Keránikosz völgye c. műben találtuk. Ezzel is és a Székács-fordításokkal kapcsolatos következtetésünket előzetesen közreadtuk a *Der Einfluss der byzantinischen und neugriechischen Literatur auf Ungarn* című tanulmányban (*Hungaria Litterata Europae Filia*. Budapest 1986). Ennek korábbi, angol és orosz nyelvű változatában még nem szerepel a vonatkozó híradás, mivel kutatásaink csak 1986-ban indultak meg.

⁷ Ms. 10.653/1. MTA Akadémia Kézirattára, 1873 után készült.

⁸ Qu. v. H. 1852., OSzK Kézirattára Székács József 1835 előtti útinaplóját tartalmazza.

tart az ó- és újjörög nyelv közti különbségről.⁹ Ugyancsak a Székács-hagyatékban bukkantunk Barthelémy ó- és újjörög földrajzi névkatalógusának német átdolgozás alapján készített kivonatára, hitelesen Székács kézírásával,¹⁰ amely szintén arra utal, hogy tudatosan foglalkozott azzal a nyelvvel, amelyet épp a görög szabadságharc utolsó éveiben sajátított el.

Gyűjteményünk valamennyi darabjának forrása Charles Fauriel úttörő jellegű újjörög népköltészeti antológiája.¹¹ S hogy Székács Fauriel kétnyelvű kiadásának eredeti görög szövegéből dolgozott, abban éppen az jelenthet bizonyosságot számunkra, hogy négy versfordítás két variánsban is fennmaradt, a variánsban belül is jól olvasható törlésekkel. Legyen elegendő ehelyütt két példára hivatkoznunk. A Dímosz sírja című kleftiszdal — Valaorítisz híres versének is mintája — az eredetiben így kezdődik: *Ο ήλιος εφασίλε* Székács először nem érti a graecizmust és túl pontosan így fordítja: A nap uralkodása szűnt. Bár ez sem rossz, már a korábbi IV. kéziratban korrigál: A nap nyugodni szállt alá. Ezt tartja meg az V. kéziratban is. Másik példánk ugyanebből a versből a *πνευματικός* szó, amelyet Székács először, szigorúan tapadva a szöveghez, lelkiatyának fordít, később javítja, szintén már a korábbi variánsban gyónatátóra, amely a graecizmusnak megfelelő, pontos megoldás.

Nem érdektelen megfigyelnünk, hogy a 13 versfordítás közül 4 követi csak az eredeti versformát, a nyolcas-hetes tagolású, de egy sorba rögzített iambikus lejtésű tizenötöst, a versus politicust, amely valamennyi vers jellemzője. Ebben nyilván igen erős a hagyomány ereje: a trochaikus tetrameterrel való felváltás nem pusztán kényelmesebb, de magyarosabb csengésű megoldás is. Igen nehéz a trochaizálás alapján esetleges érvet találnunk a fordítások datálásához, mivel kétarcú folyamatnak lehetünk szemtanúi. A kesergő nő esetében a publikáció reményében Székács egy formahűbb első variáns után tördeli a tizenötöst két sorra. Másképp jár el a kleftiszdalokkal, ott az első variáns a trochaikusabb, a második a metrumhűbb.¹² Közrejátszhatott ebben Székácsnak az antik metrumokban szerzett jártassága is, és mai szemmel is elmondhatjuk: ígéretesebbek voltak ezek a metrumhű újjörög versfordítások.

Szinte semmit sem változtattunk az eredeti székácsi szövegeken,¹³ amelyek koruk helyesírását tükrözik, ezért központozásuk is szokatlan: idézőjel helyett gondolatjel, az is az idézetet megelőző sor végén; vesszők, pontosvesszők gyakori hiánya. Természetesen eltér a mai szabályoktól a görög nevek átírása is: Székács néhol saját átírásában is következetlen (Charon ill. Cháron). Az eredeti íráskép megőrzésével hívebb képet kívántunk adni újjörög-fordításunk kezdeteinek ezekről a régóta nélkülözött dokumentumairól. A fordítások valós stílári értékét is korukhoz kell mérnünk. Feladatunkat e téren megköny-

⁹ Ld. a 7. jegyzetben szereplő kézirat 54. oldalán.

¹⁰ A Székács-hagyaték 13. kötegeből: EOL.

¹¹ Chants populaires de la Grèce moderne. Paris 1824.

¹² A Zsivány búcsúja 8. sorának 2. felében feltűnő javítás itt a két variáns közt: Hogy holt szegény vagyok én (IV. trochaikus, magyaros metrum) — Hogy holt vagyok, szegény, én (V. iambikus, az eredeti metrumhoz hű forma).

¹³ Mindössze két helyen tértünk el az eredeti szövegtől. Elhagytuk az A leány és Charon című versben a 14. és 15. sor közti indokolatlan sorkihagyást, Székács fordítása ugyanis hiánytalan, ennek ellenkezőjét tévesen vélte. Az eredeti görög szöveghez igazítottuk A két testvér című ballada 22–23. sorát, ahol Székács indokolatlanul ismétli a «s öt karjaival átfogá», illetve az «És karjain vitte ötet» félsorokat: ez az ismétlés egyébként gyakori az újjörög népköltészetben, itt azonban nem szerepel a görög szövegben. Tehát elhagytuk a motívumismétlést. Ezzel azonban elmondhatjuk, hogy a gyűjtemény és annak görög eredetije közt több hasonló filológiai jellegű eltérés nincs.

nyítik Fried István eredményei Székács fordítói elveire és gyakorlatára vonatkozóan.¹⁴ Elemezésével ugyanis egyetértve magunk is inkább mértékkel klasszicizáló, mint sem romantikus fordítónak tekintjük Székácsot — újjörög fordításai alapján is —, aki a nyelvi pontosság, és a formához lehetőleg hűség elvét vallja, de nem mentes a reformkori költészetnek szinte egészét átható divatelemektől sem, ezért fordításainak épp szókészletében található a legtöbb romlandó vonás.

Csak hipotétikus válaszok adhatók arra a kérdésre, miért maradt a gyűjtemény zöme másfél évszázadig kéziratban. A népdalok tematikája lehet az egyik felelet alapja: az 1821-es szabadságharcot megelőző függetlenségi megmozdulásokat tükröző szegénylegény-énekek kleftisz-dalok, vagy, a még későbbi történeti énekek — Dzavelína, Deszpó halála — kinyomtatása pl., ha 1834 előtt keletkeztek a fordítások, még Metternich rezsimjének cenzúráján sem mehetett volna át. Később, az önkényuralom éveiben sem használhattak volna ezek a fordítások az egyháza és népe érdekében egyre magasabb szinten tevékenykedő közéleti ember — püspök, akadémikus, folyóiratszerkesztő pályáján. A szerelmes epigrammák kiadását talán épp egyházi hivatásával nem érezte egybehangzónak — hasonló témájú saját epigrammáit sem adta ki. Végül azt sem vethetjük el, hogy igen szigorúan önmagához, nem érezte eléggé kidolgozottaknak ezeket a fordításokat, s miután 1861-ben új, filológus fordítója támadt az újjörög népköltészetnek, a már Arnold Passow teljesebb gyűjteményéből¹⁵ dolgozó egyetemi tanár, Tély Iván,¹⁶ a közben más területek felé forduló Székács nem vállalta már az összeméretést.

Régi mulasztást pótolunk a gyűjtemény közre bocsátásával, tisztelettel adózva a nyomtaposónak, s köszönetet mondva mindazoknak, akik lehetővé tették, és munkánkban támogattak.

SZABÓ KÁLMÁN

I

A KESERGŐ NŐ

Nyíljatok meg bánat-ajkak,
— Nyílj meg vérező kebel,
Ejtsetek szót, melly siralmast
— Fölvidítsen engemet !

A halálnak is van enyhe
S Charon könyörölni tud;
De az ájulásba' nincsen
Gyógyító vigasztalás.

¹⁴ A 3. jegyzetben említett tanulmány mellett A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig című monográfiájának 163—206. lapjain (Budapest 1979).

¹⁵ *Ποпулярία Ρωμαίικα*. *Popularia carmina Graeciae recentioria*. Leipzig 1860.

¹⁶ Történelmi népdalok a jelenkori görögöknél. Szépirodalmi Figyelő 1861. 3/39—40., 4/54—57, ill. 6/87—89.

Elvált anyjától a gyermek
Gyermekétől a szülő;
Házaspárok elszakadnak,
Szívből egymást kedvelők. —

Ott a szomszéd bérceken túl
A magas távol hegyen,
Melly felhőket hordoz ormain,
És ködet hord lábain.

Egymás mellé eltemetve
Egypár testvér hamvadoz,
Szőlővessző nőtt magasan
Testvér sírjaik között.

A vesszőn szép fürt piroslik,
Bor helyett melly mérget ad,
Ha anyák nedvét megisszák,
Nem szülhetnek magzatot.

Bár anyám is itta légyen,
S ne szült volna engemet.

II

Nyílj-meg nyílj-meg bánatos szív és ti ajkak keserűk
Nyíljatok meg s csak egy szócskát szóljatok vigasztalót.
Enyhe a halálnak is van s Charonnak könnyörje van
De az élő elválásnak enyhe nincs vigasztaló.
Annyától elvál a gyermek s gyermekétől a Szülő
És elválnak házaspárok egymást szívből kedvelők.
Ottan vót az ormos bércezen a nagy és magas hegyen
Melly fején felhőket hordoz és hidat hord lábain
Ott egymás mellé temetve két testvér van szerető
Sírjaik közt nőtt magasra szőlő vessző zöldelő
Bíbor színű szőlő rajta bor helyett melly mérget ad
Ha anyák isznak belőle nem szülhetnek gyermeket:
Bár anyám is itta volna, s nem szült volna engemet.

III

1

A leány és Charon

Kérkedett egy szép leányka hogy Charont nem rettegi,
Mert kilencz férfitestvére van s Constantin jegyese,
Kinek számos ház sajátja számos ház s négy palota

Charon olly madárkává lett milyen a barna fecske.
 Mellé szállott és szívébe megnyilazta a leányt.
 Elsíratta ötet annya, így siratja annya őt:
 Cháron, milly bajt szerzél nekem leánnyommal az eggyel
 Az eggyel egyetlenemmel az én szép leánnyommal. —
 Im eljött Constantin is, jött egy völgyből magasból,
 Vele négyszáz társak voltak és hatvankét játszadók.
 Szünjetelek meg vigadozni, játszadozni szünjetelek!
 Egy kereszt jelent meg nékem én napomnak ajtaján,
 Vagy napam halálozott meg, vagy halál ipamra szállt,
 Vagy közüle sógorimnak egyike sebet kapott.
 Hollóménjét sarkantyúzza s a templomba elsiet,
 A főmestert ott találja sírnak építése közt.
 Mond meg, üdvöz légy ó Mester ki számára lessz a sír?
 A szőke szűznek számára szőkének s éjszeműnek,
 Van kilencz férfitestvére és Constantin jegyese,
 Kinek számos ház sajátja számos ház s négy palota. —
 Kérlek téged, mester, a sírt úgy készítsed, hogy legyen
 Kissé hosszabb kissé széleltsd hogy be-férjen két személy. —
 Egy arany tör szállt feléje és szívé meggyilkolá,
 Együvé temették őket, mindkettőt egy sír alá.

2

A sidólány és a fogoly(madár)

Egy sidólány aratgatott és terhes volt a leány,
 Egy órában aratgatott, más órában vajudott
 Még kévére támaszkodván szüle egy arany fiat,
 Kötényébe vette s elment hogy fulassza vízbe azt
 Egy fogollal találkozott, így szólítja a fogol
 Ebszülötte örült vétkes, förtelmes sidóleány!
 Nékem tizenennyolc fiam van s legelek élelmükért
 Néked egy arany fiad van s mégyszd hogy vízbe fojtsad azt.

3

A két testvér

Egy kereskedő szállt alá a hegyek tetőiről,
 Tizenkét hímöszvér véle és nőöszvér tizenöt.
 És találkozott rablókkal útjának közepette
 Kik megállíták marháit s leterelni akarták,
 Hogy látnák pénz zsákjaikba vallyon rejtve nincsen-e.
 A kalmár pedig könyörgött hogy csak le-ha-terhelnék.
 Ach ne terheljétek le a marhákat szegényeket!
 Mellyem senyvedett közöttte fel- és leterhelésnek. —
 Felbőszüle a kapitány és megállva így beszélt:
 Nézd csak a kutjának kölykit nézzed a kurva fattyát!
 Nem siratja életét ő de marháit könnyezi.

Hol vagytok derékjaim ti a kapitány felkiált
 Verjétek le gyilkolással hogy helyről se mozduljon. —
 És ezek sajnálták őtet mert igen volt férfias.
 De rárohant a kapitány vad oroszlán szerinte
 És kivonja saját törét és szívébe verte azt.
 Ez fohászkodott terhesen s úgy kiáltott mint tudott:
 Hol vagy atyám hogy szemlélhess? hol anyám hogy megsirass? —
 Honnan való a te anyád levelt hogy írjak neki. —
 Arta szülte én anyámat atyámat szülte Kreta,
 Vólt egy bátyám is nekem még de zsványnak szegődött. —
 És megrezzent a kapitány s őt karjával átfogá,
 És karjain vitte őtet s orvosokhoz ment vele.
 Ti kik gyógyítottatok sok szírott- és vágottakat
 Gyógyítsátok az ifjat-is saját testvér öcsém ez.
 Igaz mi már gyógyítottunk szurott és vágott-akat
 De a törnek illy szúrását senki meg-nem gyógyítja.
 És a kalmár kérte bátyját hogy vinné öszvérit el:
 Ám vidd el öszvéreimet őket vidd atyámnak-el! —
 Atyámnak miként mondom-meg s miként szegény anyámnak
 Testvér öcsémet megöltem, s' elvevém öszvéreit!

IV

1

Andrikos

Andrikos annya kesereg Andrikos annya könnyez
 Gyakran hegyek felé fordul és pörbe száll azokkal. —
 «Agraphanak vad tetői, Agraphanak csucsa
 Gyermekekkel mit tévétek Andrikos kapitánnyal?
 Hol van ő s ez egész nyáron miért nem mutatkozik?
 Asproson nincs szó felőle nincs szó Karpenisin se,
 Átkom rajtatok Gerontok és rajtad fekete György!
 Elküldtétek gyermekemet; a leventék elsejét
 Apadjatok el ti folyók, forduljon meg folyástok
 S Andriknak utat nyissatok vissza Karpenisibe.

2

A zsvány bucsuja(utolsó elválása)

Rohanj alá a part felé 'partkörnyéknek feléje
 Tedd evezőkké karjaid és melledet kormánnyá
 És a karcsú vékony testet tedd csólnakká tiédet.
 Ha adja Isten s a Szentszóz átjutnod átevezned
 S azon helyünkre jönnöd el hol sátorink állanak
 Hol a két kecskét a minap Flórát s Tomprát sütöttük
 Ha ott a társak kérdenek vallyon velem mi történt

Ne mond hogy meghaláloztam hogy holt szegény vagyok én
 Mondjad hogy megházasodtam idegen pusztá földön
 Követ választék napammá nőmmé a barna földet
 S a barna föld kövecseit választám sógorimmá.

3

Dimos sírja

A nap uralkodása szünt és Dimos oszt parancsot
 Hozzatok gyermekim vizet néktek estvéliekhez
 És te Lampraki unokám ereszkedjél le mellém
 Im! fegyverim te hordozzad s légy kapitány ezentúl
 Ti meg vegyétek magzatim elárvult fegyvereimet
 Zöld ágakat vagdossatok ágynak mellyen nyugodjam
 Egy Gyóntatót is hívjatok hogy gyónjam-meg előtte
 És mondjam-meg minden vétkem mellyet csak el-követtem.
 Harminc év óta Armatól Zsivány vagyok húsz óta
 És mostan eljön a halál kívánom, hogy kimúljak
 Készítsétek meg síromat szélesre és magasra
 Hogy víhassak fennállva-is és tölthessek keresztben.
 Sírom jobb oldalán nyitva kis ablakot hagyjatok
 A fecskék hogy eljöjjenek s tavaszt hozzanak nékem
 S a fülmilék a szép Májust tudtomra adják nékem.

4

Volna bár üvegből mellem hogy bele tekinthetnél
 S látnád milly sötét milly halvány mind csak érted Asszonyom.

5

Két szemem szólott szívemhez: Szív mért vagy oly komor?
 — Vakok hisz nem látjátok hogy kedvestek elhagyott?

6

Menj orvos házádba vissza vidd magaddal sok szered
 Könyveidben egy szó sincsen fájdalmáról szívemnek
 Ah nem éles törszúrás az, millyen gyógyír balzsamod
 A kín mélyen szívbé' fekszik s örültté tesz engemet.

7

A' Juhász és Charon

Szállt alá egy szép leventá szikla-hegy' tetőiről
 Félre állott rőt süvegje és befonva vólt haja
 És Charon leselkedvén egy magas hegyről utána

Leszállott a keskeny völgybe és ottan várt reája.
 Hej levente, honnan jösszte? hej levente hová mégysz?
 A zöld rétről jövök bíz én és házamba sietek
 Hozni ételmet magamnak és ismét visszatérek.
 Engemet meg Isten küldött hogy vinném el lelkedet
 Ne bánts Cháron kérlek ne bánts engedj élni engemet
 Nóm van otthon nóm fiatal özvegynek nem illik ő
 Nóm ha gyorsan járna utszán mondanák férjet keres
 Nóm ha lassan járna utszán mondanák hogy kevélyt játszik
 Vannak kisdok magzatim is s ők árvákká lennének
 De Cháron nem hallgatá-meg s őt elvinni akarta
 Ó Charon, be kérlelhetlen vagy s akarsz elragadni
 Jer ha mersz és küzdj meg előbb a márvány szűrűn velem
 És ha győzendsz rajtam Cháron akkor vidd-el lelkemet
 De ha én találnék győzni távozz Isten nevével
 Őszvekaptak és küzdöttek reggeltől egész delig
 S alkonyat felé történt hogy Cháron földre teríté.

V

1

Zsivány bucsuja

Rohanj alá a part felé partkörnyéknek feléje
 Tedd evezőkké karjaid és melledet kormányrá
 És a karcsú vékony testet tedd csólnakká tiédet
 Ha adja Isten s a Sz. Szűz átjutnod s átevezned
 S azon helyünkre jönnöd el hol sátorink valának
 Hol a két kecskét a minap Flórát s Tomprát sütöttük
 S barátink tőled kérdenék vallyon velem mi történt
 Ne mond hogy meg-haláloztam hogy holt vagyok szegény én
 Mond hogy nőt vettem magamnak idegen pusztá földön
 Napammá hogy kőt választék és nőmmé barna földet
 S nóm rokonivá választám a földnek kövecseit.

2

Dimos sírja

A nap nyugodni szállt alá és Dimos oszt parancsot
 Vízet hozzatok magzatim néktek estvéliekhez
 És te Lampraki unokám ereszkedjél le mellém
 Már fegyverim te hordozzad s légy kapitány ezentúl
 Ti meg vegyétek gyermekim elárvult fegyvereimet
 Zöld ágakat vagdossatok ágynak mellyen nyugodjam
 Egy Gyóntatót-is hívjatok hogy gyónjam-meg előtte
 És mondjam-meg minden vétkem mellyet csak el-követtem.

Harminc év óta Armatól Zsivány vagyok húsz óta
 És mostan eljött a halál kívánom hogy kimúljak
 Készítsétek meg síromat szélesre és magasra
 Hogy víhassak fennállva-is és tölthessek keresztben.
 Álljon egy kis ablak nyitva jobb oldalán síromnak
 Hogy a fecskék eljöjjenek nekem tavaszt hozandók
 S a fülmilék a szép Májust dalokban hirdetendők.

3

Juhász és Charon

Szállt alá egy szép levente szikla-hegy' tetőiről
 Félre állott rőt süvegje és befonva vólt haja
 S egy magas hegyről utána Cháron leskelődve jött
 És reája várandó a' keskeny völgybe szállt alá.
 Hej levente honnan honnan? hej levente szólj hová?
 A rétről jön a levente és házához elsiet
 Élelmet hozok magamnak és ismét visszatérek.
 Engemet meg Isten küldött hogy vinném-el lelkedet
 Ne bánts Cháron kérlek ne bánts engedj élni engemet
 Nóm van otthon nóm fiatal özvegynek nem illik ő
 Nóm ha gyorsan járna utszán mondanák férjet keres
 Nóm ha lassan járna utszán mondanák kevély biz ez
 Vannak kisdéd magzatim is s árva lenne életük
 De Cháron nem hallgatá-meg s vágyott elragadni őt
 Charon! kérlelhetetlen! engem hogyha elragadni vágyasz
 Jer ha mersz és küzdj előbb meg e' márvány szűrűn velem
 És ha győzendsz rajtam Cháron akkor vidd-el lelkemet
 De ha én találnék győzni távozz tetszésed szerint
 Öszvekaptak és küzdöttek reggeltől egész delig
 S özsonna felé történt hogy Cháron győzött — s elvivé!

4

Dzavellina

Szállt alá egy szép madárka, szállt alá s' e' hídra ült
 És panaszló hangon szóllal szóllítván Ali-Basát
 Hej ez' itten nem Janinád hogy szöktessed a vizet
 Hej ez' itten nem Prevezád hogy kővárakat csinálj
 Suli itt ez a' híresztelt, szerte híres Suli ez
 Hol kis gyermekek csatáznak és leányok és anyák
 Hol hadban küzd Dzavellina s jobb kezében tart acélt
 Egyik karján kisdédet visz másikáról puska csügg
 Töltésekkel van köténye telve — így száguld elől.

Despo halála

Hallatszik szörny, csattanás és sok lövések esnek
Nászünnepen lődöznek e vagy vígság ünnepére?
Nem lődöznek nászünnepen sem vígság ünnepére
Despo küzd a' hősnő Despo leányival s menyjeivel.
Albániak ostromlották tornyában Dimulának.
György nője adjad át kardod itten nem vagy Suliban
Itt albánoknak foglya vagy és vagy rabnő basánkké. —
Elfoglaltatok Sulit bár, bár Kiapka tiétek
Despo nem volt Despo nem lesz rabnője a Töröknek! —
Fáklyát ragad s' leányait s menyjeit felkiáltja
Török rabok mi lennénk é fel gyermekim fel velem!
Tűzet vetett a lőporba s mindnyájan lángba vesztek.

LATINOKTATÁS

HORVÁTH IVÁN—HORVÁTH TIBOR

A LATIN MEGENGEDŐ MONDATOK ELEMZÉSE ÉS A MAGYARRAL VALÓ EGYBEVETŐ VIZSGÁLATA

1. A szintaktikai kutatások elindulásának rövid története

A szintaktikai kutatásokat Apollonios Dyskolos alexandriai tudós indította el *Peri Syntaxeos* c. művével i. sz. II. században. Ezt az tette lehetővé, hogy i. e. V. század második felétől a görög szofistáknak és más filozófusoknak (Platon, Aristoteles) valamint a sztoikusoknak, akik több évszázadon keresztül vizsgálták a grammatikai kategóriákat, sikerült elkülöníteniük őket a logikai kategóriáktól. A filozófusok grammatikai tanításait a filológusok fejlesztették tovább, akik nyelvi, tartalmi és esztétikai szempontból tanulmányozták a régi auktorok műveit. Kiemelkedett közülük az i. e. I–II. sz. határán Dionysios Thrax, aki *Techné Grammatiké* c. művében a görög nyelv alaktanát tárgyalja a nyolc szófaj szerint. Ezzel a munkával a nyelvtan tulajdonképpen elvált a filozófiától és azóta *sui iuris* létezik.

Míg Thrax a nyelvi kategóriákat: a szófajokat írta le, mint a nyelv alapvető objektumait, addig Dyskolos a szófajokból kiindulva a nyelvi objektumok: a szavak összekapcsolásának szabályait vizsgálta, vagyis a mondaton belüli kisebb szerkezetek leírására és meghatározására törekedett. A kisebb szerkezeteken belül kiemelt helyet kapott az *onoma* és *rhéma*, ill. a *nomen—verbum* szerkezet.

A rómaiak a görögöktől vették át a nyelvtan tudományát, a nyelvtani szerkezetek leírásának mesterségét, a görögök eljárásait, kategóriáit alkalmazták a latin nyelv leírására. Átvették a műszókat, lefordították őket szó szerint latinra. Gyakran a mondat elemzésében sem tesznek világos különbséget a logikai és nyelvi kategória között. A IV. és V. században Dyskolos szintaxisa közvetítette a görög grammatikai gondolkodásmódot Donatus és Priscianus felé. Aelius Donatus e mű alapján írta meg az *Ars Maior* és *Ars Minor* c. iskolai grammatikáját a IV. században, Priscianus pedig az V. században a *Volumen Maius* és *Volumen Minus*, ill. *Priscianus Maior* és a *Priscianus Minor* 18 könyvből álló grammatikáját, melyek közül a 17. és 18. könyv foglalkozott szintaxissal.

Műveik jelentőségét a következőkben foglalhatjuk össze: 1. Megállapították és szabályokba foglalták a latin nyelv kategóriáit és szintaktikai szabályait; 2. A régi auktorok megértését szolgálták; 3. Elősegítették az anyanyelv öntudatos elsajátítását; 4. Megkönnyítették a latin nyelv tanulását az idegen ajkúaknak; 5. Az egész ókori ismeretanyagot közvetítették a középkor felé; 6. Századokon át ők szolgáltatták az alapot mind a kutatásban, mind az oktatásban; 7. Nagy szerepet játszottak a vulgáris nyelvek grammatikájának megalkotásában.

1.1. A mondatelemzés

Az eddig elmondottakból láthattuk, hogy a logikai szemléletű mondatelemzés, a logikai és nyelvi kategóriák szétválasztása sok évszázados kutatás eredménye volt, amelynek alapján a szintaktikai kutatásokat Dyskolos elindíthatta. A XII. és XIII. században azonban a Grammatica Speculativa megjelenésével újra a kategóriák vizsgálata kerül a kutatás középpontjába és elkezdődik a nyelvi és logikai kategóriák szubsztanciális azonosítása, az eltéréseket pedig accidenseknek minősítették. A nyelvi kategóriák logikai meghatározása egy logikai szemléletű grammatikát eredményezett, mely évszázadokon át megszabta a grammatika fejlődésének keretét.

E kereten belül maradván működnek a XVII. században a Port Royal Grammatica képviselői is, akik a nyelvi kategóriákat lényegében logikai kategóriáknak tartják. Mint-hogy a nyelv a gondolkodás folyamatát ábrázolja, így szerintük a grammatika csak a logika alapján érthető meg. «A mondat, ha logikailag elemezzük, fogalmakból áll és a fogalmakkal végrehajtott műveletek formájából. A nyelvben így, ha az a gondolkodás folyamatát ábrázolja, kell lennie elemeknek, amelyek a fogalmakat ábrázolják, és elemek-

nek, amelyek a gondolkodás formáját. Az előzőek: főnév, melléknév, névmás, határozó stb., az utóbbiak: mindenekelőtt az ige. A gondolkodás formájának ábrázolására vannak egyéb nyelvi eszközök is, pl. a vonatkozó névmás, kötőszó stb.» (Zsilka János: 7.)

Korábban láttuk, hogy Dyskolos a mondaton belüli kisebb szerkezeteket vizsgálta és írta le, a Port Royal grammatikusok pedig a logikai kereten belül, ugyan az igét központba állítva, a mondat szerkezetre, mint egésze terjesztik ki vizsgálatukat. A szerkezetek két fő típusát különböztetik meg: a congruenciát, vagyis a szám és nem szerinti egyeztetést és a rectiót (vonzatot), ill. az alany és állítmány megfelelését valamint az eset vizsgálatát. Ez a fajta nyelvelírás, mondatvizsgálat évszázadokon át hat szinte napjainkig. (Vö. Viggo Brndal, *Essais de Linguistique Générale*, Copenhague, 1943.)

1.2. A mondat lélektani tagolása és a mondatrészkategóriák kialakulása

Régebben azonosították a gondolkodás és a nyelv, a logika és a nyelvtan kategóriáit és a logikai kategóriák alapján akarták megmagyarázni a nyelvtani kategóriákat.

Mind a mondaton belüli kisebb, mind a mondatrésze kiterjesztett mondat szerkezeti vizsgálat során a logikai mondatelemzés mintájára az alany – állítmányi szerkezetet tekintették a fő szintagmának, a többi mondatrészt pedig e fő szintagma bővítményének tartva, szótani alapon vizsgálták jelentésüket és alaktani viselkedésüket egészen a XIX. sz. második feléig. Voltak, akik a mondatot még ekkor is a logikai ítélettel azonosították, melyben az alany fogalmát az állítmányi fogalom alá rendelték, a mondatant pedig szó szerkezettannak tekintették. E logikai szemléletet, ha lassan is, megtörte részben a pszichológiai nyelvi elemzés, részben a nyelvtörténeti szemlélet és kutatás beindulása. Steinthal, Heymann és Paul Hermann a Herbert-féle lélektan kezdte használni a logika helyett a nyelvi jelenségek magyarázatára. (Vö. Steinthal: *Grammatik, Logik und Psychologie*, 1855; Paul: *Principien d. Sprachgeschichte*, 1880.)

Nálunk Brassai Sámuel lép túl a mondat logikai elemzésének keretén «Tapogatózások a magyar nyelv körül» 1852–53-ban tartott akadémiai előadásában, melyekben elveti a mondat dualizmusát: az alany – állítmány szerkezet egyenrangúságát. Szerinte a mondat igéből s a hozzája tartozó igehatározókból áll. «Minden, amit az ige kívül a mondat magába foglal, köztük az alany is, úgy viszonylik az igehez, mint vazallusok a fejedelemhez. A vazallusoknak azonban törvényesen szabályozott jogaik, rendfokozataik, némi önkormányzatuk is van, mint a feudalizmusban.» (Brassai: *A magyar mondat.*) Az igehatározóknak tehát határozott rendjük van, mégpedig a nyelvekhez képest különböző. A mondat nála is két alkotórészből áll, de nem egyenértékűek. «Az egyik a rendben az első, előkészíti a hallót a mondandók befogadására, a másik hallónak tudtára adja a tudnivalót.» Brassai ezzel eljutott a mondat lélektani felfogásához, ill. taglalásához. A pszichológusok ugyanis a beszédet nem szintetikus, hanem analitikus tevékenységnek fogják fel. Innen a lélektani alany és állítmány fogalma, melynek gondolati tartalomviszonyain alapul az öt mondatrész-kategória: az alany, állítmány, tárgy, határozó és jelző.

A mondatrész-kategóriák jelentését a szavaknak a többi mondattaghoz való viszonya határozza meg, különösen a ragos alakok jelentését. A mondatot, mint egy egységes tudattartalmat azaz teljes képzetet szándékosan alkotó elemeire bontottak, tagoltak, melyeket egymásra vonatkoztatva, ill. egymással logikai viszonyba állítva egyik részükkel a másikat állították vagy tagadták. E lélektani tagolás és logikai viszonyítás eredményei egyrészt a fogalmak kategóriái: a tárgy-, tulajdonság- és állapotfogalmak, melyeknek nyelvi kifejezői a szófajok: a tárgyfogalom esetében a főnév vagy főnévi névmás, a tulajdonságfogalomnál a melléknév, melléknévi névmás, számnév és névelő, az állapotfogalomnál pedig az ige és a régi szófajokból keletkezett határozószók, névutók és kötőszók; másrészt a mondatnapi főkategóriák: az állítmányi, alanyi, jelzői, határozói és tárgyi viszonyok, ill. a mondatnapi állítmány, alany, határozó, tárgy. Megjegyezzük, hogy a jelző, határozó és a tárgyi mondatviszony fogalma Beekertől ered. (Organen der Sprache, 1827; 1841.) Az állítmánykiegészítő fogalmát Simonyi vezette be. (Nyr. 49: 86, és Magyar Nyelvtanában 1977: 79.) Továbbá mindhárom fogalom elfordul már «A magyar nyelv rendszere» c. műben, melyet közrebocsátott a magyar tudós társaság 1846-ban, de itt még nem mondatrészt, hanem szófajt jelölnek. A régibb nyelvtanok tehát egészen a XIX. sz. közepéig a határozószókat egyaránt tárgyalták a szótanban, alaktanban és a mondatnapi szóvonzat c. fejezetében, de nem mint mondatrészt, hanem mint szófajt, szótani fogalmat; ragos szót, névutós szerkezetet, melyek hely-, idő-, mód- és egyéb körülményeket fejeznek ki.

A határozókat mondatrészként először nálunk Gyurits Antal tárgyalta Magyar Mondattanában (1857: 9). A határozókat öt kategóriába osztotta az alakból és nem a jelentésből kiindulva. Hely-, idő-, mód- és többrendbeli határozókat különböztet meg.

Szvorényi József Magyar nyelvtanában (1861) a határozokat két kategóriába: ige- és névhatározók osztályába sorolta. Igehatározók a mód-, hely- és időhatározók, névhatározók pedig a helyzet-, ok-, cél-, eszköz- és körülményhatározók.

A magyar határozórendszert a jelentésből kiindulva elsőként Simonyi Zsigmond osztályozta és tisztázta. (Magyar Tanügy, 1876. V. 165; Magyar Nyelvtan, 1877, 1879: 175.) Határozónak tekintett minden olyan mondatrészt, melyek az állítmány, ill. az-ige közelebbi meghatározására valók, kivéve az állítmányi nominatívust és a tárgyat. Ide sorolta a -nak, -nek ragos irányhatározókat és az ún. vonzatos szerkezeteket is.

Nem célunk a határozók különféle osztályozásának: «kiegészítő», «állapothatározó», «képes helyhatározó», «tárgyhatározó», «általános eredet-, folyamat- és véghatározó» rendszerek tüzetes vizsgálata, csupán Simonyi «állapothatározó» osztályozását érintjük röviden, aki a határozóragos és névutós kiegészítőket állapotthatározó főosztálynak minősítette. Ebbe a kategóriába sorolta a tulajdonképpeni állapot-, eredet- és véghatározókat. Egyébként négy határozó osztályt állapít meg: hely- és időhatározókat a hármas irányultsággal, a mód- a szorosabb értelemben vett mód-, ok-, cél- és az előbb említett állapotthatározó osztályokat. Simonyinak ezt a felosztását követte Bartal Antal és Malmosi Károly latin mondattanában (1896. IV. kiadás), és Négyesy László magyar nyelvtanában. Dr. Kis-Erős Ferenc «A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva» (Kalocsa, 1915: 495) c. művében kifejti, hogy Bartal és Malmosi összevonta Simonyi mód- és állapotthatározó főosztályát és a körülményhatározó nevet adták neki, melyet Simonyi nyelvtanainak későbbi kiadásában szintén magáévá tett. (Vö. Kúnos-Munkácsi Ért. a nyelv- és szépt. kör. XII. k. 4. füz., 8. és 11., Balogh Péter Nyr. XXVI. 352., Kardos A. Nyr. XXIX. 246.) Klemm Antal «A mondattan elemzése» (Bp. 1928.) c. művében előadja, hogy az állapot- és módhatározók összevonása, ill. körülményhatározónak való nevezése Simonyi-tól ered és tőle vette át Bartal, Malmosi és Négyesy a rendszert. Akárkitől is ered az összevonás és az új műszó, mindenesetre azt akarták vele érzékeltetni, hogy minden, ami nem hely és nem idő, az körülmény.

A napjainkban általánosan elfogadott határozószabályok hosszú fejlődés eredményei és fajtáik elkülönítése még ma is a nyelvtan egyik legnehezebb munkája.

1.3. A megengedő mellékmondatokról. A fő- és mellékmondat fogalma és elnevezése Meniertől való (Versuch einer am der menschlichen Sprache abgebildeten vernunftlehre oder philosophische u. allgemeine sprachlehre, 1781, Leipzig), aki Ernesti (Initia doctrinae solidioris Leipzig, 1750 *sententia principalis* és *enuntiatio secundaria* kifejezését fordította le Hauptsatz és Nebensatz azaz főmondat és mellékmondat kifejezéssel. Mindkét kifejezés Adelung nyomán terjedt el. (Vö. Idg. Forsch. XIX. 272. Klemm A., 122.)

Azóta az összetett mondatnak azt a tagmondatát, amely csak kiegészítő része a másik tagmondatnak mellékmondatnak vagy alárendelt mondatnak nevezzük, a másikat vele ellentétben főmondatnak.

A mellékmondatokat a mondatrészek vagy szófajok alapján szokták felosztani. A mellékmondatot mondat alakjában kifejezett mondatrésznek tekintjük. E szerint vannak alanyi, állítmányi, tárgyi, jelzői és különféle határozói mellékmondatok. Az a fel fogás, hogy a mellékmondat egy mondatrésznek felel meg Girardtól való (Les vrais principes de la langue française, 1747.)

Herling Topik d. deutschen Sprachen c. művében a mellékmondatot egy-egy szófajjal: főnévvel, melléknévvvel, melléknévi igenévvvel, határozószóval veszi egyenértékűnek. Így megkülönböztet főnévi, melléknévi és határozói mellékmondatot.

Mind a mondatrészek, mind a szófajok alapján történő felosztása a mellékmondatoknak nálunk Simonyi nyomán terjedt el. (A magyar nyelv c. művében és Magyar nyelvtanában.)

A mondatrészek alapján osztályozott mellékmondatokat szerves rendszerré Wundt hatása alatt Elster E. fűzte össze (Principien der Literaturwissenschaft. Stilistik. 1911. 256). Ő az egyszerű mondat részeit az alany és állítmány kivételével két főcsoportba osztotta belső és külső meghatározás alapján. Ha egy mondatviszony két fogalomnak pusztá egymás mellé helyezéséből keletkezik rag (előljáró) vagy névutó nélkül belső meghatározásnak tekinti. Ilyen szerinte a tárgyi és a jelzői viszony. Külső meghatározás az, ha valamilyen mondatviszony külső viszonyjelen, viszonyszók segítségével jön létre. Ezek a helyi, időbeli és logikai viszonyok. A mellékmondatokat a felosztásnak megfelelően három főcsoportba osztotta: 1. alanyi, 2. tárgyi és jelzői, (belső meghatározás) 3. helyi, idő és logikai (ok-, célhatározói, feltételes és megengedő mellékmondatok, külső meghatározás.) E felfogással az egyszerű mondatl párhuzamos egységes mondatlani alapra helyezte az összetett mondat tárgyalását. Ma a mondatrészek és a külső nyelvi kifejezés szerint való tárgyalásmód alapján megkülönböztetünk kötőszó nélküli (asyndeton) és kötőszós mellékmondatokat. Az utóbbiak lehetnek: 1. 'hogy' kötőszósak, 2. vonatkozó névmásosak, 3. vonatkozó hatá-

rozószósak és más kötőszósak. Így az azonos eredetű mellékmondatok egy helyen együtt kerülnek tárgyalásra. (Vö. Klemm Antal: 118—24.)

Thiersch szerint az alárendelt viszony általában a mellérendeltből keletkezett. (Vö. Thiersch: Griech. gram. 1831.) Egyébként tőle ered a parataxis kifejezés is.

Mindhogy a mellékmondatokat mi is mondat alakjában kifejezett mondatrészeknek tekintjük, így a megengedő mellékmondatot, mint mondatrészt ikerestvérvével, a feltételes mellékmondattal együtt az állapothatározók kategóriájába soroljuk. Magyar nyelv-tanfróink is az állapot, a feltételes és a megengedő mellékmondatok összefüggését minden-
képp hangsúlyozzák. Vagy a feltételes és a megengedő mondatot ítélik az állapothatározó egyik fajtájának, vagy úgy, hogy a megengedő mellékmondat a feltételes mondat egyik neve. (Vö. Simonyi Zs., Nyr. 54. uő. Magyar kötőszók, 1882: 99, uő.: Magyar nyelvtan, 1896: 204; R. M. Nyelvtan, 1873: 116—17; Klemm A., Tört. Mondattan 1928: 600; B. Lőrinczy Éva, Ny. K. LVII. 1955: 269—77; Rácz Endre, M. Ny. LV. 1953: 68—9.) Kalmár Elek viszont a megengedő mondatot az okhatározó egyik sajátos fajtájának tekinti. (Vö. Kalmár E., Ny. K. XXXII. 1902: 450.) Berrár Jolán pedig sajátos jelentéstartalmú megengedő mondatfajtákat is felvesz rendszerébe. (Berrár J., Tört. Mondattan: 165.)

Genetikailag a megengedő mondatok a feltételes mondatokhoz állnak a legközelebb jelentésüket tekintve is. Tulajdonképpen a feltételes mondatok ellentettjének tartják, mivel jelentéstartalmában az alapjelentés (a feltétel) és az ellentétes jelentésű következmény kapcsolódik össze. E két mondatfajta jelentésbeli közelségével magyarázható a rendszerbeli rokonság és hasonló formai elemnek: valamilyen kötőszónak a használata. (Vö. B. Lőrinczy Éva, NyK. LVII. 269—77, Borkovszkij, 1979, 263.) Mások viszont fordított okhatározónak tekintik, mivel a főmondat cselekvése a mellékmondattól kifejezett körülmények ellenére, az októl függetlenül valósul meg, ill. érvényesül. (Vö. Kamár Elek, NyK XXXII. 450; Rácz-Szemere: Mondattani elemzések, 247—53, Rosenthal, 1971, 577—78.)

A fő- és mellékmondat ellentétes jelentésviszonya alapján az ellentétes mellérendelő mondatokkal is összefüggésbe hozzák a megengedő mellékmondatot, mivel nemcsak a mellékmondat megengedő kötőszavát használhatjuk, hanem a főmondat elé is kitehetünk valamilyen ellentétes kötőszót az ellentét fokozása végett. Ilyen esetekben többen vagy mellérendelt vagy az alá- és mellérendelés határán állónak tartják őket. (Vö.; Hadrovics László, 1969: 200; Rosenthal, 1971, 577—78; Svédova, 1970: 720; Fjodorov, 1972: 213.) Rácz Endre rámutatott: a megengedő mellékmondatok között vannak alanyi és tárgyi mellékmondatok is. (Rácz E.: NNy. LV: 68—9.) Berrár Jolán kifejti, hogy a megengedő mellékmondatok öt határozói alcsoportban és különféle mondatrészkifejtő sajátos jelentésű mellékmondatokban jelenhetnek meg. (Vö. Berrár J.: 179.)

A magyar szakirodalomban a megengedő mondatok mellett megkülönböztetnek ráhagyó mondatokat is, melyekben a megengedés enyhébb árnyalata fejeződik ki, mivel a fő- és mellékmondat jelentéstartalma közti ellentét nem olyan éles, mint a megengedő mondatokban. A ráhagyó mondat egyfajta sajátos, szubjektív ráhagyó viszonyulást fejez ki a beszélő (író) vagy az érdekelt személy részéről a mellékmondatban kifejezett körülményhez.

2. A megengedés nyelvi kifejezése

A megengedés fogalma az átlag beszélő tudatában rendszerint a konkrét, tulajdonképpeni jelentéshez kötődik. A «megenged» ígén azt értik, hogy valaki belegyezik abba, nincs kifogása az ellen, hogy valaki valamit megtegyen. Esetleg módjában áll valami valakinek, ill. megengedheti magának; vagy valamely körülmény tesz lehetővé valaki számára valamit, pl. Ha az idő megengedi, holnap szüretelünk. Olyan jelentésfogalmak is tapadnak még a megengedéshez, mint: megengedi, ill. megnyitja a csapot; megengedi, ill. meglazítja, megeresztli az övet; kezd kiengedni, felengedni azaz megenged a föld fagya; megenyhül, ill. megenged az idő. Udvarias kifejezésekben gyakran hallani megbocsát értelemben, pl. Tessék megengedni. (Vö. A magyar nyelv értelmező szótára IV. k. 1021—22. p.)

Az átlag beszélő e konkrét jelentések mellett alig vagy csak nagyon ritkán gondol a megengedésnek arra a metaforikus (átvitt értelmű) jelentésére, amikor a beszélő, író egy állítást, tényállást érvényesnek, igaznak ismer el. Pl. Megengedem, hogy tévedtem, azaz elismerem, elfogadom, hogy tévedtem.

A megengedés metaforikus jelentéstartalmának mind a latinban mind a magyarban számos nyelvi kifejező eszköze van: konkrét és metaforikus, ill. tulajdonképpeni elvont.

A megengedést nem tekintjük sem grammatikai, sem szintaktikai kategóriának, hanem szemantikainak. Így azt vizsgáljuk, hogy a megengedés számos jelentésbeli árnyalata milyen morfológiai, grammatikai és szintaktikai eszközökkel fejeződik ki a két nyelv-

ben. A morfológiai elemek esetében figyelembe vesszük mind a fogalom-, mind a formaszókat, ill. viszonyzókat. A fogalomszók általában megengedést, ráhagyást kifejező igék, segédigék, melléznevek, általánosító és ráértéssel (adaptációval) használt vonatkozó névmások. A viszonyzókat közül megemlítjük a latin előjárószókat, ill. a nekik megfelelő névutókat és részletesen tárgyaljuk a különféle kötőszókat. A grammatikai kifejezőeszközök közé soroljuk az igemódokat: a felszólító, a kijelentő, a kötőmódot és feltételes mondatokat. A latin terminológia helyett igyekszünk a megfelelő magyar műszavakat használni, ahol erre mód és lehetőség nyílik. Szintaktikai megjelenési formájukat tekintve, foglalkozunk mind az egyszerű, mind az összetett mondat szerkezetekben kifejeződő jelentéstartalommal és annak fajtáival.

Miután áttekintettük az elmúlt 100 év latin nyelvtanait és mondattanait 15 szerzőtől, ill. szerzőpárostól vagy szerzőhármastól, kezdve Szepesi Imre: Mondattan c. (Bp. 1876, II. kiad., átdolgozta Budavári József), Nagy—Kováts—Péter: Latin nyelvtan (Bp. 1977.) c. művekkel bezárólag, azt tapasztaltuk, hogy a megengedéssel rendszeresen csak mint megengedő mellékmondattal foglalkoznak a szerzők, többi fajtáját csak a «Megjegyzésben» említik meg.

2.1. A megengedő mondatok csoportosítása

Példamondatainkat számos szerző: C. Nepos, M. Tullius Cicero, P. C. Tacitus, T. M. Plautus, C. V. Catullus, T. Lucretius, C. Sallustius, C. J. Caesar, P. Vergilius, Q. Horatius, P. Ovidius, T. Livius, Seneca, P. Terentius, Petronius stb. prózai, drámai és verses műveiből vettük.

Vizsgálódásaink során nem a formából, hanem a jelentésből indultunk ki, azt kutatva, hogy milyen nyelvi eszközökkel fejezhető ki, ill. van kifejezve a megengedés kategóriája. Azt a gondolati tartalmat és viszonyt vettük alapul, amely rendszerint az állítmányban fejeződik ki, továbbá az állítmányul szereplő igében, melléknévben vagy jelzőül, határozóul, tárgyul, állítmányul funkcionáló igenévben kifejezett cselekvés, történés, állapot vagy tulajdonság fogalma és a határozóval vagy határozói mellékmondattal kifejezett fogalom, gondolati tartalom között fennáll. Illetve azokat a körülményeket vizsgáltuk, amelyekkel a cselekvés, történés, létezés, állapot, tulajdonság megengedő funkciója közelebbről meg van határozva.

Több száz példamondatunkat két főosztályba soroltuk és mindkettőbe még további két-két alosztályt. Az első főosztályba a ráhagyó megengedő mondatok, a másodikba pedig a metaforikus megengedő mondatok tartoznak.

A fogalomszós megengedő összetett mondatok általában alá- és ritkábban mellérendelők. Az alárendelő mondatok rendszerint tárgyi, határozói és sajátos jelentéstartalmú megengedő vagy feltételes mellékmondatok. A két tagmondat közti viszony semleges, vagyis hiányzik belőle a megszorító megengedő ellentét.

2.2. A coniunctivus concessivus rendszerint kötőszó nélkül fejezi ki a tulajdonképeni megengedést érzelmileg színezett mondatokban. A coniunctivus concessivusban álló mondatokat magyarrá a 'hadd' határozószóval és az utána álló igét felszólító móddal fordítjuk első és harmadik személyben. Az ilyen mondatokat szintén két csoportba oszthatjuk: semleges vagy ellentétes viszonyban álló megengedő mondatokra.

Semleges viszonyban álló megengedő mondatok:

«Quotiens ego hunc Archiam vidi, iudices,
— (utar enim vestra benignitate, quoniam
me in hoc novo genere dicendi tam diligen-
ter attenditis...)»
(Cicero: Pro Archia poeta oratio, 8.18.)

«Sine me expurgem, atque illum huc
coram adducam.»
(Terentius: Andria, V. 3. 899.)

«Sine ultro veniat; quaeritet, desideret,
exspectet.»
(Plautus: Miles gloriosus, IV. 6. 1243.)

«Quid, si ego illum tractim tangam,
ut dormiat?»
(Plautus: Amphitruo, I. 1. 313.)

«Hányszor láttam én ezt az Archiast ó
bírák — mert hadd éljek a ti jóindulatotok-
kal, ha már a beszédnek ebben az új vál-
fajában ilyen figyelemmel hallgattok meg
engemet...» (Trencsényi W. I.)

«Hadd tisztázzam magam és hadd hozzam
őt ide szemtől szembe.»

«Hadd, hogy magától jöjjön, keressen,
kívánjon téged és várjon rád.»

«Mi lenne, ha megsimogatnám, hogy alud-
jék?»
(s. f.)

Példamondataink, ha egyszerű mondatnak tűnnek is szerkezetileg a felszíni struktúrában, a mély struktúrában a tulajdonképpeni jelentésük: mert engedjétek meg, hogy éljek a ti jóindulatotokkal; hogy magától jöjjön; hogy bizonyítsam és idehívjam őt; keresen, kívánjon téged és várjon rád, hagyom, ill. engedem, hogy aludjék stb.

Tulajdonképpen az ilyen mondatokat tekinthetjük megengedő mondatoknak és a hagyományos megengedő mondatokat alárendelő, ellentétes-megengedő mondatoknak. Ez utóbbi mondatfajta azt fejezi ki, hogy a beszélőtől feltett, «megengedett» valamilyen ellentétes lehetőség megvalósulása ellenére is érvényes a főmondatbeli megállapítás.

«Sit huius tam fortis exitus constantia penes utrosque par, claritudinis plus in tuo fine.» (Tacitus: Annales, XV. 63. 10—12.) «Ha egyformán bátor is lesz kettőnk halála, a tiéd lesz dicsőségesebb.» (Vas I.)

Előbbi példamondatunkban Vas István műfordító a coniunctivus concessivust feltehetőes módú kötőszóval fordította. A latin szövegben a kötőszó nélküli coniunctivusi 'sit' magyar megfelelője 'legyen'. Tulajdonképpen a vele alkotott mellékmondat «legyen bár annyira vitéz annak a halála. . .» azt érzékelteti, hogy a tőle kifejezett körülmény, helyzet lényegtelen, figyelmen kívül hagyható a főmondatbeli megállapítás érvényét illetően. Jelentéstartalma inkább ráhagyó-megengedő, mint tulajdonképpeni megengedő. Mondatunkat így értelmezhetjük: Mindegy, legyen bár annyira vitéz annak a halála és egyenlő mindkettő állhatatossága, ám mégis több a dicsőség a te halálodban. Tehát a másik tagmondat által kifejezett megállapítást az első egyáltalán nem befolyásolja, inkább magyarázza. Ezzel szemben a 'ha . . . is' kötőszóval kapcsolt mondat, 'Ha egyformán bátor lesz is mindkettőnk halála. . .' azt feltételezi, hogy mindkettőnk halála bátor lehet ugyan, de mégsem az következik be, hogy egyformán dicsőséges (halál) lesz mindkettőnké. Tehát a megengedett feltétel, feltevés megvalósulása esetén sem következik be a várt következmény: az egyformán dicsőséges halál, hanem ellenkezőleg, valami szokatlan, meglepő fordulat, jelenség, helyzet áll elő: a tied lesz a dicsőségesebb (halál).

3. A ráhagyó megengedő mondatok

A nyelvészek a ráhagyást a megengedés enyhébb árnyalatának tekintik, mivel a fő- és mellékmondat tartalma közötti ellentétet kevésbé élesnek tartják, minthogy hiányzik belőlük a megszorító ellentét. Viszont Hadrovics szerint «minden ellentét alapja a dolgok közötti különbség, amely olyan fokot érhet el, hogy már ellentétbe csap át. Az ellentétes mondatoknak pedig egy nagy csoportja az ellentét mellett megengedést is kifejez. Az ilyen mondatpár úgy keletkezik, hogy az egyik mondat mintegy hatástalanítja azt, amit a másik mondat tartalmából várnánk.» (Hadrovics L.: 182.) «Az ellentét annál erősebb, minél homogénabb síkon fekszenek az ellentétpárok.

«At nullo habeo scriptos: sic meminisse tamen.» (Plautus: Miles gloriosus, I. 1. 48.) «De egyet sem írtam le, mégis így emlékszem.» (s. f.)

Példamondatainkban az ellentét az állítmányra vonatkozik. Ha viszont a megengedés valamely más mondatrészre: alanyra, jelzőre, tárgyra, határozóra utal, akkor az ellentétpár közti különbség kisebb és csökken az ellentét foka is.

«Venter creat omnis has aerumnas: auribus perhaurienda sunt, ne dentes dentiant, Et adsentandumst, quidquid hic mentibitur.» (Plautus: Miles gloriosus, I. 1. 33—35.) «A gyomrom okozza mindezeket a kellemetlenségeket, fülemmel meg kell hallgatnom őket, hogy meg ne nőjjön a fogam, és helyeselnem kell, bármit is hazudik ez.» (s. f.)

«Helyeselnem kell, akármit hazudik; Tulajdonképpen mindegy, egyre megy, nem számít stb., hogy mit mond, igazat-e vagy hamisat, ill. ha hazudik is, akkor is helyeselnem kell. «A ráhagyó megengedés tehát azt fejezi ki, hogy az író (beszélő) vagy az érintett személy számára teljesen közömbös, mindegy, egyre megy, nem baj, nem számít, nem fontos, nem érdekes, őt nem érdekli, hidegen hagyja, fűtyül rá, nem bántja, semmi köze hozzá, hogy a mellékmondat által kifejezett megállapítás, megjegyzés, cselekvés, történés, léte-

zés, állapot, feltétel, körülmény hogyan, miképpen, vagy egyáltalán megvalósult-e meg-, valósul-e, vagy meg fog-e valósulni. Mindenkire ráhagy mindent, nem tiltakozik semmi ellen, nem akar befolyásolni vagy megakadályozni semmit, tőle, felőle, miatta mindenki azt csinál, amit akar, ami neki tetszik. A ráhagyó mondatok tehát szemantikailag egyfajta sajátos, szubjektív ráhagyó viszonyulást, közömbösséget fejeznek ki a mellékmondatbeli ténnyel, megállapítással, véleménnyel, megjegyzéssel, cselekvéssel, történéssel, létezéssel, állapottal, feltétellel és körülménnyel kapcsolatban az író (beszélő) vagy az érintett személy részéről.

A ráhagyást kifejezhetjük fogalomszókkal, coniunctivus concessivusi, általánosító névmásos és határozószós kötőszertű szókkal, ill. morfológiai, grammatikai és szintaktikai elemekkel.

A morfológiai elemek között legtöbb az ígés, a névmási majd a melléknévi és főnévi szerkezet.

Az igei szerkezetek főmondat értékűek és alanyi, tárgyi vagy határozói mellékmondatot vonzanak. A két tagmondat közötti viszony semleges. Figyeljük meg az alábbi példákat.

«Quid tu, malum, curas, Utrum crudum, an coctum ego edim, nisi tu mihi's tutor?» (Plautus: Aulularia, III. 2. 430—32)

«Immo, salvos quandoquidem advenis, — Di te perdant 'si te flocci facio' an periisses prius.

Ego ob hanc operam argentum accepi: te macto infortunio. Ceterum qui sis, qui non sis, floccum non interduim.» (Plautus: Trinummus, IV. 2. 991—994.)

«Quid istic? Si tibi istuc placet, profundat, perdat, pereat, nihil ad me attinet. Iam si verbum unum posthac . . .» (Terentius: Adelphoe, I. 2. 133—135.)

«Quid id ad me attinet bonisne servis tu utare an malis?» (Plautus: Trinummus, IV. 3. 1065.)

«Nam non est veri simile hominem pauperem pauxillum parvi facere qui nummum petat.» (Plautus: Aulularia, I. 2. 111—112.)

«Nunc neque quid velim neque nolim facitis magni, pessumae.» (Plautus: Asinaria, I. 3. 214.)

«Quin te quoque ipsum facio haud magni, si hoc patro.» (Plautus: Asinaria, I. 1. 114.)

«Non magni pendo: ne duit, si — non volt. Sic sine astet.» (Plautus: Asinaria, II. 4. 460.)

Melléknéves szerkezetek: Aequus: közönyös; immemor: nem törődő; neglegens: közönyös; nullus: jelentéktelen; csekély; securus: nem törődő stb.

«Ingenuamne an libertinam? Aequi istuc faciam, dum modo Eam des, quae sit quaestuosa, quae alat corpus corpore . . .» «Quoque sapiat pectus . . .» (Plautus: Miles gloriosus, III. 1. 784—785.)

«Vajon mit törödsz te vele, gazember, nyersen vagy megfőzve eszem-e, hacsak nem te vagy a gyámom?» (s. f.)

«Sőt üdvözöllek, ha már egyszer jössz, veszítsenek el téged az istenek, ha kevésre becsüllek vagy ha korábban elpusztulhattál volna.

Én ezért a munkámért megkaptam a pénzt, téged pedig a szerencsétlenségnek ajánlak. Egyébként, hogy ki vagy, ki nem vagy, egy csöppet sem érdekel.» (s. f.)

«Mi van vele? Ha neked ez tetszik, tékozzoljon, szórja a pénzt, menjen tönkre, egyáltalán nem tartozik rám. Ha ezután csak egyetlen szót is . . .» (s. f.)

«Mennyiben tartozik az rám, hogy jó szolgálád vannak-e vagy rosszak?» (s. f.)

Mert nem valószínű, hogy egy szegény ember, aki pénzt kér, ha az igen kevés is, kevésre tartja. (s. f.)

Most, (ti) hitványak, sem azt nem tartjátok fontosnak, hogy mit akarok, sem azt, hogy mit nem akarok. (s. f.)

Sőt téged magadat sem tartalak valami fontosnak, ha ezt elérem. (s. f.)

Nem tartom jelentősnek: ne adjon, ha nem akar. Hadd állodogáljon így.

Tehát szabad születésűt-e vagy szabados nőt? Ezt egyre tartom, csak olyant adj, aki haszonleső, aki testét testével tartja el, és akinek okos a keble . . . (s. f.)

Főneves szerkezetek: *pondus*: jelentőség, fontosság; *parvum*: csekélység; Pl.: *Ponderis nihil habet*: Nem számít. *Nullum ponderis*: Nem számít. *Parvum est*: Nem fontos, csekélység.

Névmási szerkezet:

«*Deinde illi actutum sufferet sous servos poenas Sosia: Quin fecisse ille hodie arguet, quae ego fecero hic: quid id mea?*» (Plautus: *Amphitruo*, III. 4. 1002—1003.)

Hanem ezután hamarosan bűnhődni fog saját szolgája Sosia: sőt ma még el fogja ismerni, hogy ő tette, amiket én máris megteszek itt; mi közöm hozzá? (s. f.)

A fogalomszós ráhagyó mondatok többségére az jellemző, hogy nem tartalmaznak semmiféle megszorítást vagy ellentétet. A beszélő, író vagy az érintett személy helyben-hagyólag vagy helyeslőleg elfogadja a másik vagy a többi tagmondatbeli megjegyzést, megállapítást, mintegy jelezve, hogy az számára teljesen közömbös, egyáltalán nem fontos, nem számít. Ugyanakkor megjegyezzük, hogy a fogalomszós ráhagyó mondatok közötti viszony is lehet ellentétes.

«*Quid id ad me attinet? Dum ille ne sis, quem ego esse nolo, sis mea causa, qui lubet.*» (Plautus: *Trinummus*, IV. 2. 978—979.)

«Mennyiben tartozik az rám? Csak az ne légy, aki nem akarom, hogy légy, felőlem légy, aminek kedved tartja.» (s. f.)

Mondatunkban megszorításon alapuló ellentét van: Bánom én (hogy mi lesz), csak az ne légy, akinek nem akarlak, felőlem légy, ami akarsz.

3.1. A megengedés és ráhagyás kifejezése kötőszószerű általánosító névmásokkal és határozószókkal

Valamely tárgy- vagy tulajdonságfogalom nevét helyettesítő névmással szintén kifejezhetjük a megengedést és ráhagyást. A névmások ilyenkor általánosító funkcióval rendelkeznek, mely szerepkört megkaphatnak ráértéssel (adaptációval) vagy szóösszetétellel. A magyar nyelvben ilyen esetekben az 'akár' vagy a 'bár' kötőszó kapcsolódik a megelőző névmáshoz. Pl.: akárki, bárki, akármi, bármi stb. A latinban hasonlóképp előfordul mind a ráértéssel, mind az összetétellel történő ráhagyó-megengedő jelentéstartalom kifejezése. Pl.:

«*Non ego illi obtempero, quod loquitur...*» Nem engedelmeskedem, akármit mond. (Plautus: *Amphitruo*, I. 1. 449.) (s. f.)

Példamondatunkban a 'quod' vonatkozó névmás adaptáció révén általánosítást és ráhagyó megengedést fejez ki. Ugyanakkor szóösszetétellel is kialakulhattak, akárcsak a magyarban. Pl.: a 'quantulus' kérdőnévmás és a 'cum' kötőszó és a 'que' simulószo kapcsolatából keletkezett 'quantulusquumque' általánosító névmás. Különbséget kell tennünk ugyanis a határozatlan és az általános, valamint a kettő közé eső általánosító névmás között. Vessük össze az alábbi példamondatokat:

'Valaki megláthat itt bennünket'
'Mindenki megláthat itt bennünket'
'Bárki megláthat itt bennünket'

(egy meghatározatlan személy)
(kivétel nélkül minden személy)
(az összes, ill. valamennyi személy közül csak egy)

Igaz, minden általánosító névmás egyben határozatlan, nem meghatározott személyt, tárgyat jelöl. Tehát a határozatlan, kérdő vagy vonatkozó névmások ráértéssel vagy összetétellel általánosító névmások lettek, kifejezve egyrészt az általánosítást, nyomatékosítást, másrészt a ráhagyást és megengedést. Az általánosító névmásos vagy határozószós ráhagyó — megengedő mondatok jelentéstartalma általában nem vonatkozik az egész mellékmondatra, csak annak alanyára, tárgyára, jelzőjére vagy valamilyen határozójára. Rendszerint valamilyen határjellegét fejeznek ki. Jelölhetnek:

1. *összefoglalást*: akárki, bárki, akármi, bármi és ragozott alakjaik: quicumque, quaecumque, quodcumque, quisquis, quilibet, quin, quocumque, quidquid, quivis, quavis, quidlibet, quidvis, quisquam, quidquam, quicquam, quisque, quaeque, quidque.

2. *mennységet*: akármennyi, bármennyi, quantuscumque, quotcumque, v. quotquoniam, akárhány: quotcumque, akárhányadik: quotuscumque, akárhányan: quotquot, akármennyien: quodcumque, akárhányszor: quotiscumque, quodcumque.

3. *módot*: akárhogyan, bárhogyan: quomodocumque, quaquumque, quaqueunque, utcumque v. utcunque, utquomque, utquumque, utut; quoque modo, omni modo, quocumque modo, quacumque rationes; akármennyire, bármennyire: quantumvis, quantusvis, quamlibet, quomovis.

4. *minőséget*: akármilyen, bármilyen: quivis (quaevis, quodvis), quilibet (quaelibet, quodlibet), quaticumque, quamvis (qualislibet / qualelibet), nescio qui, cuicumodi; cuisque etiam

akármelyik, bármelyik: qualiscumque v. quaecumque, qualislibet v. quaelibet, quicumque, quidam, quaedam, quiddam, (quaecumque, quodecumque), quilibet, quivis, quodlibet, quisquis, quidquid, quisquid.

akármekkora, bármekkora: quantuscumque, quantusvis, quantuslibet uter (utra) → utrumcumque, uter (utra) utrumlibet, uter, utra, utrum.

5. *teret*: akárhol, bárhol: quacumque, quaqueunque, quocumque, ubicumque v. ubicunque, ubique, ubique, ubivis; akárhova, bárhova, akármerre, bármerre: quocumque, quacumque, quovis, quolibet, quaque, quolibet v. quilibet, quoque v. quisque, quocumque, quoquo, quisquis, usque, quaque;

akárhonnan, bárhonnan, akármerről, bármerről: undecumque
akármeddig, bármeddig: usque ad quemcumque locum.

6. *időt*: akármikor, bármikor: quocumque tempore,
akármeddig: usque ad tempus quocumque.

Ezekkel az általánosító névmásokkal és határozószókkal alkotott mondatrészek mindig hangsúlyosak és a mondatban betöltik a megfelelő mondatrész szerepét is. Rendszerint ráhagyó jelentéstartalmuk van és a másik tagmondatallal ellentétes viszonyban állnak, bár az ellentétet kifejező vagy fokozó kötőszó rendszerint nincs kitéve a mondatban. Ennek a mondatfajtának legfőbb jegyei a következők:

1. A két tagmondat közötti ellentétes viszony megléte;

2. Ez az ellentétes viszony kiegészül egy ráhagyó—megengedő jelentéstartalommal;

3. Szerkezeti szempontból a mellékmondat alá van rendelve a főmondatnak külön alárendelő kötőszó nélkül;

4. A mellékmondatokban szereplő általánosító névmásos és határozós szerkezettel alkotott nyomatékossított mondatrészek a megfelelő vonatkozási és határozói mellékmondatokkal kereszteződnek és annyiféle fajtája lehet, ahányféle mondatrész, ill. mellékmondat van.

5. A nyomatékos mondatrészek általánosító funkcióval rendelkeznek. Az általánosítást valamilyen általánosító névmással nyomósíthatjuk. A magyar szakirodalomban Berrár Jolán az ilyen típusú mellékmondatokat sajátos jelentéstartalmú megengedő mellékmondatoknak nevezi. Berrár J., 1957. 165.

A fenti jellemző jegyek szemléltetésére figyeljük meg az alábbi példát:

«... iurati mihi video necesse esse eloqui, Nekem, akit feleskettek, úgy látom, el kell quidquid roges.» (Plautus: Asinaria, I. 1. mondanom, bármit kérdezel is. (s. f.) 23—24.)

1. A főmondat: nekem el kell mondanom; a mellékmondat: bármit kérdezel is. Mondatunk összetett, logikailag és szerkezetileg egyaránt alárendelt.

2. A mellékmondat hangsúlyos mondatrészére a főmondat állítmányával, esetleg rövid bővítményével együtt kérdezzük rá: Mit kell elmondanom? Azt, amit kérdezel. A mellékmondat tehát a főmondat tárgyát fejezi ki.

3. Főmondatunk tárgya azonban nem egy konkrét tárgyra utal vagy vonatkozik hanem általánosítva jelöli azt. Mit kell elmondanom? Mindent, amit csak kérdezel. Mondatunk tehát így értendő: El kell mondanom mindent, amit csak kérdezel.

4. A 'bármit' tárgyi mondatrész előtagjának a 'bár'-nak a jelentése mindenféle összetételben azonos az 'akár' ráhagyó értelmű kötőszó jelentésével. A 'bármit' tehát azt jelenti, nem bánom, nem számít, mindegy, hogy mit, vagyis mindegy, egyre megy, hogy mit kérdezel: kellemesen vagy kellemetlenül érintő dolgokat-e, nekem, akit feleskettek, akkor is el kell mondanom (az igazat).

5. Mondatunkban nincs ellentétet fokozó kötőszó, amely még nyilvánvalóbbá tehetné az elemző számára az implikált, ill. benne foglalt ellentét jelenlétét, de a logika így is megbízhatóan kísérgeli. A magyarban azonban az általánosító névmás és határozószó után kitehetnénk az 'is' nyomatékossító szócskát, amely az ellentétes viszonyra utalva plasztikusabbá tehetné a ráhagyó—megengedő ellentét meglétét: 'bármit kérdezel is, (annak ellenére) el kell mondanom az igazat.' A 'bár' kötőszó tehát kifejezi az 'akár' rá-

hagyó jelentéstartalmat és egyben általánosító funkciója van, az 'is' nyomatékosító szó pedig az ellentétes viszonyra utal, amely egyébként gyakran el is maradhat.

Azt tudjuk, hogy a magyar határozatlan és általános névmások a kérdő névmásokból keletkeztek. Az 'ember' és 'dolog' fogalomszavakat helyettesítő 'ki', 'mi' általános névmásokból alakult általánosító névmások a nyelvtörténeti korszakban keletkeztek viszonylag elég későn összetapadással: 'bárki, akárki, bármi, akármi' stb.

A latinban a névmásokat nyolc kategóriába soroljuk, nem tekintik önállóan elkülönülő csoportnak, az ún. egymásra vonatkozó névmásokat. (pronomia correlativa); az általános és általánosító névmásokat pedig határozatlan névmások kategóriájában tárgyaljuk ma is. Vö. Nagy—Kováts—Péter, Latin nyelvtan a középiskolák számára, Tankönyvkiadó Bp., 1977.

Megjegyezzük, hogy a Dávid István szerkesztette rövid Latin nyelvtanban (Bp., 1903.) a vonatkozó névmások táblázata után már megemlíti az általánosító vonatkozó névmásokat, melyek közé sorolja a 'quisquis, quidquid, quiquo, quoquo modo, cuicui, cuicui modi, quicunque, quaecunque, quodcumque' névmásokat.

A latinban tehát az általános, ill. általánosító névmás alakilag egybeesik a határozatlan és vonatkozó névmásokkal. Így a XX. század latin fordítója részben a kontextusra, részben nyelvérzékére támaszkodva dönti el, hogy egy határozatlan vagy vonatkozó névmást általános vagy általánosító névmásként fogjon-e fel és fordítson, mivel a latin nyelv alaktana nem nyújt segítséget neki a névmás egyértelmű megválasztásában. Így könnyen előfordulhat, hogy a fordító, az elemző és a bíráló nyelvész másként értelmezi ugyanazt a névmást. Az elemző helyzetét nehezíti az is, hogy tiszteletben kell tartania a műfordítót és a műfordítást egyaránt. Mi tehát a műfordítást követjük, (kivételt képeznek a versek illetve a színművek, amelyek esetében saját fordításunkat adjuk (s. f.) betűrövidítéssel), minden változtatás nélkül elemzésünkben, mivel nem a fordítások hűségét, hitelességét, hanem a nyelvi szerkezeteket vizsgáljuk szemantikai és szerkezeti vonatkozásban.

A mondatelemzés egyik legnehezebb feladata annak eldöntése, hogy egy összetett mondatot mikor tekinthetünk alárendelt mondatnak, a logikai, tartalmi alárendelés esetében is, vagy csak akkor, ha az előbbi együttjár a mondattani alárendeléssel is. A kérdés tehát az, hogy a logikai alárendelés egyúttal mondattani is vagy nem. Ugyanis egyik mondat a másiktól, még ha logikailag függésbe kerül is, nem feltétlenül jár együtt a mondattani, szerkezeti függéssel. Thierschtől tudjuk, hogy az alárendelt viszony általában véve a mellérendeltből keletkezett. (Griech. Gram. 1831.)

Sorrendileg nézve az alárendelt mondatokat, általában két módon alakulnak: asszociatív vagy apperceptív módon. Az előbbi esetében a főmondat áll az első helyen, melyet kiegészítőleg követ a másik tagmondat.

«Numquam edepol me insulsus istie ludificabit' quisquis est.» (Plautus: Amphitruo, IV. 1. 1041.)

Polluxra, belőlem az a tökkelütött soha nem fog gúnyt űzni, bárki is az. (s. f.)

Példamondatunkban utólag képzettársítással jön létre a logikai alárendelt viszony. A fő tagmondat önmagában is befejezettnek tűnik: «Polluxra, belőlem az a tökkelütött soha nem fog gúnyt űzni.» Semmilyen grammatikai kényszer nem áll fenn a mondat folytatására, hisz így is befejezett a közlés. Ez csak látszatigazság azonban, mert a 'quisquis est' 'bárki is ő' az első tagmondat alanyát fejti ki mellékmondat formájában. Egyébként alanytalan lenne mondatunk. Az egy más kérdés, hogy a mellékmondat formájában kifejezett alany egyben sajátos ráhagyó — megengedő jelentéstartalommal is rendelkezik. Így hiába jött létre lélektani szempontból utólag a logikai alárendelt viszony, nemcsak logikailag, hanem grammatikailag is alárendeltnek tekintjük az ilyen mondat típusokat. Figyeljük meg még egyszer az alábbi példamondatot:

«Quis ego sum igitur, si hunc ignoras? Mihi odiosus, quisquis es. Et tu et hic.» (Plautus: Miles gloriosus, II. 5. 427.)

Ki vagyok én tehát, ha ezt nem ismered? Számomra gyűlöletes, bárki vagy is, és ez is. (s. f.)

Ha a mellékmondat a főmondat után áll is, vagyis asszociatív módon kapcsolódik is a két tagmondat, a közöttük levő tartalmi logikai alárendelt viszony mindenképp fennáll.

Pl.: 'Nem találkozom vele többet.' Mondatunk lezárható, mint egyszerű mondat, de ha közlési szándékom ezt nem teszi lehetővé, folytatnom kell a közlést.

Pl.: 'Nem találkozom vele többet, az biztos.' Ez esetben az állítmányi funkcióban levő főmondat alá rendeltük az előbbi közlést és a főmondat alanya lett.

Ha a főmondatot kiemeljük, akkor a két tagmondat függő viszonya *apperceptív* kapcsolatot alkot és a grammatikai alárendelés szembetűnőbbnek látszik: Az biztos, hogy nem találkozom vele többet. Ugyanezt tapasztalhatjuk a névmásos szerkezetű mondatokban is.

„quidquid est, eloquere.” (Plautus: *Asinaria*, II. 2. 317.)

Bármi is az, mondd el. (s. f.)

«Vi me cogis, quisquis es. Do fidem, si omittis, isto me intro quo iubes.» Plautus: *Miles gloriosus*, II. 5., 455.)

Erőszakkal kényszerítesz engem, bárki vagy is. Szavamat adom, ha elengedsz, oda megyek be, ahova parancsolod. (s. f.)

Példamondataink nem pusztán alanyi alárendelő mondatok, hanem sajátos ráhagyó — megengedő jelentéstartalommal is rendelkeznek. Ugyanis mindegy az, hogy mi az, akármi is, mondd el; mindegy, hogy ki vagy, ill. akárki vagy is, szavamat adom, ha elengedsz, oda megyek be, ahova parancsolod.

Tehát a főmondat akár a mondat élén, akár a végén áll az összetett mondatban a mellékmondat mindenképpen a főmondat alanyát, tárgyát, helyét, idejét, módját fejezi ki általánosítva egy grammatikai többlettel: a ráhagyó — megengedő ellentéttel. Az alábbiakban az egyes mellékmondatok szemléltetésére hozunk fel néhány példát, melyeket hasonlóképp lehet elemezni:

3.2. A főmondat alanyát kifejtő alanyi mellékmondat:

«Quisquis homo huc profecto venerit, pugnus edet.» (Plautus: *Amphitruo*, I. 1. 309.)

Bárki emberfia jön is ide, meg fogja ízelelni öklömet. (s. f.)

«Quidquid est, incoctum non expromet, bene coctum dabit.» (Plautus: *Miles gloriosus*, II. 2. 208.)

Bármi is az, nyersen nem fogja adni, jól megfőzve fogja tálalni. (s. f.)

3.3. A főmondat tárgyát kifejező tárgyi mellékmondat:

«Si amavit umquam aut si parem hic sapientiam habet ac formam, Per amorem siquid fecero, clementi ignoscet animo.» (Plautus: *Miles gloriosus*, IV. 6. 1252—1253.)

Ha valaha is szeretett, vagy ha ennek a bölcsessége ugyanolyan mint a szépsége, szerelemből csinálók akármit, kegyes lélekkel meg fog bocsátani. (s. f.)

«Num non vis me interrogare te? Immo, si quid vis, roga.» (Plautus: *Aulularia*, II. 1. 1560—1461.)

Vajon nem akarod, hogy kérdezzelek téged? Sőt, kérdezz csak, ha akarsz. (s. f.)

«Ego istos novi polypos, qui sibi, quidquid tetigerint, tenent.» (Plautus: *Aulularia*, II. 2. 198.)

Én ismerem azokat a polipokat, akik bármit megtartanak maguknak, amit csak megérintenek. (s. f.)

3.4. A főmondat jelzőjét kifejező jelzői mellékmondat:

«... et 'quicumque' inquit 'mihi fundi empti fuerint, nisi intra sextum mensem sciero, in rationes meas inferri vetuo.'» (Petronius: *Cena Trimalchionis*, 53. 14—16.)

«... így pattogott: 'Akármiféle birtokot vesztek nekem ezentúl, és én azt hat hónapon belül meg nem tudom, be ne merjétek venni a számadásokba!'» (Révay J.)

3.5. A főmondat helyhatározóját kifejező helyhatározói mellékmondat:

«Perii ego oppido, nisi Libanum invenio iam, ubi ubist gentium.» (Plautus: *Asinaria*, II. 2. 287.)

Rögtön elpusztulok, ha Libanust nem találom meg, bárhol van is. (s. f.)

«Ego iam convenam illunc, ubi ubist gentium, investigabo eum.» (Plautus: *Miles gloriosus*, IV. 9. 149.)

Én bizony fölkeresem, bárhol legyen is, kinnyomozom őt (s. f.)

«Nunc quidem domi certost, certa res est,

Nunc nostrum observare ostium, ubiubist.»
(Plautus: Miles gloriosus, II. 4. 398—399.)

«Cui quanto fuerat praestabilis ubivis
gentium agere aetatem, Quam huc re-
dire . . .» (Terentius: Hecyra, III. 1. 284.)

«Sed urbana plebes, ea vero praeceps erat
de multis causis. Primum omnium qui
ubique probro atque petulantia maxime
praestabant, item alii per dedecora pat-
rimoniis amissis, postremo omnes quos
flagitium aut facinus domo expulerat,
ii Roman sicut in sentinam confluxerant.»
(Sallustius: Catilinae coniuratio, 37. 4—7.)

3.6. Eredethatározói mellékmondat:

«Abs quisvis homine, quomst opus, bene-
ficio accipere gaudeas; verum enim vero
id demum iuvat, si quem aequomst facere,
is bene facit.» (Terentius: Adelphoe, II. 3.
254—255.)

3.7. Móddhatározói mellékmondat

«Is habet succum, is suavitatem: eum
quovis pacto condias; Vel patinarium, vel
assum: verses, quo pacto lubet.» (Plautus:
Asinaria, I. 3. 179—180.)

«Utrumque ferent ea facta minores, vincet
amor patriae laudumque immensa cupido.»
(Vergilius: Aeneis, VI. 822—823.)

Példamondatainkban a névmásokat kötőszószzerűen használtuk. Azonban az általánosító névmások gyakran csak egy mondatrészre vonatkoznak, mintegy nyomatéko-
sítva azt. Fő funkciójuk ilyenkor a mondatrész általánosítása. Ugyanis ha nem tudjuk,
vagy nem akarjuk határozottan megnevezni a mondat alanyát, tárgyát, jelzőjét, helyét,
idejét, módját, célját, okát stb., az általános, ritkábban a vonatkozó névmásokat használ-
juk főnévi, jelzői, számnévi és határozói értelemben, de nem kötőszói minőségben. Ezek a
névmások valamelyik tagmondat részei. Figyeljük meg az alábbi példamondatokat:

«Amphitruo, assum: si quid opus est,
impera, imperium exequar.» (Plautus:
Amphitruo, III. 3. 956.)

«Siquid scies me fecisse incite aut inprobe,
Si id non me accusas, tute ipse abiurgandus
es.» (Plautus: Trinumus, I. 2. 95—96.)

«Inter quae senatu ad infimas obtestatio-
nes, procumbente, dixit forte Tiberius se
ut non toti rei publicae parem, ita quae-
cumque pars sibi mandaretur, eius tutelam
suscepturum.» (Tacitus: Annales, I. 12.
1—4.)

Most legalábbis már bizonyos, hogy otthon
van,

most az a biztos, hogy megfigyeljem kapun-
kat, bárhol van is. (s. f.)

Akinek mennyivel jobb lett volna bárhol
élni az életét, mint ide visszatérni. (s. f.)

«De a városi köznép — az rohant csak
vakon a veszélybe, mégpedig több okból
kifolyólag. Először is azok, akik gyaláza-
tos és könnyelmű életük miatt bárhol is a
legrosszabb hírből állottak, ugyanígy azok,
akik szegényteljes módon elvesztegették
apai örökségüket, végül mindazok, akiknek
becstelenségük vagy bűneik miatt el
kellett hagyniuk otthonukat — mindezek
úgy özönlöttek Rómába, mintha szennyvíz-
levezető csatorna lett volna. (Borzák I.)

Örölsz, ha bárki embertől kapsz jótéte-
ményt, amikor szükséged van rá, de bizony
végül is az okoz örömet, ha az tesz jót
veled, akinek illik jót tennie. (s. f.)

Ennek van íze, ennek van zamata, s ezt
tálalhatod bármilyen módon, akár sütvén, akár
fővén, forgathatod (ahogyan kedved tartja.
(s. f.)

Bármint ítélik is majd meg ezeket a
tetteket az utódok: győzni fog a hazaszere-
tet és a dicsőség mérhetetlen vágya. (s. f.)

Amphitruo itt vagyok: parancsolj, ha
bármire szükséged van, parancsodat végre-
hajtom. (s. f.)

Ha megtudod, hogy én valamit ostobán
vagy becstelően tettem, és ha nem engem
vádolsz érte, tégedet magadat kell szidni.
(s. f.)

«Miközben a senatus a legalantasabb esdek-
lésekig süllyedt, Tiberius mellel meg-
jegyezte, hogy az egész köztársasághoz
nem elég erős, de bármelyik részét rábízzák,
annak irányítását elvállalja.» (Vas I.)

«Atque hoc eo mihi concedendum est magis, quod ex his studiis haec quoque crescit oratio et facultas, quae quantacumque in me est, numquam amicorum periculis defuit.» (Cicero: Pro Archia poeta oratio, 4.6. 13–14.)

«Sibi praestare, si in eum casum deducerentur, quamvis fortunam a populo Romano pati, quam ab iis per cruciatum interfici, inter quos dominari consueverant.» (Caesar: Bellum Gallicum, II. 31. 13–16.)

«Aut pugnam aut aliquid iamdudum invadere magnum mens agitat mihi nec placida contenta quietest.» (Vergilius: Aeneis, IX. 186–187.)

«Multa ego possum docte dicta et quamvis facunde loqui: ...

Verum ego quando te et amicitiam et gratiam in nostram domum Video, adlicere, etsi adversatus tibi fui, istac iudico: Tibi permittam, posce, duce.» (Plautus: Trinummus, II. 2. 382–384.)

«Quae res perumque magnas civitatis pessum dedit, dum alteri alteros vincere quovis modo et victos acerbius ulcisci volunt.» (Sallustius: Bellum Iugurthinum, 42. 16–18.)

«Neque eques neque pedes profectost quisquam tanta audacia, Qui aequae faciat confidenter quicquam, quam mulieres.» (Plautus: Miles gloriosus, II. 5. 464–465.)

«Mitte orare: una harum quaevis causa me, ut faciam, monet.» (Terentius: Andria, V. 4. 905.)

«An quisquam gentium est aequae miser?» (Terentius: Hecyra, III. 1. 292.)

«... tu labellum abstergeas potius, quam quoquam savius faciat palam.» (Plautus: Asinaria, IV. 1. 797–98.)

«Arcano tibi ego hoc dico, ne ille ex te sciat, Neve alius quisquam. Crede audacter quidlibet.» (Plautus: Trinummus, II. 4. 518–519.)

«Sőt ezt még annál is inkább meg kell engedni nekem, mert az ilyen természetű tanulmányok kifejlesztik szónoki képességet, márpedig ez, bármilyen csekély is bennem, soha nem hagyta cserben barátaimat, ha szükség volt rá.» (Trencsényi-Waldapfel I.)

«Ha már ilyen nehéz helyzetbe kerültek, inkább a római nép mérjen rájuk bármiféle büntetést, és ne azoknak a keze közt kelljen nyomorultul elpusztulniuk, akiken eddig uralkodtak.» (Szepessy T.)

Lekem már rég arra ösztönöz, hogy vagy harcba, vagy valami jelentős dologba kezdjek, és nincs megelégedve a békés nyugalommal. (s. f.)

Én sok beszédet tudok művelten és bármily ékesszólóan mondani ...

De mert látom, hogy te barátságot és áldást hozol a házunkba, ámbár ellenséged vagyok, úgy ítélem meg, megengedem neked, hogy megkérld, elvedd. (s. f.)

«Már pedig ez az eljárás nem egyszer tett tönkre nagy államokat, hogy egyik párt bármi áron le akarta verni a másikat, ha pedig leverte, minél kegyetlenebb bosszút akart rajta állni.» (Borzsák I.)

Valójában sem lovas, sem gyalogos senki nem annyira bátor, hogy bármit ugyanolyan vakmerően tegyen, mint a nő teszi. (s. f.)

Hagyd a kérlelést, ezek közül bármely egyetlen ok arra késztet, hogy megtegyem. (s. f.)

Az emberek közül bárki van-e ugyanilyen nyomorult? (s. f.)

Te inkább töröld le az ajkát, mint hogy bárkinek nyilvánosan csókot adjon. (s. f.)

Neked ezt én titokban mondom, tőled ő ne tudja meg és senki más nem, bízz rám bátran bármit. (s. f.)

3.8. A ráhagyó—megengedő mellékmondatok a feltételes mondatokkal is kereszteződhetnek. Az ilyen főmondatok önállósága kisebb, mint más főmondatokban Ha a mellékmondatbeli feltétel megvalósul is, mégsem az következik be, ami a feltétel megvalósulásából természetesen következne, hanem annak az ellentéte. Vagyis a fő- és mellékmondatbeli megállapítás ellentétben áll egymással ugyan, de mégis a főmondatbeli megállapítás az, amely érvényes, minthogy érvényét a mellékmondatbeli feltétel nem képes megváltoztatni vagy megszüntetni. A mellékmondat igemódja reális feltételezés esetén

indicativus, potenciális vagy irreális feltételezés esetén coniunctivus. A főmondat igemódja nem mindig azonos a mellékmondatéval.

«Siquidem herclenu ne summum Iovem te dicas detinuisse, Atque is precator adsiet, malam rem effugies numquam.» (Plautus: Asinaria, II. 4. 414—415.)

Herkulesre, most még ha azt mondanád is, hogy a leghatalmasabb Jupiter tartott is fel, és ő volna is itt pártfogódként, a bajt akkor sem fogod elkerülni. (s. f.)

Ha az író a fő- és mellékmondatbeli megállapítás közti ellentétet akarja kihangsúlyozni, akkor a mellékmondatbeli állítmány coniunctivusba, a főmondaté pedig indicativusba kerül. Így a casus irrealis esete áll elő, mert «Ha maga Jupiter tartott volna is föl, és ha ő volna is itt a pártfogódként, bajt akkor sem fogod elkerülni.» A feltételes mellékmondat állítmánya indicativus, a főmondaté pedig imperativus.

«Siquidem tu vis, Syre, ego accede huc ad me: liber esto.» (Terentius: Adelphoe, V. 9. 969—970.)

Feltéve, ha akarod, Syrus, hej, jöjj ide hozzám, légy szabad. (s. f.)

Példamondatunk ráhagyó — megengedő ellentét nélküli mondat. «Feltéve, ha akarod, jöjj ide hozzám, nem bánom, légy szabad.»

Az igemódok megegyezhetnek mind a fő- mind a mellékmondatban. Reális cselekvésmódú példamondataink kifejezik a ráhagyó — megengedő ellentétet is. Ha a feltételezés nem reális, mindkét tagmondat cselekvésmódjapotenciális és az állítmányuk coniunctivusba kerül, akárcsak a feltételes mondatok esetében.

«Quodsi non sumus immortales futuri, tamen exstingui homini suo tempore optabile est.» (Cicero: De senectute, XXIII. 85. 9—10.)

«De még ha nem is leszünk halhatatlanok, akkor is kívánatos, hogy az ember annak idején kimúljon.» (Némethy G.)

«Siquidem centiens hic visa sit, tamen infitias eat.» (Plautus: Miles gloriosus, II. 2. 189.)

Még ha százszor is látták itt, mégis tagadja. (s. f.)

«Scies: siquid stulte fecit, ut ea missa facias omnia.» (Plautus: Trinummus, V. 2. 1167—1168.)

Tudd meg: ha valamit ostobán tett is, azért mindent megbocsáss neki. (s. f.)

«Quam si ipse exsequi nequeas, possis tamen Scipioni praecipere et Laelio.» (Cicero: De senectute IX. 28. 8—9.)

«Különben, ha magunk nem is vagyunk többé szónokok, még mindig adhatunk jó tanácsokat Scipionak és Laeliusnak.» (Némethy G., 80.)

«Si dixi, nihilo magis es, neque ego esse arbitror, Et id huc revorti, ut me purgarem tibi.» (Plautus: Amphitruo, III. 2. 909—910.)

Ha mondtam is, úgy vélem, hogy nem te vagy az, és én sem vagyok az, s azért tértem vissza ide, hogy előtted tisztázzam magam. (s. f.)

3.9. A ráhagyó megengedést, ha ritkán is, az egymással összekapcsolódott megengedő és feltételes kötőszók is kifejezik, melyek tény esetén indicativussal állnak, lehetőség vagy lehetetlenség esetén pedig coniunctivussal.

«Pol etsi taceas, palam id quidemst: res ipsa testis est.» (Plautus: Aulularia, III. 2. 421.)

Polluxra, még ha hallgatsz is, ez bizony nyilvánvaló, maga a helyzet a tanú rá. (s. f.)

«Tametsi hoc verum est.

Tamen!»

(Terentius: Andria, V. 2. 865.)

Még ha ez igaz is.

Mégis... (s. f.)

«Eundem igitur esse creditote, etiamsi nullum videbitis.» (Cicero: De senectute, XXII. 79. 6—7.)

«Higgyétek hát létezését, ha engem többé nem is láttok.» (Némethy G.)

«Hercle qui dicam tamen: Nam si sic non licebit, luscus dixero.» (Plautus: Trinummus, II. 4. 464—465.)

Herculesre, mégis hogy mondjam el, mert ha így nem lesz szabad, félszeműként fogom elmondani. (s. f.)

A ráhagyó—megengedő ellentétet megszorító kötőszóval erősíthetjük.

«Quo lubeat, nubant, dum dos ne fiat comes.» (Plautus: Aulularia, III. 5. 491.)

Ahogy kedvük tartja, nősüljenek, csak a hozomány ne legyen a kísérlőjük. (s. f.)

Az ellentétet fokozó kötőszó el is maradhat, amint a példamondat is mutatja:

«Sed si haec res graviter cecidit stultitia mea, Philto, est ager sub urbe nobis: eum dabo Dotem sorori: nam is de divitis meis Solus superfit praeter vitam reliquos.» (Plautus: Trinummus, II. 4. 507. 510.)

De ha ostobaságomból ezt a vagyont teljesen elvesztettem is, Philto, a város alatt van egy földünk; ezt adom majd húgomnak hozományul, ugyanis vagyónomból egyedül ez maradt meg életemen kívül. (s. f.)

3.10. A ráhagyó megengedést kifejezhetjük még az alábbi kötőszókkal is: cum, ut, vel.

«Cum posset in omnibus decuriis Romae esse, tamen noluit.» (Petronius: Cena Trimalchionis, 71 48—50.)

«Helyet foglalhatott volna Róma bármelyik decuriájában. Nem tette. (Révay J.)

«Ut lubet, quid tibi lubet, fac, quoniam pugnis plus vales. Verum, utut es facturus, hoc quidem hercle haud reticebo tamen.» (Plautus: Amphitruo, I. 1. 396—397.)

Tégy, ahogy kedved tartja, amihez kedved van, mivel erősebb öklű vagy, de bárhogy cselekszel is majd, Herculesre, ezt bizony aligha fogom elhallgatni. (s. f.)

«Iam istuc gaudeo, Utut erga me meritast.» (Plautus: Amphitruo, II. 1. 1100.)

Ennek már örülök, bárhogy járt is el velem szemben. (s. f.)

Gyakran a ráhagyó megengedés csak mondatrészre vagy részekre vonatkozik a kötőszók esetében is. Az egyes vagy páros kötőszók ellentétet nem fejeznek ki. Figyeljük meg az alábbi példákat:

Egyes kötőszós:

«Qua quid potest esse cum fructu laetius, tum aspectu pulchrius?» (Cicero: De senectute, XV. 53. 8—9.)

«Van-e ennél akár izre kellemesebb, akár a szemnek kedvesebb valami?» (Némethy G.)

Páros kötőszós:

«Non cursu, saevis certandum est cumminis armis. Verte omnis tete in facies et contrahe, quidquid sive animis sive arte vales; opta ardua pinnis astra sequi clausumque cava te condere terra...» (Vergilius: Aeneis, XII. 894—893.)

Nem futásban, hanem kegyetlen fegyverekkel közelharcban kell megmérkőznünk. Változz át bármily alakba és szedd össze, amire csak akár bátorsággoddal, akár ügyességeddel képes vagy, kívánd bár, hogy szárnyakon a magasban levő csillagokhoz repülj, vagy a föld mélyébe zárva rejtőzz... (s. f.)

«Pulchrum est bene facere rei publicae, etiam bene dicere haud absurdum est; vel pace vel bello clarum fieri licet; et qui fecere et qui facta aliorum scripsere, multi laudantur.» (Sallustius: Catilinae coniuratio, I. 3. 1—4.)

«Szép dolog tettekkel szolgálni az államot, de a szónoki érdem sem megvetendő, akár békében, akár háborúban hírnevet szerezhethetünk. Nemcsak a tettek érdemesek a dicséretre, hanem más tetteinek a megörökítése is.» (Borzák I.)

«Cuius quidem ego villam contemplans — abest enim non longe a me — admirari satis non nossum vel hominis ipsius continentiam vel temporum disciplinam.» (Cicero: De senectute, XVI. 55. 8—11.)

«Valahányszor az ő falusi lakását szemlélem — mert nincs messze az enyémtől — nem győzőm eléggé bámulni akár az ember mértékletességét, akár az akkori idők erkölcsi szigorúságát.» (Némethy G.)

4. *Metaforikus megengedő mondatokról*

A megengedő mondatok másik fajtája a tulajdonképpeni és ráhagyó megengedés kifejezése mellett a metaforikus megengedő mondatok. Ezt a mondatfajtát akkor használjuk, amikor az író (beszélő) vagy érintett személy a korábban elhangzottakkal, az előbbi megállapítással, megegyezéssel egyetért, azt lehetségesnek, valónak, igaznak, valóigaznak tartja, érvényességét bevallja, elismeri, nem tagadja, nem vonja kétségbe, azaz 'megengedi' a tény, megállapítás, megjegyzés igaz voltát.

A metaforikus megengedést kifejezhetjük fogalomszókkal, előljárószókkal, az 'invitus' melléknév rendszerint ablatívusi alakjával: 'invito'-val és egyéb kötőszókkal. A metaforikus megengedést kifejező fogalomszós tagmondat főmondatértékű.

«Pauper sum, fateor, patior: quod Dii dant, fero.» (Plautus: Aulularia, I. 2. 88—89.)

Szegény vagyok, bevallom, tűröm, elviselm, amit az istenek adnak. (s. f.)

«Szegény vagyok, bevallom», (azaz elismerem, megengedem, hogy szegény vagyok), «s tűröm mit istenek mértek rám, hogy elviseljem.» Példamondatunk sajátos jelentéstartalmú tárgyi mellékmondat. Vö. Rácz Endre: MNy. LV. 68—69. A másik példamondat szintén a tény elismerésére utal, akárcsak az előbbi.

«Aulam auri, . . . , te reposco, quam tu confessus mihi, Te abstulisse.» (Plautus: Aulularia, IV. 10. 763—764.)

Az aranybőgrét kérem vissza tőled, amiről nekem bevallottad, hogy elvitted. (s. f.)

Következő fogalomszós példamondatunk feltételes kötőszós mellékmondatból, mely egyben a megengedő ellentétet is kifejezi reális cselekvésmódban:

«Ego me hanc amare fateor, si id peccare est.» (Terentius: Andria, V. 3. 896.)

Bevallom, hogy én szeretem ezt, mégha bűn is ez. (s. f.)

4.1. A megengedés kifejezése előljárószókkal

Az előljárós szerkezeteket a magyarban az 'ellenére' névutóval fordítjuk. A Györkössy-féle latin—magyar szótárban a 'contra' és 'praeter' előljárószók vannak feltüntetve pl.: contra v. praeter spem 'reménye ellenére', de gazdag példatárunkban nem találtunk a 'contra' előljárószóra egyetlen példamondatot sem. Ugyanakkor az 'akarata ellen cselekvő' jelentésű 'invitus' melléknév többnyire ablatívusban igen gyakran előfordul. Figyeljük meg az alábbi példamondatokat:

«Ibo; quamquam invita facio, pietas consuadet.» (Plautus: Miles gloriosus, IV. 7. 1319.)

Elmegyek, mégha akaratom ellenére teszem is, a kegyelet ezt sugallja. (s. f.)

«Quid tibi ergo meam me invito tactiost?» (Plautus: Aulularia, IV. 10. 744.)

Miért tapogatózol tehát akaratom ellenére azt, ami az enyém? (s. f.)

«... caesis Hirtio et Pansa, sive hostis illos, seu Pansam venenum vulneri adfuseum, sui milites Hirtium et machinator doli Caesar abstulerat, utriusque copias occupavisse; extortum invito senatu consulatum...» (Tacitus: Annales, I. 10. 14—17.)

«... Hirtius meg Pansa eleste után — akár az ellenség ölte meg őket, akár Pansát a sebébe öntött mérget, Hirtiust tulajdon katonái és a csalárdság kieszelője: Caesar — mindkettejük csapatait megkaparintotta, úgy csikarta ki a senatus akarata ellenére a consulságot...» (Borzsák I.)

«Ego istam invitis omnibus. Quamquam est scelestus, non summittet hodie umquam iterum ut vapulet.» (Terentius: Adelphoi, II. 1. 158—159.)

Én őt bizony mindenki akarata ellenére. Ámbár gazember, de nem fogja megengedni, hogy ma ismét verést kapjon. (s. f.)

Amint látjuk, az 'invitus' melléknév a műfordítók vagy az 'ellen' jelentésű személyragos névutóval, vagy személyragos és határozóragos szóval (ellenemre) vagy az 'ellenére' személyragtalan névutóval fordították.

Első példamondatunkban ragtalan névutós szerkezet és személyragos főnév van: «Elmegyek, mégha akaratom ellenére teszem is, ill. bár (azaz igaz, hogy) kedvem (szándékom, akaratom) ellen, (ill. azzal ellenkezésben, vele szembeszégülve) kegyeletből teszem.»

Második példamondatunkban: miért tapogatózod tehát akaratom ellenére, vagyis a személyraggal megjelölt személy tetszése, kedve, kívánsága, szándéka ellen, vagyis: «Az enyémhez nyúlod ellenemre, nem szabad.»

Harmadik példamondatunk azt fejezi ki, hogy a ragtalan névutós szerkezettel jelölt testületet 'a szenátust' figyelmen kívül hagyva, azzal nem törődve, vele ellenkezésben, azt figyelemre sem méltatva, vagyis «a szenátus akarata ellenére (Augustus) kicsikarta a konzulátót».

Negyedik példamondatunkban a XIX. század 30-as éveiben elterjedt, német eredetűnek tartott 'dacára' névutóval is fordíthatnánk, amelyet a nyomatékosabb ellentét kifejezésére használtak, minthogy a benne rejlő 'dac' fő jelentése a szándékos ellenszégülést erősebben érzékelteti. E névutó használatát a nyelv művelők következetesen helytelenítették, mivel nem a magyar 'dac' hanem a német 'Trotze' ill. 'Trutz', zum Trutz 'dacból' szóból, ill. szó szerkezetből származtatják. Így a művelt nyelvhasználatból eléggé kiszorult, helyette inkább az 'ellenére' névutót használjuk, holott az előbbi szükség esetén az ellentétet inkább fokozza, mint az utóbbi. Véleményünk szerint, ha az író vagy műfordító az ellentét fokozására, kihangsúlyozására alkalmazza, használatát nem helyteleníthetjük. Ezt a felfogást erősíti meg a dacol ige jelentése is: 'ellenszégül, szembeszáll, valamely nehézséggel nem törődik.' Alábbi példamondatunk is a nyomatékosabb ellentétet azáltal érzékelteti, hogy annak dacára, hogy a test már gyöngye, azért lelki, ill. akarat erővel mindent elvégezhetünk.

«Nullaene igitur res sunt seniles, quae vel infirmis corporibus animo et mente administrantur?» (Cicero: De senectute, VI. 15. 9–11.)

«Tehát nincs semmi olyan, öregeknek való foglalkozás, amelyet a test gyöngesége dacára is lelkünk erejével elvégezhetünk?» (Némethy G.)

4.2. A 'praeter' előjárószt mi is az 'ellenére' névutóval fordítottuk, mert ha valami a szokással nem is egyezik, ellentmond neki, ellentétben áll, ill. ellentétes vele, még nem biztos, hogy szembe is száll vele, ellenszégül neki, hisz a természet ellen dacolva nem is létezhetne.

«Quicquid enim oritur, quaecumque est, causam habet a natura necesse est, ut, etiam si praeter consuetudinem exstiterit, praeter naturam tamen non possit exsistere.» (Cicero: De divinatione, II. 28. 3–6.)

«Bármi keletkezik ugyanis, bármilyen is, szükséges, hogy oka a természettől, legyen úgyhogy, mégha a szokás ellenére létezik is, a természet ellenére mégsem tud létezni.» (s. f.)

4.3. A megengedést kifejezhetjük az 'omnino ... sed' 'mindenesetre ... de' határozó- és kötőszóval. Bizonyos előzmények részletezése után, mintegy annak ellentétéül, esetleg következményeképpen a 'mindenesetre' jelentése: annyi igaz, meg kell hagyni, el kell ismerni, meg kell engedni.

«Epulabar igitur cum sodalibus omnino modice, sed erat quidam fervor aetatis, qua progrediente omnia fluunt in dies mitiora.» (Cicero: De senectute, XII. 45. 4–6.)

«Lakomáztam tehát társaimmal együtt, mindenesetre módjával, bár akkor még megvolt ifjúi heve; de a kor haladtával napról napra szelídebbek leszünk mindenben.» (Némethy G.)

«Lakomáztam tehát társaimmal együtt, mindenesetre, azaz annyi igaz, meg kell hagyni, el kell ismerni, meg kell engedni, hogy módjával, de/bár akkor még megvolt ifjúkori heve ...»

Alábbi példamondatunkban az 'omnino' 'igaz, hogy' fordítása teljesen megfelel a fentebb kifejtetteknek.

«omnino canorum illud in voce splendescit etiam nescio quo pacto in senectute ...» (Cicero: De senectute, IX. 28. 3–4.)

«Igaz, hogy olykor a csengő hang, magam sem tudom hogyan, megtartja fényét az öreg korban is ...» (Némethy G.)

5. A megengedő ellentét kifejezése kötőszókkal és vonatkozó névmással

Az 'atque' és az 'atqui' kötőszók rendszerint önálló mondatokban fordulnak elő, mégpedig az előzményekkel szembenálló, nekik ellentmondó állítás vagy állásfoglalás nyomatékos bevezetésére.

«At pol quin dixti rectius.» (Plautus: De Polluxra, nagyon is helyesen beszélsz. Asinaria, IV. 2. 823.) (s. f.)

Példamondatunkban az 'atqui' jelentése: ('igaz azaz márpedig, mindezek ellenére, meg kell hagyni, meg kell engedni', Polluxra, helyesen beszélsz.

Az 'atque' kötőszó jelentése ellentét és szembeállítás fokozásakor egy körülírható mondat értékével azonos. Figyeljük meg az alábbi példamondatot:

«Mentire edepol, gnate, atque id nunc facias haud consuetudine.» (Plautus: Trinummus, II. 2. 362.) Polluxra, hazudsz fiam, pedig ezt most nem szokásod szerint teszed. (s. f.)

Körülírással mondatunk értelme: Hazudsz, fiam, (és ez érthetetlen, szokatlan, különös mert; vagy holott, bár nem szokásod szerint teszed.

Az ilyen típusú mondatokat bátran fordíthatnánk az ellentétet még jobban kiemelő 'annak dacára', esetleg 'annak ellenére' névutós kötőszóval. Vessük össze saját fordításunkat az eredetivel: Hazudsz, fiam, annak ellenére, hogy ezt nem szokásod szerint teszed. Alábbi példamondatunk hasonlóképp értelmezhető:

«Et mox ne erretis, haec duarum hodie vicem Et hic et illic mulier feret imaginem, Atque eadem erit, verum alia esse adsimulabitur.» (Plautus: Miles gloriosus, II. 1. 150–152.) És majd ne tévedjete, ez a nő ma váltakozva hol itt, hol ott két nőnek a képmását fogja hordani, bár ugyanaz lesz, de azt fogja színlelni, hogy más valaki. (s. f.)

Felfogásunkban körülírással a kötőszó jelentése: 'Bár ez érthetetlen, szokatlan és különös, de ennek ellenére/dacára ő lesz mindkettő, mégha színlel is.'

Az 'at' ellentétes kötőszó is kifejezhet megengedést. Ez pedig akkor következik be, «ha az egyik mondat tartalmilag nem váltja be a másiktól következő várakozást.» Vö. Hadrovics 1969: 182. Ezt az alábbi példamondattal szemléltetjük:

«Deceptus sum, at non defatigatus.» (Terentius: Andria, IV. 1. 669.) Becsaptak, ámde nem fárasztottak ki. (s. f.)

«Becsaptak, de/ámde/mégsem/ennek ellenére nem fárasztottak ki.»

Egy kötőszóval nyomósítva pl. 'quamquam', a megengedő ellentét még jobban ki-domborítható:

'Quamquam deceptus sum, at non defatigus.' 'Bár megcsaltak, de [nem csüggedtem el.]'

Gyakran a megengedő ellentét nem az egész mondatra, csak egy mondatrészre vonatkozik:

«Iam id peccatum primum magnum, magnum at humanum tamen; fecere alii saepe, item boni.» (Terentius: Adelphoe, IV. 5. 687–688.) Már először is ez nagy bűn, nagy, de mégis emberi, mások is gyakran elkövették, derekak is. (s. f.)

Az 'at' kötőszó sajátos jelentéstartalmú alanyi mellékmondatot is bevezethet.

«At minus habeo virium quam vestrum utervis.» (Cicero: De senectute, X. 30. 1.) «Igaz, kevesebb erőm van, mint bármelyikőtöknek.» (Némethy G.)

Az 'et sane' kötőszó és határozószó kapcsolatát hasonlóképp sajátos jelentéstartalmú megengedő mondatral fordította Borzsák István.

«Et sane Gracchis cupidine victoriae haud satis moderatus animus fuit.» (Sallustius: *Bellum Iugurthinum*, 42. 2—3.)

«Az is igaz, hogy a Gracchusok féktelen győzelmi akaratukban nem tudtak mértéket tartani.» (Borzsák I.)

5.1. Megengedő mondatok főmondatában a 'sed tamen' a 'de mindazonáltal' 'de mégis' jelentésű páros kötőszó is előfordulhat.

«... sed tamen hoc quoque dicere, non me quidem eis esse viribus, quibus aut miles bello Punico aut quaestor eodem bello aut consul in Hispania fuerim aut quadriennio post, cum tribunus militaris depugnavi apud Thermopylas M'. Glabrone consule; sed tamen, ut vos videtis, non plane me enervavit, non adflixit senectus; non curia viris meas desiderat, non rostra, non amici, non clientes, non hospites.» (Cicero: *De senectute*, X. 32. 3—10.)

«... annyit bizvást mondhatok, hogy ha nem is vagyok olyan erőben, mint amikor közkatona voltam a pun háborúban, vagy quastor ugyanabban a hadjáratban, vagy consul Hispániában, vagy négy évvel később, mikor mint katonai tribun vettem részt a thermopylaei döntő ütközetben Manius Glabria consulása alatt, de amint látjátok, mégsem gyöngített el, mégsem sújtott le egészen az öregség; nem érzem erőm hiányosságát se a szószerk, se jó barátaim, se clienseim, se vendégeim.» (Némethy G.)

Alábbi két példamondatunkban a megengedést vonatkozó névmás és az ellentétet fokozó 'sed', ill. 'tamen' kötőszók fejezik ki.

«Quamquam ego naturam unam et communem omnium existimo, sed fortissimum quemque generosissimum.» (Sallustius: *Bellum Iugurthinum*, 85 15—16.)

„Bár szerintem az emberi természet valamennyiünkben közös és egyforma, mégis annál nemesebb valaki, minél derekabb.” (Borzsák I., 544.)

«Libertas, quae sera tamen respexit inertem, candidior postquam tondendi barba cadebat...» (Vergilius: *Ecloga* I. 27. 28.)

A szabadság, amely későn bár, de mégis rám tekintett, a restre, miután borotválkozás közben a szakállam már fehérebben hullott. (s. f.)

6. A megengedő mondatok kereszteződése más mondatfajtákkal

Amint a bevezetőben már utaltunk rá, a megengedő mondatok genetikailag az állapothatározó, a feltételes, az okhatározó mellékmondatokból és az ellentétes mondatokból származnak. A megengedő mondatok tulajdonképpen fordított állapot- és okhatározó vagy feltételes mondatoknak felelnek meg. Az ellentétes mondatokkal kereszteződő megengedő mellékmondatokat pedig megengedő ellentétes alárendelt mondatoknak tekintjük, mivel a két mondatfajta közti különbség nemcsak szemantikai, hanem szerkezeti is. Vessük össze az alábbi két példamondatot:

'Brevis a natura nobis vita data est, at memoria bene redditae vitae sempiterna est.' (Nagy—Kováts—Péter: *Latin nyelvtan*, 1977. 172.)

'A természet rövid életet adott nekünk, de a jól eltöltött élet emléke örök.'

A két tagmondat tartalmi szembenállásából adódik az ellentét, de egyik tagmondat sem képes hatástalanítani a másik mondatbeli közlés érvényét. Így szerkezetileg is önállóan tekinthetjük mindkét tagmondatot, nem függ egyik a másiktól. Ha viszont a mondat-szó értékű 'quamquam' megengedő kötőszót az első tagmondat elé helyezzük és az ellentétet fokozó 'tamen' kötőszót a második tagmondat elé, akkor rögtön megengedő jelentése lesz a mondatnak.

'Quamquam brevis a natura nobis vita data est, tamen memoria bene redditae vitae sempiterna est.'

'Az igaz, hogy v. jóllehet a természet rövid életet adott nekünk, mégis a jól eltöltött élet emléke örök.'

Példamondatunknak nemcsak jelentése, hanem szerkezete is megváltozott ezáltal, mert ha a mondatzót a magyarban a 'bár' kötőszóval helyettesítjük, az első tagmondat szerkezetiileg önmagában nem állhat, mivel grammatikai kényszer áll elő, s a mondatot be kell fejeznünk.

'Bár a természet rövid életet adott nekünk, ...' tagmondat befejezetlen, ezért áll elő a grammatikai kényszer és ezért tekintjük ezt a mondatfajtát alá- és nem mellérendelőnek, annak ellenére, hogy mellérendelő mondatfajtákkal is keresztezódhetnek. Az alábbiakban részletesebben bemutatjuk azokat a mondatfajtákat, melyekkel a megengedő mondatok keresztezódhetnek.

6.1. A megengedő mondatok keresztezódése a feltételes mondatokkal

A feltételes mellékmondat mindig azt a feltételt foglalja magában, melynek előbb meg kell valósulnia ahhoz, hogy a főmondatbeli cselekvés, történés, létezés, állapot bekövetkezhessen. Ha a megvalósuló vagy megvalósult feltétel szerint megy végbe a főmondatbeli cselekvés, történés, vagy következik be a létezés vagy állapot, akkor a feltételt hatásosnak tekintjük. Pl.: 'Ha tanulsz, tudsz.' A tudás előfeltétele a tanulás. Ha a feltétel megvalósul, abból természetesen következik a tudás. Ezért hatásos a feltétel. Vannak azonban olyan feltételes mondatok is, melyekben a feltétel hiába valósul vagy valósult meg, mégis hatástalan marad, mivel nem a feltételből várható okozat, következmény szerint megy vagy ment végbe a főmondatbeli cselekvés, történés.

Pl.: 'Ha tanulsz, sem tudsz', azaz 'ha tanulsz is, akkor sem tudsz', ill. 'hiába tanulsz, akkor sem tudsz.' Példamondatunk a tanulásra való törekvés céltalanságát, eredménytelenségét, hasztalanságát, hiábavalóságát fejezi ki. Ilyenkor a feltételes mondatnak megengedő funkciójuk is van. Kötőszavuk magyarban a 'ha ... is', 'mégha ... is', 'bárha', 'habár', 'noha', a latinban 'si', 'etsi', 'etiamsi', 'tametsi' vagy 'tamenetsi'. A 'si' kivételével a kötőszók a feltételes és megengedő kötőszók kapcsolatából alakultak, integrálva szerepüket. Az igemód és igeidő használata tekintetében a feltételes mondatokét követi.

Ha a feltétel megvalósulását reális tényként fogadjuk el, indicativust, a lehetőségként vagy lehetetlenként, akkor coniunctivust használunk. Ezzel azt fejezzük ki, hogy a főmondatbeli cselekvés, történés a megvalósuló, megvalósulandó vagy megvalósult feltétel ellenére megy végbe.

«Nam etsi Servio Tullio regnante viguerunt, tamen multo diutius Athenae iam erant, quam est Roma ad hodiernum diem.» (Cicero: Brutus, 10. 6–8.)

«Mert habár Servius Tullius uralkodása idején virágzott, mégis sokkal régebbi idő óta volt már Athén, mint van Róma a mai napig.» (s. f.)

«Etenim si largitionem factam esse confiterer idque recte factum esse defenderem, facerem improbe, etiamsi alius legem tulisset.» (Cicero: Oratio pro L. Murena, 3. 3–6.)

«Mert ha elismerném, hogy vesztegetés történt, és védelmezném, hogy az helyesen történt, igazságtalanul cselekednék, mégha más terjesztette volna is elő a törvényjavaslatot.» (s. f.)

Gyakran a főmondat cselekvésmódja reális, a mellékmondaté pedig hipotetikus. Ilyenkor a főmondat igemódja indicativus, a mellékmondaté coniunctivus, mivel az író (beszélő) lehetségesnek tartja, mintegy megengedi, a feltétel megvalósulását, s ezt nyomatékosítja, ill. hangsúlyozza ki a főmondat kijelentő módban álló igéje.

«Equidem sic arbitror, etiamsi multa fallant eos, qui aut arte aut coniectura divinare videantur, esse tamen divinationem Cicero: De divinatione, I. 55. 124. 8–10.)

«Mindenesetre az a véleményem: még ha sok minden rejtve marad is azok előtt, akik vagy mesterségbeli tudás, vagy sejtés alapján jósólnak, jóslás mégis csak létezik.»

«; hoc sum contentus, quod, etiamsi, cur quidque fiat, ignorem, quid fiat, intellego.» (Cicero: De divinatione, I. 9. 16. 3–4.)

«; ezzel meg vagyok elégedve, mert, még ha nem is tudom, miért történik valami, (de) hogy mi történik, (azt mégis) megértem.» (s. f.)

Néha a feltételes 'si' kötőszó vezeti be a megengedő mellékmondatot. Ilyenkor elmarad a megengedő kötőszó és megjelenik az ellentétet fokozó kötőszót. Magyarra rend szerint 'ha ... is' páros kötőszóval fordítjuk.

«Quae si dubia aut procul essent, tamen omnis bonos rei publicae subvenire decebat.» (Sallustius: Bellum Iugurthinum, 85. 48–49.)

«Quas si exsequi nequirem, tamen me lectulus meus oblectaret ea ipsa cogitantem, quae iam agere non possem.» (Cicero: De senectute, XI. 38. 20–22.)

«Quodsi non hic tantus fructus ostenderetur, et si ex his studiis delectatio sola peteretur, tamen, ut opinor, hanc animi remissionem humanissimam ac liberalissimam iudicaretis.» (Cicero: Pro Archia poeta oratio, 237. VII. 16. 31–34.)

A megengedő kötőszó a 'si' feltételes kötőszó elől különösen akkor esik ki, ha a főmondat tagadó.

«Nec hercule» inquit, «ego, si Seriphius essem, nec tu, si Atheniensis, clarus umquam fuisses.» (Cicero: De senectute, III. 8. 9–11.)

«De még ha mindez kétes vagy csak távoli volna is, minden becsületes polgárnak kötelessége volna az állam segítségére sietni.» (Borzák I.)

«Ha ezeket nem is tudnám már érvényre juttatni, még akkor is jól esnék nyugvó ágyamon fekve gondolkodnom éppen azokon a dolgokon, amelyeket már nem vihetnék keresztül.» (Némethy G.)

«Ámde, még ha nem is volna itt ekkora haszon remélhető, és ha ezekből a tanulmányokból csupán gyönyörűséget lehetne meríteni, mégis, úgy gondolom, elismerhetétek, hogy ez a léleknek emberhez legméltóbb és legnemesebb pihentetése.» (Trencsényi W. I.)

«... így felelt: 'Bizonyára én sem lettem volna soha híressé, ha seriphosi volnék, de te sem lettél volna, ha athéni volnál is.'» (Némethy G.)

6.2. Az etsi, etiamsi és a tametsi összetett kötőszók használata

Az 'etsi' az 'et' kapcsoló és a 'si' feltételes kötőszó kapcsolatából alakult. Eredetileg az 'et' nem lehetett önálló kötőszó, hanem határozó, amely más fogalom- vagy viszony- szók megerősítésére szolgálhatott. Fogalom- és viszony- szók esetében rendszerint azelőtt a szó előtt állt melyben a kötőszóval valamihez kapcsolt eszme főfogalma volt kifejezve. Pl.: 'et tu?' 'Te is?'

Viszony- és fogalom- szók vonatkozásában viszont más kötőszóval létrehozott kapcsolatot erősít, nyomósít, bizonyos tekintetben kiegészít. Ez a viszony valószínűleg azért jöhetett létre, mert az egyszerű kötőszó nem volt elégséges a kapcsolat megerősítéséhez, nem lehetett elég figyelemfelkeltő és így szükség volt egy figyelmeztető, kapcsolat megerősítő és nyomatékossító szócskára. Vess össze az *et vero*, *etenim*, *etiam* szókapcsolatokat! Ezek jól szemléltetik az 'et' eredeti határozói, bizonyító és kapcsolat erősítő, nyomatékossító funkcióját. A gyakori használat következtében az 'et' eredeti határozói funkcióját elvesztve, kötőszóvá vált, továbbra is megtartva a helyét, mely mindig a hangsúlyos vagy a kapcsolt szó előtt van. Jelentése: ha mindjárt, habár, jóllehet, noha, ha ... is. Megjegyezzük, hogy a megengedő 'is' helyett néha az 'és' kötőszót is használták.

Pl.: «És ha (etsi) mind tévelygenek tebenned, én soha nem tévelygek.» Máté XXVI. 33. «És ha mind tévelygenek tebenned» tulajdonképpen jelentése: 'Ha mind tévelygenek is tebenned'.

Ma már azonban a kapcsoló 'és' helyett az 'is'-t használjuk, mely maga is megengedő kötőszónak látszik a 'ha ... is' szerkezetben; akárcsak a latin 'etsi' vagy a német *wenn auch* vagy *auch wenn*. Figyeljük meg az alábbi két példamondatot:

«Nam etsi aliter apud te est, Attice, de Coriolano, concede tamen ut huic generi mortis potius adsentiar.» (Cicero: Brutus, 10. 42. 28–29.)

«Etsi id melius est, quod splendidius et magnificentius, tamen in bonis omnia, quae summa sunt, iure laudantur.» (Cicero: Brutus, 55. 202. 8–10.)

«Nam etsi me facile omni tuo sermone tenuisti, tamen is mihi longior videtur, quod proprio audire de te;» (Cicero: Brutus, 65. 232. 9–11.)

„Mert ha neked más is a véleményed Coriolanusról Atticus, mégis engedd meg, hogy a halálnak inkább ezt a fajtáját helyeseljem.” (s. f.)

„Habár az a jobb, ami csillogóbb és nagyobb, mégis joggal ismerik el javaknak mindazt, ami a legfőbb.”

«Mert bár könnyen lekötöttél beszéded egészével, az mégis hosszabbnak tűnik számomra a kelleténél, mert rólad igyekszem hallani.»

«Atqui ne illa quidem divinantis esse dicebas, ventos aut imbres impendentes quibusdam praesentire signis . . . , etsi haec ipsa fortuita sunt; plerumque enim, non semper eveniunt.» (Cicero: De divinatione, 83. II. 5. 18–22.)

«Márpedig azt mondtad, a jósnak még az sem sajátossága, hogy bizonyos jelek alapján megsejtsse a fenyegető szeleket vagy záporosókat . . . jöllehet ezek maguk véletlenszerűek; ugyanis csak többnyire, nem mindig következnek be.»

Példamondataink nemcsak a megengedést, hanem enyhe ráhagyást is kifejeznek. «Mert nem baj, nem számít, ha nálad másként van is, Atticus, Coriolanusról, azért/mégis engeddd meg, hogy . . . . Az 'etsi' tényét kifejező feltételes, reális cselekvésmódú mellékmondatokban szeret szerepelni. Így az állítmányt kifejező igék indicativusban vannak. Klaszszikus művek fordításakor a 'ha . . . is' helyett igen kedvelik a műfordítók a 'habár' kötőszó használatát, annak ellenére, hogy a mai nyelvhasználatban eléggé elavult s helyette inkább az 'igaz', 'igaz, hogy' kötőszó járja. Figyeljük meg az alábbi példamondatokat:

«Itaquem eum, etsi nemo intercedebat, qui se illi anteferebat, neque secundum tamen neque tertium dixerim.» (Cicero: Brutus, 47. 173. 3–4.)

«Őt tehát, habár senki sem tiltakozott, aki többre tartotta volna magát nála, mégsem mondanám sem másodiknak, sem harmadiknak.»

«Etsi scio ego Philumena meum ius esse, ut te cogam, Quae ego imperem, facere, ego tamen patrio animo victus faciam, Ut tibi concedam, neque tuae lubricini adversabor.» (Terentius: Hecyra, II. 2. 243–245.)

Habár tudom, Philumena, megvan a jogom, hogy kényszerítselek téged azok megtételére, amiket parancsolok, én mégis atyai érzelmeimtől legyőzve azt fogom tenni, hogy engedek neked, én nem leszek ellenére a vágyadnak. (s. f.)

A 'ha' feltételes kötőszót a műfordítók gyakran elhagyják és csak az 'igaz' jelentésű 'bár' kötőszót használják egyszerűen, melynek határozói alakja 'bátoron', ill. 'bizonyára' azaz 'bizonyosra vehető, hogy' értelemben volt használatos. Ha a főmondat megelőzi a mellékmondatot, vagy a mellékmondat közbevetett, akkor az ellentétet fokozó ellentétes kötőszó elmarad, ha pedig a mellékmondat megelőzi a főmondatot, akkor kitesszük:

«Etsi hoc mihi pravom, ineptum, absurdum atque alienum a vita mea videtur; si vos tanto opere istuc voltis, fiat.» (Terentius: Adelphoe, V. 8. 944–45)

Bár nekem ez becsstelennek, föléstelennek, képtelennek és életmódomtól idegennek tűnik, de ha annyira akarjátok ezt, legyen. (s. f.)

«... Trimalchio 'permutto' inquit 'Phylargyre et Cario, etsi prasinianus es famosus, dic et Menophilae, contubernali tuae, discumbat.» (Petronius: Cena Trimalchionis, 70. 28–30.)

«... Trimalchio így szólalt meg: 'Phylargyus és Cario, bár te hírhedt zöldpárti vagy, megengedem, hogy helyet foglaljatok; szólj ágyastársadnak, Menophilának is'» (Révay J.)

«Ibo, etsi hercle saepe iam me spes haec frustrata est.»

Elmegyek, mégha, Herculesre, gyakran megcsalt is már ez a reménység. (s. f.)

Deveseri és Némethy az 'etsi' kötőszót az 'ám' és 'bár' megengedő szók egyesüléséből keletkezett 'ámbár' páros kötőszóval fordítják, amely előfordul megszorítás nélküli megengedéssel vagy ellentétes tagmondatokkal kapcsolódva.

«Hic enim opere, quod mihi commune tecum est, aut iam urgentis aut certe adventantis senectutis et te et me ipsum levare volo; etsi te quidem id modice ac sapienter, sicut omnia et ferre et laturum esse certo scio.» (Cicero: De senectute I. 1. 16–19.)

«Mert szeretném a már a nyakunkon lévő vagy legalábbis közeledő öregség terhéért, melyet veled közösen kell elviselnem, neked is, de magamnak is könnyebbé tenni; ámbár jól tudom, hogy te ezt, mint minden bajt, nyugodtan és bölcsen tűröd és így fogod tűrni mindig.» (Némethy G.)

«Ibo huc, quo mihi imperatum est, etsi odi hanc domum, Postquam exturbavit hic nos ex nostris aedibus.» (Plautus: Trinummus, II. 4. 600–601.)

Elmegyek oda, ahová parancsolták nekem, ámbár gyűlölöm ezt a házat, miután ez kizavart bennünket a mi lakásunkból. (s. f.)

Az 'etsi' kötőszót néha a 'jöllehet' összetett kötőszóval is fordíthatjuk, melynek első tagja megengedést, második tagja pedig enyhébb ráhagyást fejez ki.

«Qui etsi causas ipsas non cernunt, signa tamen causarum et notas cernunt.» (Cicero: De divinatione, I. 56. 12–13.)

«Ők jöllehet magukat az okokat nem látják, az okok jegyeit és jeleit mégis észreveszik.» (s. f.)

A megengedést kifejező 'jöllehet' kötőszó beépült a mellékmondatba főmondatként: Ők, jöllehet, magukat az okokat nem látják, ... Természetesen az enyhe ráhagyó—megengedő jelentést a 'ha ... is' kötőszóval is visszaadhatnánk: 'Ők, ha magukat az okokat nem látják is, az okok jegyeit és jeleit azért észreveszik.' Miként a legtöbb feltételes mondat ok-okozat viszonyt fejez ki, a feltételes megengedő mondatok ennek megfelelően fordított ok-okozati viszonyt jelölnek.

«Etsi scelestus est, At mihi infidelis non est.» (Plautus: Trinummus, II. 4. 527–528.)

Mégha gazember is, de nem hűtlen hozzám.» (s. f.)

Természetes, 'ha ... is' ráhagyó—megengedő kötőszóval is fordíthatnánk: 'Ha gazember is, de vagy ennek ellenére hozzám nem hűtlen.'

Az 'etsi' kötőszót a legtöbb író: Caesar, Cicero, Plautus, Terentius stb. használta, ugyanakkor szinte tudatosan kerülte használatát Sallustius.

6.3. Az 'etiamsi' kötőszó eredete és használata

Az 'etiamsi' összetett kötőszó a görög 'még' jelentésű kapcsoló, tetéző, fokozó szóból alakult 'et', az 'iam' időhatározószóból és a 'si' feltételes kötőszóból állt össze. Az 'et' jelentésének és funkciójának alakulását láttuk az 'etsi' kötőszó magyarázatánál. Az 'iam' időhatározói jelentése jelenre, múltra, jövőre vonatkozóan nem szorul bizonyításra. Magyar megfelelője a még, a ma+ig, ill. máig, mostanig, ezideig idő-véghatározó is jól tükrözi időhatározói voltát. Később azonban fokozó-nyomósító szerepet is kaptak mindkét nyelvben. Az összetétel harmadik elemével, a 'si' feltételes kötőszóval egészül ki, a kötőszó, ha feltesszük, hogy a főmondatbeli cselekvés megvalósulásához a feltétel fennáll. Ilyenkor magyarra kétféleképpen fordíthatjuk:

1. az időhatározói eredetű még fokozószóval, és a 'ha' feltételes kötőszóval, valamint a kapcsoló 'et'-nek megfelelő megengedő 'is' kötőszóval. Lásd:

«Deinde, etiamsi quid apud maiores nostros fuit in isto studio admirationis, id enuntiatis vestris mysteriis totum est contemptum et abiectum.» (Cicero: Oratio pro L. Murena, II. 25. 4–6.)

«Azután, mégha őseinkben volt is némi csodálat e foglalatosság iránt, miután ismertté váltak titkaik, teljes egészében elfordultak tőle és elvetették.»

«Etiamsi tripudium solistumum pulli fecissent L. Junio et P. Claudio consulibus, classes tamen interissent.» (Cicero: De divinatione, II. 8. 12–13.)

«Mégha a csirkék teljes érvényű kedvező előjeleket adtak volna is L. Junius és P. Claudius consulága idején, a hajók mégis elvesztek volna.» (s. f.)

2. a 'még' időhatározói eredetű fokozó- és feltételes kötőszóval és a jövő idejű 'mindjárt' időhatározószóval fordítható, ha azt akarjuk kifejezni, hogy a feltétel megvalósulása esetén a főmondatbeli megállapítás tüstént, azonnal, rögtön érvényessé válik. Az ilyen összetett mondatokban a két tagmondat között logikai ellentét húzódik meg: az egyik állít, a másik tagad, megszorít, de ez a tagadás, megszorítás az első tagmondat állítását nem semmisíti meg, ellenkezőleg, megerősíti azt.

«Ita fit, ut et observatione notari possit, quae res quamque causam plerumque consequatur, etiamsi non semper (nam id quidem affirmare difficile est); eademque causas veri simile est rerum futurarum cerni ab iis, qui aut per furorem eas aut in quiete vident.» (Cicero: De divinatione, I. 55. 27–31.)

«Így történik meg, hogy megfigyeléssel is észre lehet venni, hogy valamely esemény többnyire melyik okot követi, még'ha mindjárt nem is mindig (mert azt bizony nehéz megerősíteni); valószínű, hogy a jövőbeli eseménynek ugyanazokat az okait veszik észre azok, akik vagy révületben vagy álomban látják őket.» (s. f.)

Ezt a két tagmondat közötti logikai ellentétet a 'tamen' 'mégis', 'mégsem' kötőszóval fokozhatjuk is.

«Haec, etiamsi ficta sunt a poeta, non absunt tamen a consuetudine somniorum.» (Cicero: De divinatione, I. 21. 42.)

«Ezek, mégha költő találta is ki őket, mégsem esnek távol az álmok világától.»

6.4. Feltételes mondataink az időhatározói mondatokkal kereszteződnek, mert vagy abból alakulhattak, vagy velük párhuzamosan keletkezettek. Figyeljük meg az alábbi két példamondatot.

«Nam qui mulam peperisse miratur, is, quo modo equa pariat, aut omnia quae natura partum animantis faciat, ignorat, sed quod crebro videt, non miratur, etiamsi, cur fiat, nescit: quod ante non vidit, id si evenit, ostentum esse censet.» (Cicero: De divinatione, II. 22. 9–13.)

«Mert aki csodálkozik, azon hogy egy öszvér megellett, az nem tudja, hogyan ellik a ló, vagy hogy egyáltalán miféle természet-törvény okozza az élőlény szülését; de amit gyakran lát, azon nem csodálkozik, még ha nem tudja is, hogy miért történik; amit korábban nem látott, ha megtörténik, csodajelnek tartja.»

«Aut igitur non fato interiit exercitus aut, si fato (quod certe vobis ita dicendum est), etiamsi obtemperasset auspiciis, idem eventurum fuisset; mutari enim fata non possunt.» (Cicero: De divinatione, II. 8. 20–23.)

«Tehát akár nem sorsszerűen pusztult el a hadsereg (a sors ugyanis nem tud megváltozni), akár ha végszerűen (ezt nektek bizonyára így kell mondani). Még ha engedelmeskedett volna is, ugyanaz történt volna.» (s. f.)

Két példamondatunkból az időhatározó bár hiányzik, de népies szerkezettel könnyen visszaadhatnánk fordításunkban. 'még ha nem tudja is . . .', azaz, még akkor is, ha nem tudja. . ., ill. 'még ha engedelmeskedett volna is. . .', azaz még akkor is, ha engedelmeskedett volna. . .

Két példamondatunk egyben példa arra is, ha a feltételezés bizonyosság, indicativust, ha lehetőség coniunctivust használunk a latinban, magyarra fordításkor az előbbiben kijelentő, az utóbbiban feltételes mód járja.

Az 'etiamsi' fordítható 'habár' páros kötőszóval is magyarra. Az 'igaz' jelentésű 'bár' kötőszót akkor használja, ha valamilyen megállapítást tényként, igazként elfogadjunk. Következésképpen csak olyan feltételes—megengedő mondatokban szeret szerepelni, melyek tényt, valós megállapítást fejeznek ki.

«Quod si istis ipsis voluptatibus bona aetas fruiat libentius, primum parvulis fruiat rebus, ut diximus, deinde eis, quibus senectus, etiamsi non abunde potitur, non omnino caret.» (Cicero: De senectute, XIV. 48. 30–33.)

«Különbben ha ezeket a gyönyörűségeket jobban is élvezi az ifjúság, először silány dolgokat élvez, mint már mondtunk, azután meg olyanokat, amelyeket az öregség sem nélkülöz egészen, habár nem is bővelkedik bennök.» (Némethy G.)

'Melyeket az öregség sem nélkülöz egészen, habár nem is bővelkedik bennök' tulajdonképpen jelentése 'melyeket az öregség sen nélkülöz egészen, ha igazán (bátoron) valójában nem is bővelkedik bennök'.

Példamondataink Cicerótól valók, aki minden kötőszót alkalmaz, egyébként használta még Livius, Plautus, Varro, Cato, de Caesar soha.

Az 'etsi' és az 'etiamsi' között a lényeges különbség az, hogy az utóbbi kötőszó a megengedő ellentétet erősebben, nyomatékosabban fejezi ki. Vessük össze az alábbi két példamondatot:

'Etsi multi ea abutantur, tamen eloquentiae studendum est.'

'Ha sokan visszaélnék is vele, az ékesszólásra törekedni kell.'

'Eloquentiae studendum est, etiamsi multi ea abutantur.'

'Az ékesszólásra törekedni kell, még ha azzal sokan visszaélnék is.'

Előbbi példamondatunk ráhagyó megengedést fejez ki. 'Nem baj, nem számít, ha sokan visszaélnék is vele, azért mégis törekedni kell az ékesszólásra.'

Az utóbbi metaforikus megengedő ellentétet emel ki. 'Az ékesszólásra törekedni kell, még akkor is, ha . . . vagy annak ellenére, ha azzal sokan visszaélnék is'.

6.5. A 'tametsi' megengedő kötőszó eredete és használata

A 'tametsi' összetett kötőszó a 'tam' vagy 'tamen' ellentétes kötőszó, az 'et' kapcsoló—fokozó és a 'si' feltételes kötőszó egyesülése. A 'tamen' eredetileg a főmondatához tartozott az ellentét, a szembenállás nyomósító szavaként, majd a mellékmondat 'etsi' kötőszavához csatlakozott. Először L. Paullónál, majd másoknál is, de Tacitusnál és Quintilianusnál nem, sem az ólatinban. Figyeljük meg az alábbi példamondatokat:

«Etsi istuc mi acerbumst, quia ero te carendumst optumo, Saltem id volup est, quom ex virtute formae avenit tibi Mea opera super hac vicina, quam ego nunc concilio tibi.» (Plautus: Miles gloriosus, IV. 4. 1209—1211.)

«Tam etsi fur mihi's molestus non ero. I vero, refer.» (Plautus: Aulularia, IV 10. 768.)

«Pater huc me misit ad vos oratum meus, tametsi pro imperio, vobis quod dictum foret, scibat facturos...» (Plautus: Amphitruo, Prologus 20—22.)

Ámbár keserű az számomra, mivel nélkülözöm kell téged, legkiválóbb uramat, de legalább az öröm számomra, hogy szépséged ereje folytán sikeres neked az én közreműködésem e szomszéd nőt illetően, akit én most megszerzek neked. (s. f.)

Bár rablóm vagy számomra, de nem leszek haragos; menj, hozd vissza. (s. f.)

Az apám ideküldött, hogy megkérjelek benneteket, ámbár tudta, hogy amit nektek mondani fogok, azt parancsként vesztetek majd. (s. f.)

Első példamondatunk eredeti jelentése: Végül, mégis, ha keserves is ez nekem, hogy a legjobb úrtól, tőled válni kell, de az vigasztal legalább, ... Az ellentét, a szembenállás hangsúlyozódik ki benne.

Második példamondatunkban a 'tam' rövid alak és az 'etsi' együtt fordul elő, de körülírva. A tényt megerősítő, elismerő, bizonyító 'bár' kötőszóval fordítottuk és az ellentétes kötőszót a főmondat elé helyeztük. Holott az eredeti szövegben az ellentét van nyomósítva. Felfogásunk szerint a mondat szerkezeti hűséghez ragaszkodva, a következőképp fordíthatjuk meg, ill. értelmezhetjük:

«Mindazonáltal (v. annak ellenére) ha szememben tolvaj vagy is, nem haragszom.»

Harmadik példamondatunkban a főmondatához tartozó 'tam' kötőszó már összekapcsolódva jelenik meg az 'etsi' kötőszóval.

«Apám küldött, hogy megkérjelek benneteket, mégha, (annak ellenére, hogy) tudja is jól, hogy parancsként fogadjátok majd, amit nektek mondani fogok.

A 'tametsi', ritkábban a 'tamenetsi' kötőszó az ellentét fokozását, nyomósítását fejezi ki.

«Obtundis, tametsi intelligo.» (Terentius: Andria, II. 2. 348.)

Megsüketítesz, ámbár értem a dolgot. (s. f.)
«Megsüketítesz, annak ellenére, hogy értem.»

Az amúgy is nyomósított, fokozott ellentétet kifejező 'tametsi' mellett gyakran megismétlődik a 'tamen' ellentétes kötőszó, az ellentét további fokozása végett:

«Tua vero nobilitas, Ser. Sulpici tametsi summa est, tamen hominibus litteratis et historicis est notior, populo vero et suffragatoribus obscurior.» (Cicero: Oratio pro L. Murena, 7. 15—18.)

A te nemességed, Servius Sulpicius, habár valóban a legkiválóbb, mégis a tanult és a történelemben jártas embereknek ismeretesebb, a népnek azonban és a választóknak ismeretlenebb. (s. f.)

Fordítóink igen változatos kötőszóhasználattal élnek: bár, noha, habár, bárha, ha mindjárt, mégis, mindazonáltal stb.

Ezek közül megemlítnünk még kettőt: a 'bárha' és a 'ha mindjárt' kötőszókat. A 'bárha' a 'habár' kötőszó sorrendi felcserélése. Magyarban először Gvadányi Józsefnél (1725—1801) fordul elő. Tényleg megtörtént vagy megtörténendő cselekvés kifejezésekor használjuk. Így magyarban feltételes módú igével nem vagy csak nagyon ritkán fordul elő. Mivel elég régies kapcsolat, ma helyette az 'igaz' vagy 'igaz, hogy ... de' kötőszót használjuk. Ilyenkor a mellékmondat azonban meg kell hogy előzze a főmondatot.

«Bárha nem vagy is itt, hallod, amit mondok.»

Másképpen: «Igaz, hogy nem vagy itt, de hallod amit mondok»

Az előbbi megoldásból hiányzik az ellentétes kötészó, az utóbbiban viszont kötelező kitennünk.

Ha a főmondat megelőzi a mellékmondatot, a 'bárha' helyett szerencsésebb az 'annak ellenére' ellentétes kötészóval fordítanunk:

«Halold amit mondok, annak ellenére, hogy nem vagy itt, ill. annak ellenére, ha nem is vagy itt.»

Az alábbi példamondatunk Verseghy Ferentől való:

«Tametsi non collauderis ita, prout speraveras, a via tamen virtutis discedere noli.» Verseghy Ferenc: *Analitica institutionum linguae Hungaricae*, II. 381., 1817.

«ha mindjárt meg nem dicsérnek is úgy, amint reménletted, ne hadd el még is a jó erkölcsnek ösvényét.»

Verseghy az ellentétet nyomósító kötészót egy ráhagyó megengedő kötészóval cserélte fel. Ugyanis mindegy, nem baj, nem számít, «ha mindjárt nem is dicsérnek meg annyira, ill. még akkor is, ha nem dicsérnek meg annyira, amint remélted, azért mégse hagyd el a jó erkölcsnek ösvényét.»

Az egyes megengedő kötészavakat tehát nem tekinthetjük egyszerűen egymás szinonimáinak. A kötészók megválasztásakor a mondat jelentéstartalmát kell alaposan figyelembe vennünk, hogy a megengedés mely fajtájáról van tulajdonképpen szó.

6.6. A *quamquam* megengedő kötészó használata és magyarra fordítása

A *quamquam* kötészó a *qui* vonatkozó névmás egyes szám nőnemű tárgyesetéből alakult ikerítés révén. Előfordulhat fő- és mellékmondatban egyaránt. Főmondatban 'mégis, azonban, de' ellentétes kötészókkel, mellékmondatban pedig 'noha, jóllehet, bár, ámbár, habár, bárha' megengedő kötészókkel fordítjuk magyarra. A helyes stílusban eredeténél megfelelően szabályszerűen kijelentő módú állítmány vonz, mivel a mellékmondat tényleges, valóságos tartalmát, a reális cselekvésmódot jelzi.

«Certast res ad frugem adplicare animum. Quamquam ibi animo labos grandis capitur.» (Plautus: *Trinummus*, II. 1. 270–71)

Bizonyos, hogy a lelkeket takarékosagra adom, bár ott a lelkem nagy szenvedésre vállalkozik. (s. f.)

«Quamquam filius quidem non fuit in oratorum numero; sed non deerat ei tamen in sententia dicenda cum prudentia tum elegans quoddam et eruditum orationis genus.» (Cicero: *Brutus*, 35. 21–24)

«Ámbár a fia ugyan nem számított szónoknak, de véleménynyilvánításában mégsem hiányzott sem az okosság, sem bizonyos választékos és tanult beszéd fajta.» (s. f.)

Ritkábban a klasszikus prózában az ígét kötőmódban veszi maga mellé valamilyen különös okból pl. potenciális cselekvésmód esetén.

„Sane Cassii et Brutorum exitus paternis inimiciis datos, quamquam fas sit privata odia publicis utilitatibus remittere: sed Pompeium imagine pacis, sed Lepidum specie amicitiae deceptos...” (Tacitus: *Annales*, I. 10. 12–15.)

«Igaz, hogy Cassius és a Brutusok halálával apja ellenségein állt bosszút, — noha köteleességünk, hogy a köz hasznáért félretesszük magánemberi gyűlöletünket, — de Pompeiust a béke látszatával, Lepidust a barátság színlelésével csalta törbe...» (Vas I.)

„Ita nobismet ipsis accidit, ut, quamquam essent multo magis alia lugenda, tamen hoc doleremus, quod...” (Cicero: *Brutus*, 2.27–29.)

«Így velünk magunkkal (is) megtörtént, hogy noha voltak más dolgok, amelyek miatt sokkal inkább kellett volna szomorkodnunk, mégis azért bánkódtunk, hogy...» (s. f.)

'Ennek ellenére hiányt nem szenved az, akiben vágy nincs.'

«Quamquam non caret is, qui non desiderat: ergo hoc non desiderare dico esse iucundius.» (Cicero: *De senectute*, XIV. 47. 9–11.)

«Ámbár hiányt nem szenved az, akiben vágy nincs; én tehát a váagnak ezt a megszűnését tartom kellemesebbnek.» (Némethy G.)

Alábbi példamondatunkban a 'mégis', 'ennek ellenére' kötőszó használata a megengedő ellentétet nyomatékosabban fejezhetné volna ki.

«Nec alius feminis quam viris habitus, nisi quod feminae saepius lineis amictibus velantur eosque purpura variant, partemque vestitus superioris in manicas non extendunt, nudae brachia ac lacertos; sed et proxima pars pectoris patet. Quamquam severa illic matrimonia, nec ullam morum partem magis laudaveris.» (Tacitus: Germania, 17. 9–13; 18, 1–2.)

«A nők ruházata sem más mint a férfiaké, ha csak nem annyiban, hogy a nők gyakran öltöznek vászonba s ezt bíborral teszik változatossá és felső ruhájukat nem toldják meg újakkal, karjuk és válluk meztelen, sőt keblük felső része is fedetlen, bár nagyon szigorú ott a házasság s erkölceikben semmit sem talál, amit jobban dicsérhess.» (Vas I.)

'... ennek ellenére nagyon szigorú ott a házasság ...'

A következő példamondatunkban a 'quamquam' kötőszót mondatértékű mondat-
szóknak tekintjük, melyeket magyarul, többek között a 'lehet', 'meglehet', 'jöllehet',
hogy ...' kötőszóval fordítunk magyarra.

«Quamquam, ut iam dudum dixi, resciscet tamen Amphitruo rem omnem.» (Plautus: Amphitruo, I. 2. 491–92.)

Jöllehet, már régen mondom, Amphitruo azonban az egész dolgot meg fogja tudni. (s. f.)

«Quamquam hic manere herus me sese iusserat:

Certumst, malam rem potius quaeram cum lucro.» (Plautus: Aulularia, IV. 6. 680–81.)

Meglehet, uram azt parancsolta, hogy én itt várjak rá, de bizonyos, hogy inkább a bajt fogom keresni a haszon miatt. (s. f.)

«Quamquam eum colere coepi non admodum grandem natu, sed tamen iam aetate provectum.» (Cicero: De senectute, IV. 10. 4–6.)

«Különben akkor, amikor hozzá ragaszkodni kezdtem, nem volt még annyira vén ember, de már mégis előrehaladott korú.» (Némethy.)

«Jöllehet, mint már régen mondom, Amphitruo mégis megtudja majd az egész dolgot.»
«Meglehet, uram azt parancsolta, hogy itt várjak rá.» Némethy a 'különben' határozószót használta a 'jöllehet, meglehet' mondat-
szók helyett. Pedig a mondat értelme: «Meglehet, amikor hozzá ragaszkodni kezdtem ...»

Mellékmondatot kapcsoló 'quamquam' kötőszós megengedő mondatok esetében a mellékmondat állhat a főmondat előtt vagy után. Ha a mellékmondat megelőzi a főmondatot, a két tagmondat közötti ellentétes viszonyt kifejezhetjük logikai ellentéttel, (ellentétes kötőszó nélkül) vagy a tamen, sed, esetleg sed tamen ellentétes kötőszókkal, ha pedig a mellékmondat követi a főmondatot, elmarad az ellentétes kötőszó használata.

«... quamquam ego istam amo. Possum equidem inducere animum, ne aegre patiar, quia tecum accubat.» (Plautus: Asinaria, V. 1. 831–832.)

... ámbár én azt szeretem, mégis rá tudom venni lelkemet, hogy ne kelletlenül tűrjem el, hogy veled fekszik. (s. f.)

«Quamquam iter instaret, tamen se silentium fieri iuississe neque esse passum te excitari.» (Cicero: De divinatione, I. 28. 15–17.)

«Noha sürgette a menés, ő mégis megparancsolta, hogy csend legyen és nem engedte, hogy téged felébresszenek.» (s. f.)

Ha lassan is, a klasszikus latinba behatol a kötőmód, és ott is előfordul, ahol jelentő módot várnánk. Pl. Varro, Vergilius, Ovidius, Livius műveiben. A quamquam kötőszó használata igen gyakori Plautusnál, Ciceronál, Liviusnál, Quintilianusnál, Tacitusnál a fiatalabb Plautusnál, viszont ritkán fordul elő az augustusi költőknél. A 'quamquam' állhat főmondat élén: A quamquam kötőszó 'bár', 'ámbár', 'igaz, hogy' jelentésű kötőszóknak felel meg a magyarul. Pl.: «Ámbár szegyenkezem amiatt, hogy...» «Ámbár tisztában vagyok azzal, hogy...» Az 'annak ellenére, hogy' jelentésű kötőszó a 'mégis' kötőszó a megengedő ellentétet jobban kihangsúlyozza, mint a 'bár', vagy 'ámbár'.

Vessük össze az alábbi fordításokat a műfordítással:

Ennek ellenére v. mégis szegyenkezem amiatt, hogy cselt szövk.'

«Quamquam hoc me aetatis sucphantari pudet.» (Plautus: Trinummus, III. 3. 787.)

Ámbátor szégyenkezem amiatt, hogy ilyen idős koromban cselet szövök. (s. f.)

'Ennek ellenére v. mégis tisztában vagyok azzal, hogy minket gyűlölnek . . .'

«Quamquam haud falsa sum, nos odiosas haberi:

Ámbár tisztában vagyok azzal, hogy minket gyűlölnek.

Nam multum loquaces merito omnes habemur,

Ugyanis méltán tartanak fecsegőnek bennünket, és valóban, néma asszonyt nem lehet találni manapság sem bármely korban. (s. f.)

Nec mutam profecto repertam ullam esse Hodie dicunt mulierem ullo in saeculo.» (Plautus: Aulularia, II. 1. 4—7.)

«Mihi quamquam per hoc summum imperium satis quesitum erat nomini maiorum, dignitati atque etiam presidio, tamen non fuit consilium privatas opes facere, potiorque visa est periculosa libertas quieto sevitio.» (Sallustius: Ex historiis Fr. I. 26—27.)

«Én, bár magas állásban iparkodtam eleget tenni őseimnek, valamint a magam méltóságának és biztonságának, mégsem akartam csak egyéni érdekeimet nézni: kíváncsabbnak találtam a veszedelmek árán kivívható szabadságot, mint a nyugalmas szabadságot.» (Borzák I.)

«Quamquam me quidem non fructus modo, sed etiam ipsius terrae vis ac natura delectat.» (Cicero: De senectute, XV. 51. 7—9.)

«Ámbár én nemcsak a jövedelemnek, hanem magának a föld teremő erejének is örvendek.» (Némethy)

« — quamquam in Lysia sunt saepe etiam lacerti, sic ut fieri nihil possit valentius; . . . sed habet tamen suos laudatores.» (Cicero: Brutus, 16. 26—29.)

« — jóllehet Lysiasban sok esetben erő is van, úgy, hogy semmi sem lehet erősebb; de mégis megvannak neki a maga dicsőírói.» (s. f.)

«Spero ita futurum. Quamquam illum multae sibi expetessunt. Ille illas spernit, segregatque ab se omnis extra te unam.» (Plautus: Miles gloriosus, IV. 6. 137.)

Remélem így lesz. Bár sok nő kívánja őt magának, ő azonban semmibe veszi azokat és távol tartja magától mindegyiket. (s. f.)

«Nihil necesse est mihi de me ipso dicere, quamquam est id quidem senile aetatique nostrae conceditur.» (Cicero: De senectute, IX. 30. 9—11.)

«Nem szükséges magamról beszélnem, bár ez öreges szokás és a mi korunknak meg is bocsátják.» (Némethy)

A 'sed' és 'tamen' ellentétes kötőszók gyakorlati használatára nézve nehéz szabályt adni, Simonyi szerint a magyar 'de', 'mégis' kötőszók megválasztása attól függ, hogy az előzményt vagy következményt szubjektívnek vagy objektívnek tartja-e az író vagy beszélő. Mivel a 'de' legfőlebb szubjektív következtetést czáfol, a 'mégis' objektív következményt tagad. Vö. Simonyi: A mellérendelő kötőszók, Bp., 1881: 202.

Figyeljük meg a szubjektív és objektív következmény cáfolatát, ill. tagadását az alábbi két példamondatban:

«Post quae L. Arruntius haud multum discrepans a Galli oratione perinde offendit, quamquam Tiberio nulla vetus in Arruntium ira: sed divitem, promptum, artibus egregiis et pari fama publice, suspectabat.» (Tacitus: Annales, I. 13. 1—4.)

«Ezután Gallusétól nem sokban különböző beszédével hasonlóképpen megbántotta őt Lucius Arruntius; bár Tiberius addig egyáltalán nem táplált haragot Arruntius iránt, de gazdagságát, tetterejét, kiváló tehetségét és ennek megfelelő nagy hírnevét gyanakodva nézte.» (Vas I.)

«Quamquam tua me oratio confirmavit, tamen etiam mea sponte nimis superstitiosam de divinatione Stoicorum sententiam indicabam;» (Cicero: De divinatione, II. 48. 5—7.)

«Jóllehet a te beszéded megerősített engem, mégis magamtól is módfelett babonásnak tartottam a stóikusok véleményét a jóslásról.» (s. f.)

Az utóbbi példamondatban a megengedő ellentét jóval nyomósabb, mint az előbbiben.

Előfordul olyan használatban is a 'quamquam', hogy előle hiányzik az előzmény, a tulajdonképpeni megengedés csak ráértett, odagondolt:

'Quid? impurate, quamquam Volcano studes'

«Hogy-hogy, te koszos, bár Vulcanusszal foglalkozol ...» (s. f.)

(Plautus: Aulularia, II. 5. 357.)

Példamondatunkat így értelmezhetjük: «Te, koszos, (vagy), annak ellenére, hogy Vulcanusszal foglalkozol.»

A megengedő mellékmondat előfordulhat közbevetve is.

«Aptissima omnino sunt, Scipio et Laeli, arma senectutis artes exercitationesque virtutum, quae in omni aetate cultae, cum diu multumque vixeris, mirificos ecferunt fructus, non solum, quia numquam deserunt, ne extremo quidem tempore aetatis — quamquam id quidem maximum est —, verum etiam, quia conscientia bene actae vitae multorumque bene factorum recordatio iucundissima est.» (Cicero: De senectute, III. 9. 1–8.)

«Nullum turpe convivium, non amor, non commissatio, non libido, non sumptus ostenditur, et, cum ea non reperiuntur, quae voluptatis nomen habent, quamquam vitiosa sunt, in quo ipsam luxuriam reperire non potes, in eo te umbram luxuriae reperiturum putas?» (Cicero: Oratio pro L. Murena, 6. 13. 14–19.)

«Egyáltalában, Scipio és Caelius az öregség leghatalmasabb védő fegyvere a tudományokkal foglalkozás és az erények gyakorlása; ezek ugyanis ha minden időben foglalkoztunk velük, miután sokáig és sokat éltünk, bámulatos gyümölcsöket tesznek, nemcsak azért, mert soha cserben nem hagynak, még késő vénységünkben sem — ámbár ez a legtöbb dolog —, hanem azért is, mert a jól eltöltött élet tudata és a sok szép tettekre való visszaemlékezés a legnagyobb öröm tanára.» (Némethy G.)

«Semmiféle erkölcsstelen lakomára, sem szerelmeskedésre, multozásra, sem kicsapongásra, sem költekezésre nem derül fény, és mert nem bukkanunk rá olyasmikre, amelyek bár bűnös dolgok, de élvezet a nevük, abban, akiben az élvezethajhászást magát nem tudod fölfedezni, úgy véled, hogy az élvezethajhászás árnyékát majd fölfedezheted?» (s. f.)

A quamquam kötőszót igen változatosan fordítják műfordítóink. Figyeljük meg az alábbi példamondatok magyar kötőszavait:

«Pol quamquam domi cupio, opperiar: Quam hic rem agat semul animum advortan.» (Plautus: Trinummus, IV. 1. 840–41.)

Habár, Polluxra, vágyom haza, megvárom, egyszersmind figyelek, hogy mit csinál itt. (s. f.)

«... quamquam immoderatis epulis caret senectus, modicis tamen conviviis delectari potest.» (Cicero: De senectute, XIII. 44. 10–11.)

«... noha a mértéktelen tivornyázástól tartózkodnia kell az öregségnek, még mindig gyönyörködhetik a mértékletesebb lakomákban.» (Némethy G.)

7. A 'quamvis' kötőszó használata

A 'quam' 'amennyire' jelentésű vonatkozó névmás és a 'volo' 'akar' ige egyes szám 3. személyű alakja: 'vis' alkotja a 'quamvis' 'bármennyire' jelentéstartalmu kötőszót. A vele bevezetett mellékmondat nem akadályozhatja meg a főmondatbeli cselekvés, történet megvalósulását, ill. a megállapítás mindenképp érvényes.

A mellékmondatról kifejezett ellentét tetszés szerint fokozható. A kötőszó után álló ige mindig coniunctivusban van. Az ólatinban Catullusnál, Varronál, Cicerónál stb. fordul elő. Műfordítóink érdekes módon a 'quamvis' kötőszót a 'bár' és 'habár' kötőszókkal fordították, figyelmen kívül hagyva a Györkösy-féle latin–magyar szótár kínálta egyéb lehetőségeket: 'ámbár, noha, ha ... is, jóllehet'. A quamvis fokozó jelentése nem mindig érvényesül. Figyeljük meg az alábbi példamondatot, melynek eléggé mérsékelt a jelentése.

«Fortunate senex, ergo tua rura manebunt! et tibi magna satis, quamvis lapis omnia nudus limosque palus obducatur pascua iunco.» (Vergilius Ecloga I. 46–48.)

«In huius modi negotio Diem sermone terere segnitie merast: Quamvis sermones possunt longi texier.» (Plautus: Trinummus, III. 3. 795–797.)

«Szerencsés öreg, a te földjeid megmaradnak immár s néked elég nagy, jóllehet teljesen csupasz kő borítja és iszapos mocsarak kárával fedik be.»

A quamvis talán a quamquam mintájára, ha szórványosan és bizonytalanul is, de előfordul indicativusban is nemcsak Varrónál, hanem esetünkben Plautusnál is:

«Nec vero dubitat agricola, quamvis sit senex, quaerenti cui seratur respondere...» (Cicero: De senectute, VII. 25. 1–3.)

A quamvis gyakran minden időben — határozóként viselkedve — a melléknevekhez, határozószókhoz, határozatlan számnevekhez kapcsolódik. E szófajok a helyes nyelvhasználatban alapfokban állnak, bár a későbbiek folyamán felsőfok mellett is előfordulnak Rendszerint csak olyan szavakhoz kötődik, melyek jelentésükben fogva fokozhatók. Pl.: 'Quamvis dives sis': 'Bármily gazdag légy, ill. akármilyen gazdag vagy is.' Az alábbi példamondatokban a quamvis melléknevekhez, határozatlan számnévhez kapcsolódik.

«Quamquam quis est tam stultus, quamvis sit adulescens, cui sit exploratum se ad vesperum esse victurum?» (Cicero: De senectute, XIX. 67. 3–5.)

«... nec ulli bonarum artium magistri non beati putandi, quamvis consenuerint vires atque defecerint.» (Cicero: De senectute, IX. 29. 7–9.)

«Praeterita enim aetas quamvis longa, cum effluxisset, nulla consolatione permulcere posset stultam senectutem.» (Cicero: Cato maior, II. 4. 20–22.)

«Quamvis multa meis exiret victima saeptis, pinguis et ingratae premeretur caseus urbi, non umquam gravis aere domum mihi dextra redibat.» (Vergilius: Ecloga I. 33–35.)

Az utolsó példamondattal kapcsolatban megjegyezzük, hogy a 'quamvis multa' tulajdonképpeni jelentése 'akármilyen sok, bármilyen sok, ill. akármennyi, bármennyi áldozati állat került is ki...'

Olvasmányainkban a quamlibet, quamtuslibet és a quantumvist fokozó határozókra nem találtunk példát. Ez azt jelenti, hogy igen gyér az előfordulásuk.

Szerencsés öreg, a te földjeid tehát meg fognak, maradni és elég nagy is az neked, bár az egészséget csupasz kő borítja, és legelőidet iszapos mocsár kárával fedi be. (s. f.)

Olyasfajta foglalatossággal, fecsegéssel ütni agyon a napot tiszta semmittevés, habár hosszú beszédek szöhetők. (s. f.)

«És csakugyan, a földművelő, akármilyen öreg is, ha azt kérdezik, kinek ülteti a fát, bátran feleli...» (Némethy G.)

«Különbö van-e oly balga, bármily fiatal is, aki biztosra veszi, hogy estig fog élni?» (Némethy G.)

«... a hasznos tudományok egyetlen tanítója sem lehet boldogtalan, bármennyire elaggott és elgyöngült is.» (Némethy G.)

«Hiszen az elmúlt idő, bármily hosszú volna is, ha egyszer letelt, semmiféle vigasztalással sem enyhíthetné a balga öregséget.» (Némethy G.)

Bár karáimaim közül sok áldozati állat került ki, és kövér sajtot sajtoltam a hálátlan városnak, soha nem tértem haza úgy, hogy jobbnál volt a pénztől. (s. f.)

8. A 'licet' kötőszó használata

A licet néha licebit alakban is előfordul. Eredetileg egyes szám 3. személyű személytelen igealak 'szabad, lehet, meg van engedve' jelentésben. Ez az alak a gyakori használat következtében önálló kötőszóvá vált 'habár', jóllehet, ám ha mindjárt megengedést kifejező mondatokban. Cicéronál még megtartja igazi természetét. Mindig coniunctivussal jár. Később a jogászok: Gaius, Ulpianus stb. és mások: Ammian, Apuleius a licet tulajdonképpeni jelentésével nem voltak tisztában és a quamquam analógiája alapján indicativusban használták mellette az ígét. Pl. Ulpianus:

'Licet salutare non erit...'

Szórványosan előfordul a 'quamvis licet' is coniunctivusszal. Pl.: Lucretius: 'Licet quamvis . . . reantur' Néha csak mondatrészt fokoz. Pl.: 'Quamvis enumeres multos licet.' E vonatkozásban hasonlít a quamquam, etsi és tametsi kötőszókra, melyek hasonló nyomatékosító szerepet tölthetnek be főmondatban. Pl.: 'Quamquam non multum fuit molesta servitus' 'Etsi tibi causa est de hac re: mater te impluit.'

Az alábbiakban bemutatunk néhány példamondatot a licet-re. Az első háromban ígeként, az utolsó kettőben már kötőszóként fordulnak elő:

«Duo quom idem faciunt saepe, ut possis dicere 'hoc licet inpune facere huic, illi non licet'» (Terentius: Adelphoe, V. 3. 323—324.)

«Ne iste herele ab ista non pedem discedat, si licessit, Qui nunc festinat atque ab hac minatur sese abire.» (Plautus: Asinaria, III. 3. 94—95.)

«Nec vero Alcides tantum telluris obivit, fixerit aeripidem cervam licet aut Erymanthi pacarit nemora et Lernam tremefecerit arcu . . .» (Vergilius: Aeneis, VI. 801—803.)

«Licet ex his eligant ea, quae notatione et laude digna sint: omnes oratoriae virtutes in eis reperiuntur.» (Cicero: Brutus, 19—28.)

Gyakran, midőn ketten csinálják ugyanazt, mondhatod, ezt büntetlenül lehet csinálni ennek, annak nem szabad. (s. f.)

Herkulesre az ettől egy tapodtat sem menne el, még ha lehetne sem, aki most siet és azzal fenyegetőzik, hogy elmegy tőle. (s. f.)

Bizony Alcides sem járt be akkora földet, bár átlőtte az érc lábú szarvast és megbékítette Erymanthus ligetét és Lernát fíjjával megremegettette. (s. f.)

«Ám válasszák ki ezek közül azokat a dolgokat, amelyek figyelemre és dicséretre méltók: bennük minden szónoki erény megmutatkozik.» (s. f.)

Más kötőszókkal összehasonlítva viszonylag ritkán fordul elő.

9. Az 'ut' kötőszó használata

Az 'ut' kötőszó megengedő mondatokban viszonylag gyéren fordul elő. Csak néhány példamondatunk bukkanunk több száz oldalt végigolvasva. Jelentése: feltéve, hogy . . . , meg van engedve, hogy . . . , mégha . . . is, habár, bár. Az 'ut' bevezethet ráhagyó és metaforikus megengedést egyaránt.

«Ut quidem emoriar, priusquam ducam. Sed his legibus, si quam dare vis, ducam . . .» (Plautus: Aulularia, II. 1.)

«Ne parce voci, ut audiat.» (Plautus: Miles gloriosi IV. 5. 1220.)

«Haljak meg inkább, mielőtt megházasodnék, De ily feltétellel, ha hozzám akarsz adni valakit, feleségül veszem.» (s. f.)

«Ne kíméld hangodat, hadd hallja meg.» (s. f.)

A mellékmondat állhat a főmondat előtt és után is.

«Age decumbamus sis, pater. Ut iusseris, mi gnate, ita fiet.» (Plautus: Asinaria, V. 1. 829.)

Nosza, feküdjünk neki az asztalnak, apám. Ahogy parancsolod, legyen úgy, fiam. (s. f.)

«Eandem hanc, si voltis: faciam, ex tragoedia Comoedia ut sit, omnibus iisdem versibus, Utrum sit, an non, voltis? sed ego stultior, Quasi nesciam vos velle, qui divos siem:» (Plautus: Amphitruo, Prologus, 54—57.)

«Ha akarjátok, megteszem, hogy ugyanez a darab tragédiából komédia legyen, bár ugyanezekkel a versekkel. Akarjátok vagy sem, hogy így legyen? Jaj, de milyen ostoba is vagyok, én aki isten vagyok, mint-ha nem tudná hogy akarjátok.» (s. f.)

A mellékmondat közbevetve is előfordulhat.

«Non optuma haec sunt neque ut ego
aequom censeo:

Verum meliora sunt quam quae deter-
rumma.» (Plautus: Trinummus, II. 3.
392—393.)

«Nem a legjobb ez, bizony, én magam sem
gondolom:

Mégis jobb, mint a legrosszabb, az igaz.»
(s. f.)

Példamondatunk érdekessége, hogy az 'ut' indicativusban is vonzhatja az igét tagadó formában. A verum adverbium után pedig állító mondat következik. A tagmondatok közötti megengedő ellentét mégis nyilvánvaló.

«Nem a legjobb ez, és én magam sem gondolom, hogy jó, bár jobbak, mint amelyek a legrosszabbak.» (s. f.)

Az egyszerű 'ut' helyett nemcsak 'ut iam' vagy 'iam ut', hanem 'ut etiam' is előfordul.

«... qui praesertim usque eo de suis
rebus scribi cuperet, ut etiam Cordubae
natis poetis, pingue quiddam sonantibus
atque peregrinum, tamen aures suas
dederet.» (Cicero: Pro Archia poeta oratio,
10. 43—46.)

«Hiszen éppen ez az ember annyira
vágyódott utána, hogy az ő cselekedeteiről
is írjanak valamit, hogy még a Cordubában
született költők elől sem dugta be a fülét,
bármily vaskosan és idegenszerűen zenge-
deztek is.» (Trencsenyi-W. I.)

A műfordító példamondatunkban a megengedő ellentéttel a módhatározót nyomósította, holott az eredeti szövegben a megengedés az egész mondatra kiterjed: «Hiszen éppen ez az ember annyira vágyódott utána, hogy az ő cselekedeteiről is írjanak valamit; habár a Cordubában született költők dagályosan és idegenszerűen zengedeztek, mégsem dugta be a fülét.» (s. f.)

10. A cum megengedő kötőszó

A cum mint megengedő kötőszó többféleképpen fordítható magyarra: jóllehet, noha, bár, habár, ha... is. Mindig coniunctivusszal áll, amint példamondatunk is szemlélteti:

«... graviter eos accusat quod cum
neque emi neque ex agris sumi possit,
tam necessario tempore, tam propinquis
hostibus ab iis non sublevetur, praesertim
cum magna ex parte eorum precibus
adductus bellum suscepit.» (Caesar: Bel-
lum Gallicum, I. 16. 6—10.)

«Caesar súlyos vádakkal illette őket: nem
tud gabonát vásárolni, lábon álló gabonát
sem foglalhat le: igen nehéz helyzetben
van, egészen közel az ellenséghez, s bár
nagyrészt az ő kérésüknek engedve vál-
lalta a hadjáratot, mégsem támogatják.»
(Szepessy T.)

A cum régies alakja quom vagy quum is lehet. Alábbi példamondatunkban is egy ilyen régies alak fordul elő. Az utána álló állítmány indicativusban áll, az ellentétes kötőszó hiányzik.

«Quom ego servos, quando aspicio hunc,
lacrumem quia diiungimur.» (Plautus:
Miles gloriosus, IV. 8. 1327.)

Bár én csak szolga vagyok, amikor ránézek,
mégis sírok, mivel elválnék. (s. f.)

Vas István műfordító a 'vel cum' összetett kötőszót még... is megengedő kötőszóval fordította: «még a megbotránkoztatás veszélye árán is», azaz «akár a megbotránkoztatás kockázatával is, ill. a megbotránkoztatás ellenére is.» (s. f.) Figyeljük meg a műfordítást, és vessük össze az eredeti szöveggel:

«... interrogatusque a Tiberio, num se
mandante eam sententiam prompsisset,
sponte dixisse respondit, neque in iis
quae ad rem publicam pertinerent consilio
nisi suo usorum, vel cum periculo offen-
sionis: ea sola species adulandi sepeperat.»
(Tacitus: Annales, I. 8. 15—18.)

«... Tiberius megkérdezte tőle, hogy az
ő megbízásából hozakodott-e javaslatával
elő, mire azt felelte, hogy nem, hanem
önként beszélt, mert a köz dolgaiba senki
tanácsára nem hallgat, csak a magáéra,
még a megbotránkoztatás veszélye árán
is; a hízelgésnek már csak ez a fajtája volt
lehetséges.» (Vas I.)

11. *Aszintetikus megengedő mondatok*

Egyes mondatok összekapcsolásakor az írók a kötőszavakat elhagyják, kitételüket egyszerűen fölöslegesnek érzik, mert a mondatok viszonya nélkülük is egyértelmű, világos. Figyeljük meg az alábbi példamondatokat:

«Virgo indotata soror istius poscitur.»
(Plautus: Trinummus, Argumentum 5.)

«Nővérét, a szüzet, bár hozománya nincs, megkérlik.» (s. f.)

«Pol pudere quam pigere praestat totidem litteris.» (Plautus: Trinummus, II. 2. 345.)

«Jobb restelkedni, mint bánkódni, bár mindkettő ugyanannyi betűből áll.» s. f.)

«Ille alter sine labore patria potitur com-
moda: illum amant, me fugitant...»
(Terentius: Adelphoe, I. 123.)

«Ő mit sem tett, mégis atyai becsben áll.
Őt szeretik, tőlem menekülnek.» (Meller P.)

«Quid morbist? Quia non suppetunt
dictis data.» (Plautus: Asinaria, I. 1. 56.)

Mi a betegsége? Az, hogy adni nem tud,
bár ígért. (s. f.)

A példamondatokból látható, hogy az írók a latinban feleslegesnek érezték a kötőszók használatát, a magyarban pedig a logikus kifejezés, a világosság, egyértelműség biztosítása végett valamilyen megengedő kötőszó segítségével jelöljük a tagmondatok vagy mondatrészek közötti megengedő viszonyt. Megjegyezzük ugyanakkor, hogy a kötőszók elhagyása nagyfokú szerkezeti tömörséget eredményez, és feszültséget, erőt, határozottságot sugároz. Ritmikai és verstani okok miatt is elmaradhatnak kötőszók.

12. *Az ablativus absolutus használata a megengedés kifejezésére*

A latin participiumos szerkezetek rendszerint jelzői és határozói mellékmondatokat rövidítenek. Több változata van. Egyik sajátos fajtája a participium absolutum, mely a főmondatnak önálló mondatrésze, azaz a mellékmondat alanya független a főmondattól. A másik jellegzetessége, amely igenévi természetéből adódik, hogy a latinban csak mondatrészként funkcionál, s ezért vesszővel nem szabad elválasztani a mondat többi részétől. A harmadik sajátossága, hogy a participium mindig ablativusban áll. Alakja miatt pedig rendszerint ablativus absolutusnak nevezik.

Az ablativus absolutus mondat szerkezetek idő-, ok-, módhatározói, feltételes és megengedő mellékmondatokat helyettesítenek. Mi a megengedő mellékmondatra mutatunk be három példát.

«Quid est autem tam secundum naturam
quam senibus emori? quod idem con-
tingit adulescentibus adversante et repug-
nante natura.» (Cicero: De senectute,
XIX. 71. 4—5.)

«De mi oly természetszerű, mint az, hogy
az öregeknek meg kell halniuk? Hiszen ez
még az ifjakkal is megeshet, noha fellázad
és küzd ellene a természet.» (Némethy G.)

«At hostes etiam in extrema spe salutis
tantam virtutem praestiterunt, ut, cum
primi eorum cecidissent, proximi iacentibus
insisterent...» (Caesar: Bellum Gallicum,
II. 27. 3—5.)

«Az ellenség azonban továbbra is bámulat-
os vitézséget tanúsított, noha győzelmi
esélyei teljesen szétfoszlottak...» (Sze-
pessy T.)

«Helvetii, seu quod timore perterritos
Romanos discedere a se existimarent, eo
magis, quod pridie superioribus locis
occupatis proelium non commisissent, sive
eo, quod re frumentaria intercludi posse
confiderent...» (Caesar: Bellum Gallicum,
I. 23. 3—7.)

«A helvétek nyilván úgy vélték, hogy a
rómaiak félelmükben szakadnak el tőlük
(ami annál is hihetőbbnek látszott, mert
előző nap nem bocsátkoztak velük harcba,
holott a magaslatok az ő kezükben voltak),
vagy talán azt remélték, hogy elvághatják
a római sereget az élelmiszer-utánpótlás-
tól...» (Szepessy T.)

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- ¹ *Balogh Dezső—Gálffy Mózes—J. Nagy Mária: A mai magyar nyelv kézikönyve.* Bukarest, 1971.
- ² *Bánréti Zoltán: Közlési szabályok, NYK LXXIII: 1951.*
- ³ *Bárczi Géza—Benkő Loránd—Berrár Jolán: A magyar nyelv története.* Szerk. Benkő Loránd, Tankönyvkiadó. Bp. 1967.
- ⁴ *Benczédi—Fábián—Rác—Velcsovné: A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Bp. 1965.
- ⁵ *Berrár Jolán: A magyar megengedő mondatok kialakulása, MNY LII: 1956.*
- ⁶ *Berrár Jolán: Megjegyzések a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok kérdés-köréhez. Tanulmányok a mai magyar mondattan köréből.* Szerk. Rác Endre—Szathmári István, TK. Bp. 1977.
- ⁷ *Hadrovics László: A funkcionális magyar mondattan alapjai, Akadémiai Kiadó, Bp. 1969.*
- ^{7a} *Györkösy Lajos: Latin—magyar szótár, Akad. Kiad. Bp. 1978.*
- ⁸ *Dr. Huszti Vilmos: Grammatikai örökségünk, INYT, Bp. 1975/3.*
- ⁹ *Kalmár Elek: A határozókról, NYK XXXII: 1902.*
- ¹⁰ *Klemm Antal: A megengedő mondatok, MNY XXX: 1934.*
- ¹¹ *R. Kühner—C. Stegmann: Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache. Satzlehre, Zweiter Teil, Dritte Auflage, Hahnsche Buchhandlung, Hannover, 1955.*
- ^{11a} *Klemm Antal: Történeti mondattan, Bp. 1928.*
- ¹² *B. Lőrinczy Éva: A megengedő szerkezetek helye a határozók és a határozói mellékmondatok rendszerében, NYK LVII: 1955.*
- ¹³ *Magyar Értelmező Kéziszótár. Akad. Kiad. Bp. 1972.*
- ¹⁴ *A magyar nyelv értelmező szótára. I—VII. Bp. 1959—62.*
- ¹⁵ *Mai magyar nyelv rendszere. Szerk. Tompa József. Akad. Kiad. Bp. 1980.*
- ¹⁶ *H. Menge: Repertorium der lateinischen Syntax und Stilistik. Wolfenbüttel, 1900.*
- ¹⁷ *P. Mayer Erika—Tóttóssy Csaba: Latin mondattan és stilisztika. Kézirat, Kari jegyzet, TK. Bp. 1958.*
- ¹⁸ *Mikó Pál: Az utolsó erdélyi polihisztor. Kritérion Kkiad. Bukarest, 1971.*
- ¹⁹ *Nagy—Kováts—Péter: Latin nyelvtan a középiskolák számára 19. kiad. TK. Bp. 1977. (20. kiad. 1981).*
- ²⁰ *Nyelvművelő kézikönyv. I. A—K. Akad. Kiad. Bp. 1980.*
- ²¹ *Rác Endre: A magyar megengedő és feltételes mondatok kérdéséhez, MNY LV: 1953.*
- ²² *Rác Endre—Szemere Gyula: Mondattani elemzések. TK. Bp. 1972.*
- ²³ *Simonyi Zsigmond: A magyar kötőszók. I—III. A Magyar Tud. Akad. Könyvkiadó Hivatala. Bp. 1881—83.*
- ²⁴ *Simonyi Zsigmond: Magyar nyelvtan, Bp. 1873.*
- ²⁵ *Szinnyei József: Rendszeres magyar nyelvtan. Bp. 1873.*
- ²⁶ *Zsilka János: Szintaxis. Kézirat. TK. Bp. 1980.*
- ²⁷ *A. Walde—J. B. Hoffmann: Lateinisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1938.*
- ²⁸ *Dávid István: Rövid magyar nyelvtan. Bp. 1903.*

KÖNYVSZEMLE

CHR. MEIER: CAESAR. München 1986. 601 p.

A jónevű ókortörténész¹ célja jelen kötetével egy tudományos igényű Caesar biográfia megírása volt, amely egyben egy összefoglaló jellegű szemléletes áttekintés Caesar hadvezéri és államférfiúi tevékenységéről. A könyv megjelenését alapos és több éves tudományos kutató munka előzte meg magára Caesarra illetőleg a késői köztársaságkor történetére vonatkozóan.

A tudományos irodalom igen sokat foglalkozott Caesarral, e témán belül is a történészeket elsősorban a hadvezér és államférfi érdekeltte, emellett természetesen helyet kaptak a kutatásban a Caesarral kapcsolatos egyéb vonatkozások is. Caesar tevékenysége és személye magára vonta már kortársai, valamint a későbbi antik történetírók figyelmét is. Az antik történetírók munkáiból, illetőleg az új- és legújabbkori történészek kutatásaiból nem egészen azonos Caesar-portré bontakozik ki, és ez a tény nem kis mértékben nehezíti a mai kutatók vizsgálódásait és tisztánlátását ebben a kérdéskörben. Magának Caesarnak a történeti jelentőségét illetően is lényeges eltérések mutatkoznak a kutatók állásfoglalásában.

Meier munkáját egy, a szó valódi értelmében vett bevezető keretein túlmenő elemzéssel kezdi (11–70 p.) ezen belül vizsgálja Róma és Caesar viszonyát, foglalkozik a Caesar-mítosz problémájával, figyelmet fordít a köztársaság válságát már korábban is jelző mozzanatokra, valamint kitér a megoldási kísérletekre is. Caesar pályafutásának tárgyalása a 70. oldaltól kezdődik.

Szerzőnk igen alaposan és mélyrehatóan elemzi Caesarnak a hadvezérnek, illetőleg államférfinak a tevékenységét, ezen kívül figyelmet szentel számos mellékesnek tűnő részletnek is. Vizsgálódásait szervesen beágyazza a késői köztársaságkor történetébe, beszél a köztársaság válságáról, kitér a diktatúrára való átmenet előzményeire is. Az alapos és sokszempontú elemzés, valamint a bőséges anyag következményeként kötete meglehetősen terjedelmesre sikerült.

Kevés figyelmet szentel viszont Meier munkájában Caesarnak mint szónoknak illetőleg nem tér ki részletesen Caesar irodalmi tevékenységének vizsgálatára (érintőleg igen!), illetőleg nem látszik eléggé alaposnak Caesar Ciceróhoz való viszonyának kifejtése sem. Caesar személyiségének megítéléséhez elengedhetetlenül fontos forrást jelent Cicero gazdag irodalmi hagyatéka, és elképzelhetetlen olyan Caesarról szóló munka, amely ne foglalkozna a Ciceróhoz fűződő kapcsolattal. Ennek kapcsán kézenfekvő lett volna a kitérés Caesar szónoki tevékenységére is, jóllehet kétségtelennek tűnik, hogy szónoki kvalitásában nem mérhető Ciceróhoz. Maga Cicero viszont elismeréssel nyilatkozik Caesar szónoki képességeiről, amit Suetonius is idéz Caesar-életrajzában: «*Certe Cicero ad Brutum oratores enumerans negat se videre, cui debeat Caesar cedere, atque eum elegantem, splendidi quoque atque etiam magnificam et generosam quodammodo rationem dicendi tenere.*»² Hasonló véleményt fogalmaz meg Cicero egy Cornelius Neposhoz szóló írásában is, úgy ítéli, hogy egyetlen szónok sem múlja felül Caesart ékesszólásban, a gondolatok gazdagságában és kifejezéseinek választékosságában: «*Quid? Oratorem quem antepones eorum, qui nihil aliud egerunt? quis sententiis aut acutior aut crebrior? quis verbis aut ornatior aut elegantior.*»³

¹ Meier jelen munkája egy korábban, 1982-ben megjelent kötetének utószóval kibővített változatlan kiadása. Szerzőnk már korábban is jelentetett meg publikációkat ebben a témakörben, legfontosabbak közülük: *Res Publica Amissa* (1966. 2. kiad. 1980), *Entstehung des Begriffs Demokratie* (1970), *Die Entstehung des Politischen* (1980) és *Politik und Anmut* (1985).

² Suet. *Caes.* 55. lásd még Cic. *Brut.* 72,252; 74,258; 75,261.

³ Suet. *Caes.* 55.

A kutatók számára nem kevésbé érdekes és értékes forrás Caesar irodalmi hagyatéka, ugyanis az emlékirataiból kibontakozó kép igen fontos jellemének és személyiségének megítélése szempontjából. A *Corpus Caesarianum* c. gyűjteményben⁴ több munka is fennmaradt, közülük többnek a szerzősége vitatott. A gall háborúról, illetőleg a polgárháborúkról készült kommentár viszont az előbbi VIII. könyvtől eltekintve Caesar munkája. A gall háborúról szóló írásban elsősorban a katonai szakember nyilatkozik, saját magáról is 3. személyben beszél. A téma alapján evidens, hogy főként katonai erőnyeit emeli ki, így dinamizmusát, megfontoltságát, előrelátását, a római érdekek képviselését apologetikus célzattal. Részben ebben a műben is, de főként a polgárháborúkról szóló kommentárjában hangot kapnak Caesar egyéb tulajdonságai is, így híres *clementia*-ja népszerűsége katonái körében stb. Előadásában mindvégig tárgyilagosságra törekszik, és sikerül is ezt a hatást keltenie az olvasókban, de nem hallgathatjuk el, hogy az objektivitást, valamint az igazsághoz való hűséget illetően olykor elmarasztalható. Így vélekedik Caesar kommentárjairól Asinius Pollio is, szerinte a feljegyzések nem készültek kellő gonddal, és nem eléggé hűek az igazsághoz.⁵ — Cicero is méltatja Caesar irodalmi hagyatékát, hangot ad viszont kritikájának is: «*Reliquit et de analogia duos libros et Anticatores totidem ac praeterea poema, quod inscribitur iter . . . Commentarios scripsit valde quidem probandos; nudi sunt, recti et venusti, omni ornatu orationis tamquam veste detracta, sed dum voluit alios habere parata, unde sumerent, qui vellent scribere historiam, ineptis gratum fortasse fecit, qui illa volent calamitatis inurere, sanos quidem homines scribendo deterruit.*»⁶ Hirtius⁷ úgy értékeli a kommentárokat, hogy a közvélemény annyira magasztalta őket, hogy inkább elvette, mintsem megadta az íróknak a lehetőséget, hogy ezzel a kérdéssel foglalkozzanak.

Meier munkájával több lényeges ponton korrigálta a Caesarról eddig kialakított képet. Kötetében imponáló a téma igen alapos és jól dokumentált kifejtése, valamint a szerző higgadt és megfontolt következtetései. Joggal mondhatjuk, hogy Meier kutatási eredményeinek közreadásával jelentősen hozzájárult a Caesar-kép alaposabb megismeréséhez, illetőleg Caesar hadvezéri és államférfiúi tevékenységének differenciáltabb megítéléséhez.

HOFFMANN ZUZSANNA

H. BENNER: DIE POLITIK DES CLODIUS PULCHER: Untersuchungen zur denaturierung des Clientelwesens in der ausgehenden römischen Republik. In: Historia Einzelschriften Heft 50. Stuttgart 1987. 189 p.

Az utóbbi években a szakirodalomban megélnéknült az érdeklődés Clodius alakja, politikai tevékenysége iránt. L. Perelli a *populares* mozgalom összefüggésében tárgyalta Caesar és Clodius viszonyát,¹ T. Loposzko a néptribunus és a rabszolgák kapcsolatát vizsgálta behatóan;² N. T. Mitchell Clodius törvényeivel foglalkozott;³ H. Benner munkája pedig, amint alcíme is mutatja, a késő-közértársaságkori *clientela*⁴ elfajzása keretében elemzi a Clodius szereplésével összefüggő kérdéseket.

H. Benner kötete a szerző 1984-ben, a tübingeni egyetemen elfogadott disszertációjának továbbfejlesztett és az újabb szakirodalommal kibővített változata. A szerző közlése szerint 1985 végével bezárólag vette figyelembe az újabb szakirodalmat. Ez a Clodius pályafutását bemutató kötet igen alapos, széleskörű kutatómunkára épül. Vizs-

⁴ Ebben a gyűjteményben fennmaradt több háború leírása, így a galliai, a polgárháború, alexandriai, afrikai és a hispániai háborúk. A témához újabban lásd J. Kroymann: Caesar und das Corpus Caesarianum in der neueren Forschung: Gesamtbibliografie 1945–1970. in: ANRW I: 3 (1973) 457–487, a hispániai háborúról lásd részletesen uo. (596–630).

⁵ Suet. *Caes.* 56.

⁶ Suet. uo.

⁷ Suet. uo.

¹ L. Perelli: Il movimento popolare nell'ultimo secolo delle repubblica. Torino 1982. 193 skk.

² T. Loposzko: ACD. 21 (1985) 43–72.

³ T. N. Mitchell: The *leges Clodiae* and *obnuntiatio*. *Classuart* 36 (1986) 172–176.

⁴ A korai *clientela*-ra vonatkozóan l. Ferenczy E.: *AntTan* 25 (1978) 173–180, ill. *Oikumene* 3 (1982) 193–201.

gálódásait a *clientela* problémakörének általános áttekintésével indítja. Ezt követően Clodius tevékenységét elemzi a 60-as években, kitér Lucullusszal való kapcsolatára, részletesen elemzi Clodiusnak a szenatori párthoz fűződő viszonyát, ill. a velük való konfliktusát. Foglalkozik az ismert *Bona Dea* ügy kapcsán kirobbant botrányral is (38 skk.) amelynek jelentőséget tulajdonít az események későbbi alakulása szempontjából. Utal arra is, hogy az ügy fontosságára már Cicero is felfigyelt: *«Atque hic ei gradus (ti. a Bona Dea botrány) . . . P. Clodius gradus ad rem publicam hic primus fuit et aditus ad popularem iactationem atque adscensus.»*⁵

A botrány kapcsán Benner kitér Cicero és Clodius viszonyára,⁶ akik ettől az esettől kezdve ádáz ellenségekké váltak, jóllehet korábban baráti viszonyban voltak egymással, nevezetesen Clodius testőri szolgálatot teljesített Cicero mellett a Catilina-féle összeesküvés idején. Szerzőnk véleménye szerint Cicero felesége, Terentia ösztönzésére vádolta meg Clodius, ill. tanúskodott ellene, bebonyolítva, hogy hamis alibivel próbálta tisztázni magát. Clodius magatartására szerzőnk azt a magyarázatot adja, hogy az szándékosan provokálni akarta Cicert és kiélezni vele az ellentétet, amellyel azt kívánta bizonyítani, hogy semmiféle közösséget nem vállal Catilina gyilkosával. Érdekes ebben az ügyben magának Caesarnak az állásfoglalása, akinek a családját személyesen érintette ez a botrány, és aki ebben az időben éppen *pontifex maximus* volt, így ő volt illetékes a szentségtörési vád ügyében való döntésre. Közismert, hogy őt magát is megidéztek az ügyben, de nem volt hajlandó Clodius ellen tanúskodni. Benner szerint számos tekintélyes polgár szavazott Clodius elítélésére, de igen számosan követelték a felmentését, és ez volt a többség. Az ítélelhozatal napján hatalmas tömeg vonult fel a fórumon, amelynek hatására a bírák fegyveres védelmet kértek. Szerzőnk szerint ez a páratlan népszerűség inthette Caesart óvatosságra Clodiuszal kapcsolatban. Véleményünk szerint nem veszélyeztette volna Caesar népszerűségét Clodius esetleges elítélése sem, hiszen maga is jelentős népszerűségnek örvendett, amit fokozott Marius családjával való rokoni kapcsolata is, viszont Clodius elítélése nem állt érdekében. Meglátásunk szerint Caesar magatartása utalhat esetlegesen arra, hogy céljai voltak Clodiuszal, amit alátámaszt az is, hogy Clodiusnak a plebshez való átkerülését is hathatósan támogatta.

Benner nagy fontosságot tulajdonít annak a ténynek is, hogy minél inkább éleződött Clodius ellentéte az optimatákkal, annál aktívabban és fokozottabban törekedett magát népszerűsíteni. E törekvésehez kapóra jött a *Bona Dea* ünnep kapcsán kirobbant botrány is, mivel ennek az istennőnek a kultusza kedvelt az alsóbb néprétegek körében, így egyszerre Clodius magát a római plebs vallásos igényeinek élharcosaként is feltüntette. Szerzőnk vizsgálja Clodiusnak a szenatori párt egyes prominens személyiségeivel való kapcsolatát is, így sort kerít a Catóhoz fűződő viszonyának elemzésére is.

Clodius népszerűségét kívánta fokozni azzal a lépésével is, hogy átlépett örökbe fogadás útján a plebeiusok rendjébe, ugyanis távolabbi célja a néptribunusi hivatal megszerzése volt, amely i. e. 58-ban sikerült is. Tribunusi működését négy törvényjavaslat beterjesztésével kezdte, ezek a javaslatok Caesar politikai fő törekvéseivel is összhangban álltak. Benner megítélése szerint Clodius politikai tevékenységének kezdetét két dolog jellemzi: 1. merész fellépés az optimata párt egyes képviselőivel szemben; 2. politikai konfliktusaiban előszeretettel alkalmazott popularis módszereket és fogásokat. Clodius észrevett és aktivizált egy eddig a római belpolitikában figyelmen kívül hagyott tényezőt, a *plebs urbana*-t.⁷ Benner megítélése szerint Clodius politikai jelentőségére vall az a tény is, hogy Pompeius is igyekezett megnyerni támogatását keleti intézkedéseinek elfogadtatásához. Benner utal érintőlegesen Clodiusnak néhány olyan lépésére is, amellyel megpróbált a keleti politikába is beavatkozni.⁸

Jelentős teret szentel Benner Clodius törvényjavaslatai elemzésének, ezek között is az általa sarokpillérnek minősített gabonatorvénynek.⁹

⁵ Cic. *har. resp.* 43.

⁶ Cic. és Clod. viszonyáról bővebben I. P. Moreau: *Cicero, Clodius et la publication du Pro Murena*, REL 58 (1980) 220–237.

⁷ H. Benner i. m. 45 skk., vö. még W. Nippel: *Die plebs urbana und die Rolle der Gewalt in der späten römischen Republik*, in: H. Mommsen–W. Schulze, Hrsg., *Vom Elend der Handarbeit. Probleme historischer Unterschichtenforschung*. Stuttgart 1981. 70–92.

⁸ H. Benner i. m. 57, vö. még a gens Claudia keleti kapcsolatairól E. Rawson: *The Eastern clientela of Clodius and the Claudii*, *Historia* 22, 1973. 219–239.

⁹ Benner i. m. 58 skk., vö. még ehhez: O. Nicolet: *La lex Gabinia-Calpurnia de insula Delo et la loi «annonaire» de Clodius* (58 a. v. J. C.) CRAI 1980. 259–287.

Benner arra a megállapításra jut, hogy Clodius politikai célja tribunussága idején a *plebs urbana* gazdasági és politikai óhajainak megvalósítása volt, népszerű törvényjavaslaival is a nép érdekeit szolgálta, és egyben öregbítette személyes népszerűségét is.

Viszonylag bőségesen tárgyalja Benner a collégiumok visszaállításának és újak létrehozásának jelentőségét is: úgy véli ugyanis, hogy ezek a *plebs urbana* szervezésére is megfelelő fórumok voltak, és a *collegia* révén a *plebs urbana* gyors és általános mobilizálása vált lehetségessé (49 skk., 65 skk.).

Részletes elemzésre került Benner munkájában Clodius kíséretének megszervezése, ezeknek a helyzete, társadalmi hovatartozása, a Clodius követőkön belüli alesoportosulások, közéleti szerepléseik, nyilvános fellépéseik a különböző gyűléseken (*comitia tributa* és *contiones*), ill. viszonyuk a *senatus*hoz és a *iudicia*-hoz. Benner Clodiusnak és követőinek kapcsolatát a nem hagyományos értelemben vett *clientela* egy fajtájának minősíti. Clodius eszközei és módszerei között a színházi előadások és a különböző játékok is szerepet kaptak (99 skk.). Kitér továbbá Clodiusnak arra az ügyes fogására is, hogy egyes emberei miközben formálisan különböző hivatalokat láttak el, egyben Clodius beépített embereiként is funkcionáltak, így Sex. Clodius a gabonaügyek intézésével bízáta meg, Damio, aki Clodius libertinusa volt *apparitor*, korábban pedig *viator* volt, sőt magát Catót is Clodius egy embere kísérte el Ciprusra, megbízatása Cato személyes védelmére szült, továbbá *magistri collegiorum*, ill. *duces operarum* minőségben is működtek Clodianusok.

Benner megállapítja, hogy Clodius tudatosan törekedett hatalmi pozíciójának építésére, valamint annak biztosítására (119). A *restitutio libertatis* meghirdetett program-pontja igen kedvező fogadtatásra talált a triumvirek politikájával való elégedetlenség miatt.

Benner szerint a Clodianusokon belül a legnagyobb és legfontosabb csoportot a szabadonbocsátottak képezték.¹⁰ A libertinusokkal kapcsolatban Sullát tekintette példaképének, igen fontosnak tartotta, hogy ezeket szavazati joghoz juttassa, így i. e. 53-ban felvetette a *lex de libertinorum suffragiis*-törvényjavaslatot, amit majd praetorsága idején kívánt törvényerőre emeltetni. Célja ezen intézkedésekkel a libertinusok társadalmi és politikai felértékelése volt.

Benner úgy ítéli, hogy Clodius a római belpolitika igen fontos hatalmi tényezője: «Mit der plebs urbana als Machtbasis war Clodius nach wie vor ein bedeutender innenpolitischen Machtfaktor, der mitbestimmte aber nicht über sich bestimmen ließ» (145).

A kötetben belül Clodius pályafutásának első szakasza jóval részletesebbre sikerült, mint a második fele, főleg az 55–53 közötti időszak tűnik elnagyoltabbnak. Szerzőnk indoklása szerint ebből az időszakból való forrásközlések is hézagosabbak, ill. a luceai találkozók után jelentősen megváltozott a helyzet, Clodius kevésbé képvisel már önálló, a triumvirektől független politikai erőt, lényegében kénytelen elfogadni a körülményeket és együttműködni a lehetőség szerint (147 skk.). Úgy ítéli, hogy Clodiusnak a triumvirekhez való viszonya is arról tanúskodik, nem kívánta a római köztársaságot megsemmisíteni, célja mindössze annyi volt, hogy hasonlóan kortársaihoz, egy befolyásos pozíciót szerezzen magának. Elképzeléseit a *plebs urbana* támogatásával kívánta realizálni, amelyek soraiból a kíséretét is szervezte, és akiknek körében igen népszerű volt.

Öröndöses, hogy Benner szakít azokkal a korábban nem kevés történetíró által képviselt álláspontokkal, miszerint Clodius csupán Caesar politikai eszközének tekinthető, ő maga elvtelen demagóg, mozgalmá anarchia, és egyszerűen a csócselék lázadása.

Benner Clodius az első triumviratus időszakának figyelemreméltó alakjaként értékeli, és felfigyelt Caesartól független önálló tetteire és elképzeléseire. Clodius tevékenységével kapcsolatban még vannak tovább vizsgálendő, finomításra szoruló problémák, pl. a keleti politikája, a rabszolgákkal, libertinusokkal való kapcsolatának céljai. A kutatókat azonban óvatosságra inti az a tény, hogy a rendelkezésünkre álló legbőségebb forrásanyagot éppen Cicero munkái jelentik, aki viszont éppen objektivitásának hiánya miatt nem tekinthető minden esetben mérvadónak.

A kötetet a Clodius-követők proszópográfiája (155–175), ill. részletes bibliográfia zárja le.

HOFFMANN ZSUZSANNA

¹⁰ Benner i. m. 120 skk., l. még fentebb 83. újabban erről: H. Lehmann: Ein Gesetzentwurf des P. Clodius zur Rechtsstellung der Freigelessenen, BIDR 83 (1981) 254–261, Loposzkó fentebb említett cikkéről nem tud, l. a 2. jegyzetben.

PÓLAY ELEMÉR: RABSZOLGÁK «HÁZASSÁGA» AZ ÓKORI RÓMÁBAN. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Iuridica et Politica. Tom. XXXIV. Fasc. 4. Szeged 1985. 71 p.

Pólay Elemér, a Szeged Egyetem nyugalmazottként is fáradhatatlanul alkotó professzora legutóbb elmélyült, terjedelmes tanulmányt közölt a római rabszolgák házasságszerű együttélésének szerteágazó problematikájáról. Fejtegetései nemcsak a jogi romanisztika, hanem a római társadalomtörténet szempontjából is fontosak, mert, mint a Szerző helyesen rámutat: «az ún. római rabszolgajog részletekbe menő feltárása nélkül a római társadalmi-gazdasági viszonyokról alkotott kép sem lehet teljes».¹

P. értekezésében kísérletet tesz a rabszolgaházasság és a római jog közötti kapcsolatra a római jogfejlődés egészét felölelő bemutatására. A Szerző gondolatmenetének áttekintésénél csak a legfontosabb megállapításait összegezhetjük, megtoldva néhány köztörténeti reflexióval.

A köztársaságkori helyzet alakulása, ill. ennek jogi vetülete tisztázását a források szűkszávává, ill. éppen a jogi források szinte teljes hiánya nem teszi megnyugtató módon lehetővé.

A régi jog idejéből (I. Fej., 5–8. p.), az i.e. 3. századig a rabszolgaházasságról semmiféle adatunk sincs. Ez aligha véletlen: a rabszolgák akkori létszáma, a római paraszti házközösség vajmi kevés lehetőséget nyújtott a rabszolgák házasságszerű együttélésére. Még kevésbé nyílhatott mód szabadok és rabszolgák ilyen természetű tartós kapcsolatára az ősi római paraszti erkölcsök keretei között; ezért is nem alakult ki annak szükségessége, hogy jogi tilalakkal, a *ius* szabályaival lépjenek fel a legfeljebb ritka kivételes esetekkel szemben. Ebben az összefüggésben problematikus, hogy az említett (a 2. sz. elejéről származó) censori edictumban említett szabályozás a libertusok 5 évnél idősebb gyermekeire vonatkozóan (7. l. 10. j.) az illető rabszolga korából, vagy felszabadulása után született gyermekeire vonatkozik-e?

Az ún. preklasszikus kor jogának (II. Fej., 8–18. p.) — tehát a principatus megalkakulásáig terjedő időszaknak — a rabszolgaházasságokra vonatkozó adatai Plautus, Cato és Varro műveiből és csekély számú felirat szövegéből adódnak. Megállapítható, hogy a rabszolgaházasság és az élettársak megjelölésére a preklasszikus korban nem alakult ki egységes terminológia, csak alkalmi megjelölésekkel találkozunk. Ez így van annak ellenére, hogy a rabszolgák egymásközi együttélése e korban fokozottabb méreteket öltött, s nőtt a polgárok és rabszolgánok közötti házasságszerű együttélések száma is. A magyarázat abban keresendő, hogy a rabszolgaházassághoz ekkor még semmiféle jogi hatás nem fűződött, kivéve azt, hogy a rabszolgasorban keletkezett rokonság a felszabadulás esetén szabad személyek között — klasszikus kori forrás alapján visszakovetethetően — bizonyára már akkor is házassági akadályt jelentett.

Helyeselnünk kell a Szerzőnek azt a megismételt állásfoglalását, hogy Plautus görög minták alapján írt darabjaiból a maga kora viszonyaira vonatkozóan is lehet következtetéseket levonni.² — P. többször is hangsúlyozza, hogy a gazda számára különösen fontos személyek, mint a *vilicus*, a *praefectus*, hűségének biztosítása és megbízhatóságuk erősítése — s mellesleg a hasznos természetes szaporulat — érdekében megengedték a házasságszerű együttélést egy rabszolgánóval (12., 13., 17. l.). Utalnunk kell azonban arra is, hogy Varro ugyanezt javasolja már a «közrendű» pásztor rabszolgák számára is, nyilván a polgárháborúk korában megfogyatkozott rabszolga behozatal hatására.³ S ugyanilyen hasznossági megfontolásból kerülhetett sor olyan egyéb kedvezmények javallására, ami korábban, a nagy rabszolgabőség idején elképzelhetetlen volt.⁴ Korrigálandó elnézés (12. l.): az *eiusdem nationis* = azonos (és nem különböző) nemzetiségű rabszolgákat jelöl.

A klasszikus korban (III. Fej., 18–41. p.) megjelennek az első jogszabályok és császári rendelkezések, amelyek ezzel az életvisztonnyal megengedőleg vagy tiltólag állást foglalnak; ami még nem jelenti azt, hogy a rabszolgaházasság jogintézménnyé vált, ha-

¹ Az előzményekhez l. Pólay E.: Die Sklavenehe und das römische Recht. Acta Jur. et Pol. Szeged XIV 1967: 7. Úő.: Die Sklavenehe im antiken Rom. Das Altertum 15 (1969) 83–91.

² 8. és 12. l. — Erre vonatkozóan különben Hoffmann Zs. szolgált eklatáns példák-
kal folyóiratunk hasábjain (is) megjelent tanulmányaiban.

³ Varro II 1,26. 10,6. L. még Maróti E.: Varro és a *Rerum rusticarum libri tres*.
In: Görög és latin írók 14. Budapest 1971. 79–80.

⁴ Vö. Varro I 17,7. L. még Maróti, uo. 79.

nem csak azt, hogy ezeknek, mint ténylegességeknek a tudomásulvétele szélesebbkörű lett a római közvéleményben. Jellemző, hogy a jogszabályok inkább a rabszolgaság megszűnése utáni szabad állapot eseteire vonatkoznak; így a *servilis cognatio* mint házasság akadály a felszabadulás után; az *in ius vocatio* tilalma libertinus szülő és gyermek vonatkozásában; a rabszolgasorban kapott *quasi dos* sorsa felszabadulás esetén stb., s csak kivételesen vonatkoznak a fennálló «rabszolgaházasságra», mint a constantinusi konstitúciók a rabszolgacsaládok együtt tartására pl. gazdasárcsere esetében. A «vegyes» rabszolgaházasságok, tehát szabad személyek és rabszolgák tartós együttélése ellen Augustus családjogi törvényei óta a jog eszközeivel is igyekeztek fellépni (a korabeli szépirodalomból ismert módon meglehetősen társadalmi ellenkezés közepette). Az idevágó jogi szabályozásban különben a nők általános hátrányos megkülönböztetése ugyancsak érvényesült. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a 19. l. id. D. 2.4.4.1. szövegben a *parentes* utáni vessző értelmezavaró. Viszont a 22. l. tárgyalt Digesta idézet — a szakirodalom kételyei ellenére — valóban feltétlenül egybetartozik, hiszen a szöveg eleje egy feltételes mellékmondat, ami a folytatólágos főmondat nélkül értelmetlen lenne.

A továbbiakban (30—33. p.) P. a «rabszolgaházasság» fogalmával és a *contubernium* kifejezéssel foglalkozik. Megállapítja, hogy a rabszolgaházasság olyan tényleges állapot, amennyiben azt a társadalom elismeri, amely a *matrimonium legitimum*-ot utánozza. Utóbbi jelenség megfigyelhető számos római felirat terminológiáján, nevezetesen a *coniunx*, *maritus*, *vir*, *uxor* megjelölések alkalmazásában. — A tiszta rabszolgaházasságok elismerése, mint láttuk, a rabszolgatartó érdekeltségének, ill. bizonyos közvetlenebb emberi kapcsolatok kialakulásának a függvénye volt; tehát a kivételes helyzetben lévő mezőgazdasági rabszolgák — pl. a *vilicus* — mellett elsősorban a *familia urbana* körében (dajkák, pedagógusok, titkárok és hasonló) kerülhetett sorra. A vegyes rabszolgaházasságokkal szemben erősebb volt a társadalom és az államvezetés ellenállása, ám i. sz. 54-ben a *Sc. Claudianum* ezt az állapotot is rögzítette. A rabszolgaházasságot jelölő *contubernium* szó csak a klasszikus kor végén jelenik meg, először Alexander Severus egy 225. évi rendeletében. Azonban a *contubernalis*, *contubernalis coniunx*, *cont. mulier* megjelölésekkel már a köztársaság-, tehát a preklasszikus kor végétől találkozunk.

P. külön pontban (33—41. p.) cáfolja azokat az idealista jogászai nézeteket, amelyek szerint a sztoikus filozófia, ill. a kereszténység révén a rabszolgák helyzetében lényeges javulás következett volna be. Nem mutatható ki ui. e két eszméramlat hatása a rabszolgaházasságok területén sem. Kizárólag olyan vonatkozásban történt némi előrelépés,⁵ ahol ezt a rabszolgatartók érdekei megkivánták, a csökkenő rabszolgabehozatal indokolta; ez pedig a birodalmi jog vonatkozásában a rabszolgák jogképtelenségének a konzerválását provokálta.

A klasszikus korra vonatkozóan tehát már elégséges jogi forrásanyag áll rendelkezésre, s vázlatos áttekintésünk alapján is látnivaló, hogy ez a körülmény igen minuciózus elemzésekhez tesz lehetővé, és zömében megnyugtatónak tekinthető megállapítások megfogalmazását eredményezi. — Fokozottabb mértékben áll ez a forrásbőség a posztklasszikus és jusztinianuszi korban (IV. Fej., 41—71. p.).

A források a rabszolgaházasság megjelölésére a klasszikus kor végétől kezdve általában a *contubernium* szót használják; a posztklasszikus korban a *contubernium* fogalma bizonyos értelemben módosul, ami a felszabadok különböző kategóriáinak a római társadalomban, következőképpen a római jogban való megjelenésének az eredménye. Ettől kezdve a *contubernium* megjelölést a különböző felszabadok, földhöz kötött szabadok, colonusok «házasságának» jelölésére is, sőt elsősorban ezekre alkalmazzák; a régi értelemben vett rabszolga életközösséget egyre inkább szinonim kifejezésekkel (*coniunctio*, *consortium*, *copulatio*) jelölik.

A társadalmi helyzet bonyolódását, a jogi szabályozás mind differenciáltabbá válását mutatják, hogy a következő variánsokkal kellett számolni az élettársi kapcsolatok területén: házasság rabszolga és rabszolga, rabszolga és felszabad, rabszolga és szabad, felszabad és szabad, felszabad és felszabad és felszabad között; s ezen belül más volt a helyzet az eltérő nemű felek jogállása szerint is (pl. nem volt mindegy, hogy a férfi és a nő közül melyik rabszolga, felszabad, ill. szabad). A colonusok tiszta vagy vegyes házasságát lényegében ugyanúgy bírálták el, mint a rabszolgákét: ez is mutatja, hogy a colonusok lényegében

⁵ A csak per tangentem szöbakerült *servi publici* helyzetével kapcsolatban figyelmet érdemelt volna a témát legutóbb összefoglaló W. Eder munkája: *Servitus publica. Untersuchungen zur Entstehung, Entwicklung und Funktion der öffentlichen Sklaverei in Rom*. Wiesbaden 1980.

hasonló helyzetbe jutottak, mint a rabszolgák. Az általános társadalmi tendencia: jogi eszközökkel mind több szabadot rabszolgává tenni vagy röghöz kötni; s erre egyik eszköz volt e kategóriák együttélése következményeinek szabályozása.

Szembetűnő, hogy amint a Birodalom általános gazdasági helyzetének alakulása során a jelentőségét mind inkább elvesztő rabszolgaság mellett egyre nagyobb jelentőségre emelkedik a colonusok munkája: a törvényhozás és a jog szigora mind fokozottabb mértékben ez utóbbi kategóriával szemben érvényesül. Ez meglehetősen groteszk jelenség, hiszen a rabszolgák zömükben mégis csak idegen eredetűek, «barbárok», a colonusok pedig jórészt a Birodalom deklasszálódott eredeti lakosságából kerültek ki.

A fentiekben az igen gazdag tartalmú, monográfia méretű tanulmányt csak főbb mozzanataiban regisztrálhattuk. Remélhetőleg így is sikerült érzékeltetni a munka sokrétű történeti tanulságait. A szorosabban vett jogtörténeti méltatás az ebben illetékesebb római jogászok feladata.

MARÓTI EGON

PROPERZIO. IL LIBRO TERZO DELLE ELEGIE. Introduzione, testo e commento di Paolo Fedeli. Adriatica Editrice — Bari 1985. 787 S.

Vannak nagy kommentárok, amelyek tele vannak tömve a korábbi értelmezők magyarázataival, bibliográfiai hivatkozásokkal és párhuzamos helyekkel, mégis mikor a minket érdeklő probléma megoldását keressük bennük, csöddöt mondanak. Sietek megjegyezni, hogy P. Fedeli kommentárja Propertius elégiáinak III. könyvéhez nem az efféle nagy kommentárok közé tartozik. Már felépítésével is azt sugallja a szerző, hogy sokoldalúan, sokféle segédeszközzel kívánja felvértezni azokat, akik Propertius nehéz elégiáinak tanulmányozására adják fejüket.

Az előszóban (Premessa, 7—10. o.) G. Manganelli tanulságos szavait idézve P. Fedeli felhívja a figyelmet arra, hogy szinte megoldathatatlan feladatra vállalkozik a kommentárszerző: olyan magyarázatokat akar adni, amelyek még a legigényesebb olvasót is kielégítik, mégis mentesek a követhetetlen gondolatmenetektől, a szakmai zsargontól, és az öncélú spekulációtól. Emellett a korábbi értelmezők eredményeire is reflektálnia kell, mert csak úgy derülhet fény arra, miben van újdonsága az elődökkel szemben. De ez mind nem elég: fel kell sorolnia azokat a párhuzamos helyeket, amelyek a szöveg jobb megértését segítik vagy megvilágítják történetét (9. o.).

A rövidítések feloldásául szolgáló Bibliográfia (11—18. o.) egybegyűjti a Propertius-kiadásokat és -irodalmat a felhasznált másodlagos szakmunkákkal együtt. A bibliográfia adataiból kiderül, hogy csak a könyvformában megjelent műveket tartalmazza, a cikkeket nem. Kissé merevnek érzem ennek az elvnek következetes végigvételét, hiszen van olyan folyóiratcikk, amire a szerző gyakrabban hivatkozik kommentárjában, mint a rövidítésben feltüntetett könyvek némelyikére. Például, J. Svennungnak két munkája szerepel a bibliográfiában, s rájuk csak egy-egy alkalommal hivatkozik a kommentárban (488. és 505. o.), F. Quadlbauer egyetlen cikkére viszont 22-szer utal, s 22-szer tünteti fel pontos lelőhelyét, holott ha felveszi a rövidítésjegyzékbe, a magyarázatokban csak a lapszámot kellett volna megadnia. Következésképpen több helyet megtakarított volna, ha a bibliográfiában a többször idézett műveket tüntette volna fel, függetlenül attól, hogy könyvről vagy cikkről van-e szó.

A bevezetésben (Introduzione, 19—33. o.) a szerző azt a célt tűzte ki maga elé, hogy megállapítsa Propertius III. könyvének sajátos jellegét, keletkezési idejét. Az I. és II. könyvvel szemben, amelyeknek középponti témája a Cynthia-szerелеm, a III. könyvben háttérbe szorul ez a szerелеm, s Cynthia neve is csak háromszor fordul elő, s ami még nagyobb súllyal esik latba: a kötet elején költészetének kallimachosi indíttatását, a végén pedig a Cynthia-val való szakítást (discidium) deklarálja (19. o.). E témaváltásnak megfelelően egyre több olyan téma feldolgozása kerül a kötetbe, mely Kallimachos Aitiájának darabjaira emlékeztet. Szerelemábrázolásában is új vonások jelennek meg: nagyobb teret enged a mitológiai elbeszélésnek (például 15. elégia), s a házastársi hűséget is magasztalja (például a 12. elégiában). Mindebből P. Fedeli ezt a következtetést vonja le: «il tentativo di romanizzazione di Callimaco non è una novità del IV libro, ma risale già al III» (28. o.).

Fedeli helyesen tárta föl a III. könyv sajátos jellegét, azonban véleménye árnyaltabb lett volna, ha kitért volna azokra a korábbi kutatásokra, amelyek hasonló eredményre vezettek; például W. A. Camps tömör összegezésében témák szerint csoporto-

sítja a III. könyv elégiáit,¹ s csoportosításából nyilvánvaló, hogy a «szubjektív szerelmi téma» háttérbe szorult e kötetben, azaz Propertius e könyvében új utakra tért. Ugyanez a véleménye O. A. M. Lyne-nak, aki a szerző által a kommentárban többször idézett művében együtt tárgyalja a III. és IV. könyvet tematikájuk hasonlósága miatt.² De ennél is plasztikusabb lehetett volna Fedeli állásfoglalása, ha az ellentábor nézetével ütköztetve adta volna elő, elsősorban C. Beckerével, aki határozottan kijelenti, hogy «neue Pläne werden in Buch III nicht sichtbar»,³ illetve J. P. Sullivan-ével, aki szerint a IV. könyv tartalma és stílusa radikálisan (*radically*) különbözik az I–III. könyvétől.⁴ Egy ilyen kritikai kitekintés feleslegessé tette volna a III. könyv elégiáinak hosszadalmas ismertetését a bevezetésben (19–26. o.), mely egyébként is indokolatlan ismétlésnek hat, hiszen a szerző az egyes elégiák szövege után részletesen közli azoknak tartalmát, például az 1. elégiáét a 38–39. oldalon, a 2-ét a 87–88. oldalon stb.

Ami az elégiák szövegközlését illeti, bár a szerző nem közöl criticali apparatust, mivel ezt Teubner-kiadására tartja fenn, mégis mélyrehatóan tárgyalja a vitás olvasatokat a kommentárban. Szövege gondos, árnyalt: a teljes szövegkritikai szakirodalom ismeretében dönt a számba jöhető olvasatok között, s amit elfogad, annak helyességét meggyőző érvekkel támasztja alá. Például a 3,4,4-ben a kódexek *tua* olvasatát, mely helyett Hosius *nova-t*, Schuster *sua-t*, Hanslik *nova-t* javasol, meggyőzően veszi védelmébe azzal, hogy kimutatja: a *vir* vocativus nem zárja ki, hogy a költő az első sorban már említett *deus Caesari*s is megszólítsa, mivel a megszólítás váltogatása más elégiáiban is gyakran megfigyelhető (161. o.). Ugyanez a jelenség okoz szövegkritikai problémát Tacitus Agricolájában, a 45,3–5-ben, ahol a szerző aszerint használ 3. vagy 2. személyt, hogy kihez fordul beszédében. Például a 3,4,8 *armigeri, ducite munus equi* szövegkritikai értelmezése, mely nyilvánvalóan feleslegessé teszi Hanslik *equos* konjektúráját az *equi* helyett. Kétségesnek érzem viszont ugyanezen elégia 13. sorában az *onerato ... aze* konjektúra előnyben részesítését a kódexek *oneratos ... axes* olvasatával szemben, s indoklását sem érzem meggyőzőnek. Fedeli szövegközlése is igazolni látszik Scaliger megállapítását: *Quot editores, tot Propertii*. Más kiadóktól eltérően gyakran kiteszi a *crux desperationis*-t, például 3,6,30 *cincta*; 3,7,60 *longas*; 3,115 *venturam ... mortem*; 3,13,35 *totos*; 3,17,28 *naxis* stb. A *cincta* védelmére elfogadhatónak tartom Camps magyarázatát. A *naxis* olvasat megkérdőjelezésére nem elégséges indok az, hogy szóismétlés, mert az előző sorban már szerepel a *Naxon* szó. A *totos*,⁵ *longas*, *venturam ... mortem*⁶ olvasatokat La Penna is értelmezhetőnek ítéli, s helyességüket a kiadók többsége nem vonja kétségbe (Hosius, Schuster–Dornseiff, Paganelli, Helm). A *crux desperationis*-t szerintem olyan olvasatok elé érdemes kitenni, amelyek értelmesen nem illeszthetők bele a szövegösszefüggésbe. De még ennél is problematikusabbnak látom azt, hogy Fedeli több elégia sorait átrendezi, például: 3,6; 3,7; 3,11; 3,14; 3,20; 3,24. Eljárását költészeti szempontból kifogásolhatónak tartom. Tudniillik, hogy egy kijelentés miért éppen egy adott kijelentéshez kapcsolódik a versben, azt csak a költő tudná megmondani, mint ahogy azt is, hogy miért éppen azt a különleges metaforát alkalmazza. A költő ugyanis képes olyan hasonlóságokat észrevenni a világban, amelyek a közönséges halandó előtt rejtve maradnak. Nem is beszélve arról, hogy az efféle eljárás tág teret enged a szubjektívizmusnak: az egyik értelmező így rendezi át a sorokat, a másik másképpen.

Fedeli művének törzsanyagáról, a kommentárról (Commento, 35–694. o.) csak a legnagyobb tisztelet hangján szólhatunk. Mielőtt soronként értelmezné az adott verset, feltárja a többi elégiához való viszonyát, felépítését, keletkezésének körülményeit, keletkezésének idejét, eszmeiségét, hangnemét (komoly, ironikus), forrásait stb. Közben kritikailag értékeli az idevágó szakirodalmat, világosan körvonalazva, milyen értelmezés látszik elfogadhatónak számára. Például, bár a 3,1 elégiában a költő a kallimachosi és a philétasi költői eszmény követésének programját fejt ki, Fedeli a vers szóhasználatából helyesen következtet arra, hogy a catullusi örökség is fontos szerepet kap Propertius költészetében (41. o.). Meggyőzően értelmezi a propertiusi *poeta sacerdos* fogalmát: benne a szakrális és költői elemek tökéletesen egybeolvadnak (43. o.). A szerző érzékenysége a társadalmi kérdések iránt jól érvényesül azon elégiák értelmezésénél, amelyekben Proper-

¹ Propertius: Elegies. Book III. Edited by W. A. Camps. Cambridge 1966. 1–2.

² R. O. A. M. Lyne: The Latin Love Poets. Oxford 1980. 133–140.

³ C. Becker: Die späten Elegien des Propertius. Hermes 99 (1971) 463.

⁴ J. P. Sullivan: Propertius. A Critical Introduction. Cambridge 1976. 7.

⁵ Gnomon 29 (1957) 346.

⁶ Gnomon 54 (1982) 519, 521.

tius a *poeta vates*, a költészet és egyén, a költészet és társadalom kérdéseit feszegeti (158. o.). Kitűnő a 3,9. elégia értelmezése, különösen a *Maecenas, eques* szókapcsolaté, melyben természetes indokát adja, hogy Horatiustól eltérően Propertius miért éppen így szólítja meg a mindenható pártfogót (304–5. o.). Ugyanezt mondhatjuk a híres Kleopátra-elégia (3,11) elemzéséről; miután a szerző értékeli a korábbi eredményeket (komoly, kértértelmű, alexandriai típusú, ironikus), határozottan állást foglal e vers politikai komolysága mellett, elutasítva a kétértelműséget és az iróniát: Propertius Vergiliushoz hasonlóan nagyra értékeli az actiumi győzelmet, s világosan láttatja, hogy e csatában a Kelet és a Nyugat csapott össze, nemcsak katonai erejével, de kultúrájával, vallásával is (351–352).

A sok helyénvaló és meggyőző magyarázat között olykor azért akad olyan is, amely vitára készíti a kritikust. Vitathatónak tartom, például, hogy a 3,4. elégiát szabad-e *recusation*-nak értelmezni; helyette talán a propertiusi elégia tematikus bővüléséről kellene beszélni: A III. könyvben a költő a szerelem témáját már össze tudja kapcsolni a haza érdekében viselt háború gondjával (157. o.). A 3,3-ban Propertius költészetének sajátos műfaji jellegét a kis- és nagyköltészet terminusaival írja körül, ezért igen hasznos lett volna, ha a szerző az antik irodalomkritika, retorika szempontjait is bevonta volna az elemzésbe, F. Quadlbauer tanulmányának felhasználásával, különösen a 112–114. oldalon. A 3,6,14-ben a *scrinia*-t könyvtoknak értelmezném, nem ékszer- vagy piperésdoboznak. Ez a jelentés ugyanis jobban beleillik a szövegösszefüggésbe: Cynthia bánatos: nem szépíti magát (erre utal a *speculum*), nem olvas (erre utal a *scrinium*), és nem dolgozik vidáman a rabszolgálayok között, azaz bánatában nem tud semmit sem csinálni. Ennek az értelmezésnek két előnye van: egyfelől jobban megfelel ez a változatosság egy *docta puella* napi elfoglaltságának – márpedig a 3,23 elégiával kapcsolatban maga a szerző állítja Cynthiáról, hogy *docta puella* volt (660. o.) –, másfelől ez az értelmezés megszünteti azt az okot, ami miatt a szerző átrendezi azokat a verssorokat, amelyekben a *speculum* és a *scrinia* szerepel, hogy e két szó közvetlenül egymás után következzenek. Ha viszont a *scrinium*-ot könyvtoknak értelmezzük, nyugodtan állhat a *scrinium* a *speculum*-tól távolabb, úgy, ahogy a kódexek azt ránk hagyományozták.

A Propertius-szöveg jobb megértését, illetve előzményeit és utóéletét megvilágító párhuzamos helyek megválogatása gondos és találó. Külön kiemelném, hogy a szerző a párhuzamos helyek egybegyűjtésekor más szerzők által ritkábban felhasznált forrásokat is figyelembe vett, például az *Anthologia Latina*-t. Úgy látom azonban, hogy az önmaguktól természetesen adódó párhuzamokat nem aknáztá ki eléggé, illetve amikor egy hely kapcsán a *Thesaurus Linguae Latinae* megfelelő helyére utal, anélkül, hogy idézné az oda illő párhuzamot, ezzel nem sokat mond. Például a költészet halhatatlanságát szemléltető *Anthologia Latina* idézet mellé odakíváncskoznék Ovidius híres megállapítása is: Am. 1,15,31–32 (104. o.). A 3,5, 45–46 epikureus színezetű kijelentésének olvastán tüstént eszünkbe jut Caesar azonos tartalmú mondata; vö. *Sal. Cat.* 51,20 (201. o.). A 3,12, 5–6-ra Tibullustól is lehetett volna megfelelő párhuzamot közölni: Tib. 1,1,1–4, 75–77, de a 3,15,9–10-re is: Tib. 4,13. Különösen hiányolom a Vergilius Aeneiséből adódó párhuzamokat, hiszen éppen Propertius tudósít először a nagy mű, az Aeneis születéséről. vö. 2,3,146–66. A 3,5,3 *capitur* igéjének jelentését jól szemléltette volna: Verg. Aen; 4,2: *caeco capitur igni*; illetve a 3,17,27 *Naxon* tulajdonnevét az Aen. 3,125: *bachchatae iugis Naxon* stb.

A gondos és gazdag mutatók a kötet végén (Indici, 695–786. o.), az idézett helyek jegyzéke, a név- és tárgymutató, a nyelvi, prozódiai és poétikai indexek, nagy mértékben megkönnyítik e rendkívül sokrétű kommentár használatát, sőt igazi kézikönyvvé avatják, olyan kézikönyvvé, mely említett erőnei miatt nélkülözhetetlen lesz majd az egyetemi oktatásban és a tudományos munkában.

ADAMIK TAMÁS

S. SOPRONI: DIE LETZTEN JAHRZEHNTE DES PANNONISCHEN LIMES. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Band 38. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1985. 128 S. mit 52 Abb., 21 Tafeln und 2 Beilagen. DM 58,—.

A későrómai Pannonia kutatása az utóbbi másfél évtizedben jelentősen fellendült. A 376–476. közötti időszak politikai történetének összefoglalása (L. Várady, Das letzte Jahrhundert Pannoniens [376–476]. Budapest–Amsterdam 1969) ugyan heves vitákat váltott ki, azonban egyúttal arra ösztönözte a régészeti kutatást, hogy az ásatások anyagát szembesítse az auctoradatok kombinációján alapuló történeti képpel. E munkák sorába tartozik Soproni S. új kötete, amely arra vállalkozik, hogy a pannoniai tartományok 380–433 közötti határvédelmi rendszerét ismertesse, és felbomlásának folyamatát bemutassa.

A rövid előszó után a szerző a bevezetésben a korábbi műveknek (Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Budapest 1978) — amely a jelen munka előzménye — rövid összefoglalását adja (9–12). Ezt követően a 'Zum pannonischen Limes im 4. Jahrhundert' fejezetben három problémát tárgyal. Ezek a korábbi összegezés után kialakult viták kritikai összefoglalásai az alföldi sáncok keltezése, a belső erődök katonai jelentősége és a Notitia Dignitatum helynevei kérdésében (13–26). Itt Soproni S. elutasítja az eltérő keltezéseket és értékeléseket, és fenntartja a korábbi munkájában írtakat. Ennek megfelelően az alföldi sáncok kiépítését I. Constantinus korára keltezi (így már Der spätrömische Limes ... 113–127), a belső erődök katonai jelentősége mellett foglal állást, ahol szerinte állandó helyőrségként cohorsok állomásoztak (uo. 142–145, 172–177), és a Notitia Dignitatum helyneveinek korábbi azonosítását (Iovia = Heténypuszta, ill. Gardellaca-Cardabiaca = Tokod) fenntartja (uo. 141–142, 170). A következő fejezet a besimított kerámia pannoniai limesen való megjelenését veszi vizsgálat alá (27–52). Szerinte ez a kerámiatípus Valeriában és Pannonia I-ban az Alatheus-Saphrac csoport itteni megjelenésével egyidőben, a 380-as években jelenik meg. E fejezethez kapcsolódik a táblák képanyaga (Taf. 1–21), amely az Esztergom–Szentendre límesszakasz anyagát mutatja be. A «Der pannonische Limes nach 378» fejezet Valeria, Pannonia I és II límes-objektumait tárgyalja, s ezt a pénzforgalomról szóló rövid áttekintés zárja (53–85). A foederati pannoniai szállásterületének meghatározása (86–93; ezt Soproni S. Pannonia I és Valeria területére teszi) után az összefoglalás következik, amelyben a 380–433 közötti időszak pannoniai limestörténetét ismerteti a szerző (94–106). A kötetet egy függelék (I. Valentinianus-kori építési feliratok: 107–112, a bemutatott kerámia katalógusa: 113–118), ill. a rövidítésjegyzék (119–128), a táblák (1–21) és két térkép zárják.

A továbbiakban a kötet kapcsán néhány problémával foglalkozunk, amelyek a következők:

S. 50, 54: A szerző számára problematikus a besimított kerámia keltezése Ad Statuas (Acs-Vaspuszta) táborában, mivel ott I. Valentinianus-kori bélyeges téglák nem kerültek elő. Ő lehetségesnek tartja azt is, hogy a tábornak egy ideig nem volt helyőrsége. Ez azonban nem valószínű, mivel TEMPVRS és TEMPVRLXG bélyegű téglák ismertek Ad Statuas anyagában (ld. ezekről egyelőre B. Lőrincz, Pannonische Ziegelstempel III. Limes-Strecke Ad Flexum—Ad Mures. DissArch IV: 9. Budapest 1981. 120, 223. j.). Ez azt jelenti, hogy a tábor I. Valentinianus korában is használatban volt.

A másik probléma az, hogy Ad Statuas a későrómai időkben melyik provinciához tartozott (Valeriához vagy Pannonia I-hoz). Soproni S. a tábor Valeriához való tartozása mellett foglalt állást, és lehetségesnek tartja, hogy a Notitia Dignitatum valeriai Ad Statuas-a (occ. XXXIII, 47) erre a helyre vonatkozik. A 4. században azonban nem a közelben állomásozó legio I adiutrix (amely Valeria helyőrségei közé tartozott), hanem a legio X gemina segítette nagy téglaszállításokkal a tábor újjáépítését (B. Lőrincz, i. m. 121–122, 223. j.; részletesen T. Nagy, MittArchInst 12/13 [1982/83] 116). Ez, valamint Nagy T. adatai alapján (i. m. 116–) bizonyosra vehető, hogy Ad Statuas Pannonia I-hoz tartozott.

S. 58–60: A tokodi táborral kapcsolatos kronológiai fejtegetések nem meggyőzőek. Soproni S. azon az alapon tartja a tábor I. periódusát II. Constantius-korinak, mert a II. periódus terrazzopadlójának minősége valószínűtlenné teszi azt, hogy az I. Valentinianus halála után készült volna. Szerinte az előkerült 93 bélyeges téglák csak egy I. Valentinianus-kori javítási periódust jelentene. A II. Constantius-kori keltezés ellen szólnak a következő adatok: 1) az erődben a pénzforgalom szinte teljes hiánya (vö. ehhez A. Mócsy, in: Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod. Budapest 1981. 45–46). Amennyiben II. Constantius korában létesítették a tokodi táborát, akkor ott nagyszámú koravalentinianus-kori éremanyagnak kellett volna előkerülnie (a pénzforga-

lomhoz ld. V. Lányi, *ActaArchHung* 21 [1969] 33–46 és S. Soproni, *Folia Archaeologica* 20 [1969] 69–78). 2) A táborban nemcsak a koravalentinianus-kori téglanyag (vö. ismertett munká 59), hanem a II. Constantius-kori is teljesen hiányzik. Amennyiben a tokodi tábor valóban ekkor épült volna, akkor nagy számban kerültek volna elő OFAR-típusú bélyeges téglák, amelyek erre az időszakra keltezhetők (a csoport időrendjéhez a régészeti adatok alapján ld. B. Lőrincz, *ZPE* 61 [1985] 231–232, amely megerősíti Soproni S. erre vonatkozó feltevését, ld. *Der spätrömische Limes* . . . 185–187), vö. pl. a Contra Constantiam-i (Felsőgöd) táborral, ahol terepbejárás során számos OFAR-típusú téglát került elő, uo. 80; Taf. 82–83. A fentiek alapján nem tudjuk elfogadni a szerző keltezését, s a tokodi tábor I. periódusát az I. Valentinianus-kori téglabélyegek alapján továbbra is a 360-as évek végére–370-es évek elejére kell tennünk.

S. 73: az intercisai táborban a nagy 4. század közepi építkezések nem a *via sagularis* helyén, hanem a táborfal és a *via sagularis* között voltak, ld. B. Lőrincz–Zs. Visy, in: *Roman Frontier Studies* 1979. Papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies. Oxford 1980. 687–691, Abb. 45.4.

Végül néhány kisebb sajtóhibára, elírásra kell utalnunk:

S. 15, Anm. 15: a szerző neve nem Grissi, hanem Brizzi (vö. S. 120).

S. 17: Mócsy A. az alföldi sáncok keltezésével kapcsolatos véleményét (Diocletianus kora) nem vonta vissza, ld. *Pannonia Romana*. Roma 1979. 16, 27. j.

S. 55, Anm. 29: Az itt említett ábra (B. Lőrincz, *ActaArchHung* 27 [1975] 346, Abb. 1.) nem az én álláspontomat tükrözi, mint az a képaláírásból is kitűnik. A hivatkozott tanulmányban éppen azt vizsgáltam, hogy miért nem lehetséges e feltevés. Itt helyesebb lett volna Barkóczy L. eredeti publikációját idézni, mivel az ő nézetéről van szó, ld. ezekhez *Antiquitas Hungarica* 3 (1949) 74–75, és térkép; Brigetio. *DissPann* II: 22. Budapest 1951. 7, 1. kép.

S. 73, Anm. 184: a rövidítésjegyzékben az idézett munka (Bóna 1974) nem szerepel (vö. S. 119).

A fenti megjegyzéseink nem csökkentik a mű értékét. A szerző az anyag összeállításával és kiértékelésével nagy szolgálatot tett a kutatásnak. A munka ráirányítja a figyelmet arra, hogy milyen sok feladat vár még megoldásra, így a legtávolabbi fennálló Pannonia II limesének kutatása (vö. S. 83–84), a feltételezett 409. évi limesújászszerzés (S. 103–105) régészeti leletanyaggal való bizonyítása, ill. a 380–433 közötti anyag eddigiekénél pontosabb keltezése. A képanyag jól kiegészíti a szerző mondanivalóját, s a térképek megkönnyítik a tájékozódást. A kötet szép kiállítása és a jó minőségű képanyag a kiadó munkáját dicséri.

LŐRINCZ BARNABÁS

HAMZA GÁBOR: JOGÖSSZEHASONLÍTÁS ÉS ANTIKVITAS. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1985. 364. o.

Hamza Gábor ez év elején megjelent monográfiája a római jog, mint «Lehre» és mint «Disziplin» egyaránt sorsdöntő kérdéseire ad választ. E kérdések: a) vajon a római jog csak egy volt az antik, számunkra elsősorban ismert világ jogrendszerei közül, vagy ennél többet jelent a jogtörténészek és az elméleti és gyakorló jogászok számára; b) összehasonlítható-e a római jog bármely ókori jogrendszerrel, annak intézményeivel, s végül c) összehasonlíthatók-e a római jog intézményei a modern magán-, ill. polgári jogok egyes intézményeivel? Hamza Gábor könyve mindhárom kérdésre megadja a feleletet. A római jog nem kényszeríthető bele az egyetemes jogtörténet prokrusztész-ágyába, hanem önálló disziplína, tudomány, amely — mint az ókor legfejlettebb egyszerű árucseréjére — az európai magánjog fejlődését másfél évezredre megszabta. A római jog nemcsak az azonos társadalmi-gazdasági szinten álló antik jogokkal hasonlítható össze, hanem az antik Mediterraneum valamennyi jogrendszerével. S végül a római jog igen értékes objektuma intézményein keresztül a modern összehasonlító polgári jog tudományának.

Hamza Gábor könyve három alapvető tézist rögzít. Ezek a következők:

a) a modern jogösszehasonlítás szakemberei nem építettek «az összehasonlítás lehetőségeinek pilléreire támaszkodó hidat az antik jogok és a modern jogok intézményeinek vizsgálatánál»; b) Leopold Wenger a maga «antike Rechtsgeschichte» koncepciójával izolálja az antik jog konstrukcióit a modern jogok intézményeitől, s ezzel nem tesz jó szolgálatot a római jog tudományának úgyis, mint disziplínának; c) alapvető hiba egy

ú. *droit commune d'antiquité* létezésének feltételezése és ennek a képzelt *ius commune-nak* a modern jogokkal való összevetése (9–11. o.).

A három tézis szilárd alapokon áll, bár meg kell jegyeznünk, hogy az antik jogok ismeretére való építésnek ma igen komoly akadályai, hogy az a nagy tudósnemzedék, amelyhez az ékírás ismeretének birtokában levő M. San Nicoló, P. Koschaker, a demotikus írást ismerő E. Seidl s a kopt írást ismerő A. Steinwenter, valamint a héber írást tudó E. Volterra tartozott, nem tudtak kinevelni megfelelő utódokat, akik ez ismerek birtokában volnának. Úgy véljük azonban, hogy a latin nyelv és az ógörög nyelv, ill. az ún. *koiné* ismerete is bő alkalmat nyújt — tekintettel a papiruszok irdatlan tömegére — e híd megépítésére.

Hamza Gábor műve 5 fejezetben tárgyalja a fenti három tézissel kapcsolatos kérdéseket.

«A jogösszehasonlítás és a görög-római antikvitás» c. I. fejezetben helyesen állapítja meg a szerző, hogy a görög polisok világában jelentkező összehasonlító tendenciák politikai irányba mutatnak. Ez úgy véljük természetes, hiszen minden polis életében az állami berendezés struktúrája a döntő. Spárta és Athén homlokegyenest ellenkező állami struktúrája (Spártában katonai arisztokrácia, amelynek földmagántulajdona nincs, iparral, kereskedelemmel nem foglalkozhat, Athénban a polgárság iparral, kereskedelemmel, hajózással foglalkozik) determinálta a jogrend közjogias, ill. magánjogias jellegét. E két pólus közt a polisok számtalan strukturális variánsban jelentkezhettek, s ez vezetett arra, hogy a polisok világában — mint a szerző hangsúlyozza — a közjog és magánjog kettősége távolról sem jelentkezik oly élesen, mint az *Imperium Romanum*-ban. Persze hozzá kell tennünk azt is, hogy a görög föld és Róma joga, jogászai gondolkodása közt is alapvetőleg a társadalmi-gazdasági viszonyok különbsége szabta meg a differenciát. Róma paraszti államként indult, ahol a parasztot csak földje, igásbarmai, a hatalom alatti házközösségbeliek (család, gyermek, rabszolga) sorsa érdekelt, s ez determinálta hosszú századokra a római magántulajdonhoz szorosan kapcsolódó magánjogias gondolkodásmódját. Ezzel szemben a görög polisok előtt már igen korán «kinyílt a nagyvilág», az Archipelagos, amely megtanította a polis emberét arra, hogy a világ keletkezésén, az ember helyén a világban és az emberi közösség épületének struktúráján gondolkozzék. A filozófia így adta a görög polisok legnagyobb részénél, elsősorban az államböleselet, amely a 6. században a kolophonai Xenophanésszal kezdődik. Róma előtt is megnyílt a Karthagóval való érintkezés folytán a mediterrán világ, de oly időben, midőn a paraszti magántulajdon kategóriáiban való gondolkodás megkötözte a filozófia hajlamot. Ehhez túl későn nyílt meg előtte a Mediterraneum. A görög jogászok így főként «közjogászok» voltak talán Theophrastos kivételével, Platon is foglalkozik magánjogi kérdésekkel. A görög jog primátusának hangoztatása egyébként Rómában Cicerónál jut előtérbe, mint a szerző hangsúlyozza, s Nörr szerint ez a kor véleménye lehetett. Úgy véljük azonban, hogy ez az álláspont inkább csak a rhétoroké lehetett, s talán S. Sulpicius Rufusé, aki Ciceróval együtt a rhodosi rhétoriskolában tanult, de nem a jogászoké, akik konkrét esetek kapcsán (a Gracchus-féle hozományperben) alakították ki a culpa fogalmát, döntötték el a *verbum* és a *voluntas* primátusának kérdését (*causa Curiana*) stb. Úgy véljük, hogy Rómában nem a «görög jog» antepozíciója lehetett a közvélemény, hiszen a keresetformulákban gondolkodó római jogász húsává-vérévé sohasem válhatott a jogot az erköléstől soha el nem választó, filozófiai gondolkodásban feloldott «hellénikon dikaion». Helyesen állapítja meg a szerző, hogy Gaiusnál bizonyos nyomait találjuk már az összehasonlító jogtudományi módszernek (a *lex collegii* és az *actio finum regundorum* összevetése a soloni törvényekkel). De a jogtörténet és mediterrán kitekintés tekintetében kiemelkedő Gaiusnál ez nem különösebb jelenség, hiszen éppen Gaius szól a bithyniai peregrin jogról («quasi tutela mulieris»), valamint a galaták jogáról a *patria potestas* kapcsán.

«Jogösszehasonlítás és antikvitás az európai jogtudományban» c. II. fejezetben a szerző először a humanista iskolának az antik jogokkal való kapcsolatáról szól. A humanistáknál az összehasonlítás lehetősége adta volt, hiszen beállítottságuk hármas volt: történeti, filológiai és jogászai, és birtokában voltak a görög nyelvnek. Úgy véljük, hogy e háromirányú érdeklődés és képzettség adott inspirációt Antonius Fabernek az interpolációkutatásra mint a komparáció egyik sajátos formájára. — A természetjogról helyesen állapítja meg Hamza Gábor, hogy az a pozitív jogtól független «*ius commune*», amelyhez hasonlóról — mint említettük — az ókorban nem lehetett szó. Persze nem szabad elfelejtenünk emellett, hogy a természetjog is alapjában véve római jog, hiszen ezt már Gustav Hugo is megállapítja, midőn azt mondja, hogy «das römische Recht ist unser Naturrecht». ⁴ Helyesen emeli ki a szerző a természetjog ahisztorikus voltát, mint ezt Wieacker is megteszi, ⁵ s nem változtat ezen a «Geschichtsfeindlichkeit»-en az a tény

sem, hogy Leibnitz szerint a «*Naturrecht*» az ókori jogokra utal. A szerzőnek az a megállapítása, hogy «a Történeti Jogi Iskola összehasonlítás kérdésében elfoglalt negatív állásfoglalása szinte elriasztja a romanistákat attól, hogy a római jogon kívül más antik joggal is foglalkozzanak», tartalmában talán helytálló, de ez irányzattal szemben bizonyos pejoratív kicsengése van, ami ez iskola adott helyzetében megkérdőjelezhető. Maga a szerző állapítja meg, hogy a «*Ius Germanicum privatum universale*» egyáltalában nem volt rekonstruálható, de ha igen, akkor sem állhatott volna helyt a felett jusztinianuszi árucseréjeggel szemben, amelyre pedig Savigny korában a feltörő polgárságnak feltétlenül szüksége volt. S e követelménynek is tett eleget Savigny, amikor az ingó magántulajdon és a szerződési szabadság elméletét kidolgozta. Egy Ptk. kodifikációjához megfelelő magánjogelmélet nélkül nem lehetett volna hozzáfogni. Igazolja ezt az a körülmény is, hogy 1950–1953 között először az új társadalomnak megfelelő polgári jog elméletének alapjait kellett lerakni, s csak azután lehetett 1953-ban hozzáfogni a magyar Ptk. kodifikációjának előkészítő munkálataihoz. Így a jogösszehasonlítási módszer alkalmazásának hiánya csak akkor róható fel már a történeti jogi iskola bűnéül, mikor az egy magánjogelméletet Németország részére már kidolgozott. Egyet kell viszont értenünk a szerzővel abban az okfejtésben, amelyben levezeti Leibniz (Universaljurisprudenz), Anselm Feuerbach és Pütter (das Recht des Urstaates) téves nézetei alapján a Wenger-féle, a római jogot «egy ókori joggá» degradáló «*Allgemeine Rechtsgeschichte*» gondolatát, s ugyancsak értékelőleg kell szólnunk Eduard Gansnak, Marx egykori berlini professzorának az iszlám, attikai, római, kánoni, francia, angol, skandináv öröklési jogokat összehasonlító művéről. A szerző azt a megállapítását, hogy J. Unger, a nagy osztrák civiljogász «később számos ponton érintkezik a történeti jogi iskola tanaival» (39.1.), talán azzal lehetne kiegészíteni, hogy abban, hogy a pandektisztika Magyarországon elterjedt, Unger civiljogi művének (System. Leipzig, 1856.) döntő jelentősége volt, s hogy kapcsolata milyen erős volt a német pandektistákkal, mutatja az a megállapítás, amit könyvében, az előszóban úgy fogalmaz meg, hogy mindaz, ami munkájában «jó és helytálló», azt mind a német pandektistáknak köszönheti (i. m. XI. 1.).

A «Nemzetközi gazdasági, politikai kapcsolatok és ezek jogi tükröződése az antik Mediterraneumban» c. III. fejezetben érdekes kérdés az antik Mediterraneumban érvényesülő jogok egyenrangúságának kérdése. A szerző helyesen állapítja meg, hogy a *Reichsrecht*, a *Provinzialrecht* és a *Volksrecht* konstrukciói bizonyíthatóan párhuzamosan érvényesültek az *Imperium Romanum*-ban, s e megállapításnál tovább nem is kíván menni. Az *iurisprudentia* — mint mondja — jelentős, s a *Reichsrecht* vonatkozásában jelentkezik elsősorban, de nem centrális kérdés. — Ami egy «nemzetközi magánjog» létének kérdését érinti, helyesen állapítja meg a szerző, hogy az *Imperium Romanum* keretein belül kibontakoznak egy «interprovinciális nemzetközi magánjog körvonalai», azonban a rendelkezésre álló források csekély száma miatt e vonatkozásban igen kevés információval rendelkezünk. Problematikusnak látszik azonban az a megállapítás, hogy az *Imperium Romanum* közjogi struktúrája heterogén lett volna. A magánjogban ez — mint a fentiekből kitűnik — természetes, hiszen a *Volksrechte* a család — és öröklési jog területén még a *Constitutio Antoniniana* (212) után is éltek, a római birodalom szervezete azonban lényegében egységes volt, legfeljebb a provinciák közigazgatási rendtartásai jelentettek eltérést e kérdésben, bár azok is többnyire egy sémára készültek. — Helye a szerző az a megállapítása, hogy a hellén polisos jogában «belső» kereskedelmi vonatkozásban és a római jogban sem különül el a kereskedők külön joga. Ugyancsak igen érdekesek azok a megállapítások, amelyekben a szerző a monopóliumok megakadályozása céljából létrejött «kartellelles» szabályok csíráit véli felfedezni, természetesen annak rögzítésével, hogy ez a jelenség sem mutat önálló kereskedelmi jog létére.

«A jogösszehasonlítás lehetőségei és korlátai az antik jogok elemzésénél» c. IV. fejezet keretében a szerző figyelemzett azokra a veszélyekre, amelyek az általa elemzett módszer alkalmazásából adódnak, így pl. a terminológiai természetű kérdések megnyugtató módon való tisztázása mint e módszer egyik előfeltétele döntő fontosságú, s az is, hogy a lehetőség szerint ugyanazt a fejlődési stádiumot elért jog intézményei legyenek az összevetés tárgyai. Az összehasonlító módszernek a történetiségi követelményeivel való összekapcsolása mind az ún. Mikro-, nemkülönben az ún. Makrovergleichung területén egyaránt szükséges.

Érdekes és érdekes része a műnek az antik Mediterraneum szerződési jogával foglalkozó utolsó fejezet. Helyesen mutat rá a szerző arra, hogy az antik jogok körében nincs egy egységes szerződés-konceptió. Gondoljunk itt a *contractus* és *pactum* kettősségére, a peresítható és peresíthetetlen szerződések bifurkációjára. De a *contractus*okon belül is éles különbség van a reál- és konszenzuál kontraktusok közt. Az előbbit létrehozó az «*id quod actum est*», míg az utóbbit a konszenzus teremti. Emellett a *contractus* és a

pactum kettőssége az ókori Róma, de a többi mediterrán antik jogok «aktionenrechtliche Denkweise»-jére vezethető vissza, amit H. J. Wolf a «System von Zugriffsbefugnissen»-ből lát levezethetőnek. Teljesen egyetértünk a szerzővel abban, hogy az összehasonlító módszer felhasználásával elemzett szerződésfogalom az antik jogok körében komoly figyelmet érdemel a modern jogrendszerek szerződésfogalmának vizsgálatánál is. A konszenzuálkontraktus ugyan római vívmány, a «csúcs» ha ezt akarjuk mondani, de kérdés, hogy szükség volt-e modern jogunkban a reálszerződések kategóriájának teljes felszámolására.

A mű hatalmas primér és szekundér irodalom felhasználásával készült, s érdeme elsősorban az, hogy a figyelmet a római jognak, az «emberiség e kultúrkincsének» (Koschaker) helyes megítélése, a modern jogtudományban őt megillető helye felé fordítja. A mű tézisei bizonyítják a római jognak mint a jogösszehasonlítás egyik objektumának fontosságát a jogtörténetben s a modern jogrendszerek relációjában, s több, századunkban a római joggal szemben kialakult ferde nézet helyes kritikáját adja, ill. ilyen kritika számára nyújt lehetőséget. Minthogy a mű témája, anyaga, megállapításai komplex jellegű, s így nemcsak a római jogászok, jogtörténészek, de az élő tételes jog elméleti művelői és gyakorlati jogászok érdeklődésére is számot tarthat, indokolt volna valamely világnyelven való megjelentetése is.

†PÓLAY ELEMÉR

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc igazgató
Budapest, 1992., Nyomdai táskaszám: 21 053
Felelős szerkesztő: Tóttóssy Csaba
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 12,25 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0003-567X

K Ö N Y V S Z E M L E

Chr. Meier: Caesar. München 1986. (Ism. <i>Hoffmann Zsuzsanna</i>)	125
H. Benner: Die Politik des Clodius Pulcher. Stuttgart 1987. Ism. <i>Hoffmann Zsuzsanna</i>)	126
Pólay Elemér: Rabszolgák „házassága” az ókori Rómában. (Ism. <i>Maróti Egon</i>)..	129
Properzio: Il libro terzo delle Elegie. Intr., testo e comm. di P. Fedeli. (Ism. <i>Adamik Tamás</i>)	131
S. Soproni: Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes. (Ism. <i>Lőrincz Barnabás</i>)	134
Hamza Gábor: Jogösszehasonlítás és antikvitás. (Ism. <i>†Pólay Elemér</i>)	135

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok” 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján frásban kell kérni.

Ara: 190,— Ft

Kötetenként előfizetve: 190,— Ft

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI
BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK**

1. APOLLO-KÖNYVTÁR:

5. *Erdélyi Gizella*: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 208 l., 204 kép.

6. *Szilágyi János György*: Etruszko-korinthosi vázafestészet. Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 283 l., 1—XLVIII t.

7. *Dobrovits Aladár*: Egyiptom és az antik világ. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 204 l., 13 kép.

8. *Dobrovits Aladár*: Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 317 l.

9. *Kákossy László*: Egyiptomi és antik csillaghit. Budapest 1978. Akadémiai Kiadó. 347 l., 32 kép.

10. *Adamik Tamás*: Martialis és költészete. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 243 l.

11. *Maróth Miklós*: A görög logika Keleten. Budapest 1980. Akadémiai Kiadó. 175 l.

12. *Hegyi Dolores*: Az iónok Kiszáziában. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 259 l.

13. *Maróti Egon*: Az itáliai mezőgazdasági termelés kibontakozása. Budapest 1981. 298 l.

14. *Maróth Miklós*: Aristoteléstől Avicennáig. Budapest 1983. 336 l.

15. *Szabó Miklós*: Archaikus agyagszobrászat Boiotiában. Budapest 1986. 186 l. és 150 kép.

16. *Szepessy Tibor*: Héliodóros és a görög szerelmi regény. Budapest 1987. Akadémiai Kiadó. 267 l.

2. GÖRÖG ÉS LATIN ÍRÓK:

15. Menandros: Ítéletkérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó 119 l.

16. P. Papinius Statius: Erdők. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*, a bevezető tanulmányt írta *Hegyi György*. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 397 l.

17. Források az ókori görög zeneesztétika történetéhez. Vál., ford., bev. és jegyz. ellátta *Ritók Zsigmond*. Bp. 1982. Akadémiai Kiadó. 592 l.

18. Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Ford., bev. és jegyz. ellátta *Adamik Tamás*: Budapest 1987. Akadémiai Kiadó. 329 l.

3. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

5. Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.
6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.

7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István*. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó. 56 l.

8. Sophoklés Philoktétes Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritók Zsigmond*. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

4. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus I. *Borzsák, I. Hahn, Zs. Ritók, Á. Szabó, S. Szádeczky-Kardoss*. Redigit J. *Harmatta*. Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356 l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom. VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1980) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4 (1961) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965) 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 473 l. Tom. XVI. fasc. 1—4 (1968) 476 l. Tom. XVII. fasc. 1—2, 3—4 (1969) 457 l. Tom. XVIII. fasc. 1—2, 3—4 (1970) 422 l. Tom. XIX. fasc. 1—2, 3—4 (1971) 402 l. Tom. XX. fasc. 1—2, 3—4 (1972) 428 l. Tom. XXI. fasc. 1—4 (1973) 407 l. Tom. XXII. fasc. 1—4 (1974) 540 l. Tom. XXIII. fasc. 1—2, 3—4 (1975) 421 l. Tom. XXIV. fasc. 1—4 (1976) 429 l. Tom. XXV. fasc. 1—4 (1977) 468 l. Tom. XXVI. fasc. 1—2, 3—4 (1978) 473 l. Tom. XXVII. fasc. 1—3, 4 (1979) 463 l. Tom. XXVIII. fasc. 1—4 (1980) 478 l. Tom. XXIX. fasc. 1—4 (1981) 460 l. Tom. XXX. fasc. 1—4 (1982—84) 478 l. Tom. XXXI. fasc. 1—4 (1985—88) 448 l. Tom. XXXII. fasc. 1—2 (1989) 212 l.